

BOHEMISTYKA

4/2023

Rocznik XXIII – ISSN 1642-9893

SPIS TREŚCI

ARTYKULY I STUDIA

Martina Jeřová, <i>Funkce a slovosled partikulí »zajisté« a »pak« ve staré a střední češtině</i>	509
Eliška Králová, <i>Znalost slovotvorných komponentů z klasických jazyků jako předpoklad porozumění cizím slovům a jejich zakotvení v jazykovém systému</i>	530
Jaroslav David, Michal Místecký, <i>Meryl Streepová a Emma Stone: přechylování cizích příjmení v češtině prizmatem korpusového výzkumu</i>	541
Joanna Korbut, <i>Oswoić pandemię. O najnowszych neologizmach w języku czeskim</i>	555
Andrzej Charciarek, <i>Stylistyka i pragmatyka praskich dyrektywnych napisów publicznych</i>	575
Grażyna Balowska, <i>Językowo-kulturowy obraz dziecka w czeskim dowcipie</i>	598
Jitka Bieleń, <i>Obraz cesty v české a polské frazeologii</i>	619
Karel Komárek, <i>O pewných jazykových šrodkach skutečnosti kazań</i>	631
Marta Koutová, <i>»Do kostela na bohoslužbu, na mši, nebo na liturgii?« K významům nejčastěji užívaných výrazů označujících křesťanské náboženské obřady</i>	641
ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO	
Milan Hrdlička, <i>Jede na Pálavské vrchy</i>	660
RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY	
Michaela Kopečková, <i>ProCzeFor – Pronunciation of Czech for Foreigners</i>	665
KRONIKA	
Ondřej Šefčík, <i>Profesor Marie Krčmová</i>	670
Helena Chýlová, <i>Marie Čechová jubilující</i>	673
Lubomír Hampl, <i>První setkání slovanských jazykovědců na Opolské univerzitě</i>	675
Informacja o Autorach	683

CONTENTS

ARTICLES & RESEARCHES

Martina Jeřová, <i>The function and word order of particles »zajisté« (certainly) and »pak« (then) in Old and Middle Czech</i>	509
Eliška Králová, <i>Knowing the word components of the classical languages as a precursor to understanding the old words and their anchoring in the language system</i>	530
Jaroslav David, Michal Místecký, <i>Meryl Streepová a Emma Stone: The inflection of foreign surnames in Czech through the prism of the corpus research</i>	541
Joanna Korbut, <i>Taming the pandemic. About the latest neologisms in the Czech language</i>	555
Andrzej Charciarek, <i>Stylistics and pragmatics of the Prague directive public inscriptions</i>	575
Grażyna Balowska, <i>The linguistic and cultural image of a child in a Czech joke</i>	598
Jitka Bieleń, <i>The image of a journey in Czech and Polish phraseology</i>	619
Karel Komárek, <i>Selected language means of impressiveness of sermons</i>	631
Marta Koutová, <i>»To the church for a service, for a mass, or for a liturgy?« On the respective meanings of the terms most frequently used to denote Christian religious ceremonies in Czech</i>	641
FROM THE PHENOMENON OF MODERN CZECH LANGUAGE	
Milan Hrdlička, <i>I'm going to Pálavské vrchy</i>	660
BOOK REVIEWS & DISCUSSIONS	
Michaela Kopečková, <i>ProCzeFor – Pronunciation of Czech for Foreigners</i>	665
CHRONICLE	
Ondřej Šefčík, <i>Professor Marie Krčmová</i>	670
Helena Chýlová, <i>Marie Čechová jubilee</i>	673
Lubomír Hampl, <i>The first meeting of Slavic linguists at Opole University</i>	675
About the Authors	683

Funkce a slovosled partikulí *zajisté* a *pak* ve staré a střední češtině

Keywords: particles, word order, development of Czech syntax, Latin influence on Czech, Old Czech, Middle Czech

Klíčová slova: partikule, slovosled, vývoj české syntaxe, vliv latiny na češtinu, stará čeština, střední čeština

Abstract

The paper focuses on Latin influence on the properties of the Old and Middle Czech lexical items *zajisté* and *pak*. According to the previous diachronic syntactic studies, these expressions were able to copy the word order of some Latin particles and extract constituents of nominal phrase in Old Czech, i. e. follow the typically Latin word order pattern (see Navrátilová 2017, 2018). The aim is to introduce their functions and the development of their word order in Old and Middle Czech in comparison with the properties of their Latin equivalents. The analysis is based on the data excerpted from the corpora of Old and Middle Czech texts (*Staročeská textová banka*, *Středněčeská textová banka*) and from biblical text of *the Gospel of Luke* in four translations representing various stages of older Czech (*Olomouc Bible*, *Miller's Bible*, *Melantrich's Bible*, *St. Wenceslas Bible*) and in their Latin pretext (*Vulgata*).

Príspevek sa zaoberá vlivem latiny na chování staročeských a středněčeských výrazů *zajisté* a *pak*. Z předchozích diachronních syntaktických výzkumů vyplývá, že ve staré češtině tyto výrazy mohly napodobovat slovosled některých latinských partikulí a stát v interpozici, jež představuje typicky latinské slovosledné schéma (viz Navrátilová 2017, 2018). Cílem je tedy popsat jejich funkce a vývoj slovosledu napříč starou a střední češtinou v komparativní perspektivě, tedy se zřetelem k vlastnostem jejich latinských ekvivalentů. Analýza je založena na datech excerptovaných z korpů *Staročeská textová banka* a *Středněčeská textová banka* *Vokabuláře webového* a z textu *Lukášova evangelia* ve čtyřech biblických překladech reprezentujících různá období vývoje češtiny (*Bible olomoucká*, *Bible mlynářčina*, *Bible Melantrichova*, *Bible svatováclavská*) a v latinském pretextu (*Vulgata*).

1. Úvod

Partikule a jejich funkce v různých typech vět dle postojů mluvčího představují v české synchronní jazykovědě dobře probádanou oblast (viz např. Grepl 1989; Hajičová 1995; Adamec 1997; Grepl, Karlík 1998; Grepl, Nekula 2002 ad.), v české paleobohemistice však této problematice dosud systematická pozornost věnována nebyla. Naopak v prostředí klasické filologie se jedná o častý předmět odborného zájmu, třebaže latina představuje mrtvý jazyk, jenž je doložen pouze psanými texty (viz např. DeWitt 1938; Rosén 2009; Kroon 2011; Danckaert 2014; Ghezzi, Molinelli 2014 ad.).

Na funkce, slovosledné chování i užití některých partikulí ve starší češtině navíc mohla mít latina poměrně vysoký vliv, jak vyplývá např. z předchozího výzkumu O. Navrátilové (viz Navrátilová 2017, 2018, s. 184–196), která popsal schopnost staročeských výrazů *zajisté* a *pak* napodobovat slovosled latinských spojovacích partikulí *autem* ‘pak’ a *enim* ‘totiž’ a polyfunkční partikule *quidem* ‘jistě, aspoň, totiž, však’ a obsazovat tak v rámci nominální fráze (NP) interpozici, která představuje typicky latinské slovosledné schéma. Ve staré češtině tak tyto výrazy zřejmě pod vlivem latiny vykazovaly řadu identických vlastností, přestože v nové češtině reprezentují zcela odlišné skupiny partikulí.

Cílem předkládané studie je tedy poskytnout ucelenější pohled na chování vybraných partikulí ve vývoji češtiny a navázat tak na dosavadní výzkum nejen v oblasti české diachronní syntaxe, ale rovněž klasické filologie. V příspěvku budou představeny výsledky podrobnější analýzy chování výše zmíněných výrazů *zajisté* a *pak*, u nichž je na základě předchozího výzkumu vliv latiny prediktabilní, a to nejen ve staré, ale také ve střední češtině, tedy v textech cca 14.–18. století.¹ Předmětem analýzy byly konkrétně jejich funkce a vývoj slovosledu

¹ Periodizaci češtiny přejímám od B. Havránka (1980), který starou češtinu vymezuje lety 1150–1500 a střední češtinu klade do období mezi lety 1500–1775.

napříč starou a střední češtinou v komparativní perspektivě, tedy se zřetelem k vlastnostem jejich latinských ekvivalentů.²

2. Metody výzkumu

Pro získání spolehlivých výsledků byl výzkum realizován na platformě korpusů *Staročeské textové banky* (VWSTB) a *Středněčeské textové banky* (VWStřčTB), které umožňují provedení zevrubné analýzy v širokém záběru textů různého stáří a různé žánrové příslušnosti.

Dále byl za účelem co nejpřesnějšího zachycení vlivu latiny formou sondy zkoumán biblický text, jenž je optimálním pramenem pro zkoumání míry závislosti daného jevu na jazyce pretextu. Jedná se o případ překladového textu, který se vyznačuje vysokou mírou závislosti na originálním znění, jak ukázaly např. výzkumy slovosledu klitik (viz např. Kose, Čech, Navrátilová 2017), nominální fráze (Navrátilová 2018) a slovesa (Zikánová 2009) ve starších vývojových fázích češtiny. Biblický text byl navíc překládán opakovaně v různých etapách češtiny, a umožňuje proto sledovat případné proměny v rámci sledovaného jevu.

Podrobně tedy bylo zkoumáno *Lukášovo evangelium* (Lk): 1. v latinské *Vulgátě* (*Vulg*), 2. ve čtyřech českých překladech z různých období. Starou češtinu zde reprezentují překlady *Bible olomoucké* (BiblOl)³ a *Bible mlynářčiny* (BiblMlyn)⁴, jako reprezentanty češtiny doby střední jsem zvolila překlady *Bible Melantrichovy* (BiblMel, vyd. 1570) a *Bible svatováclavské* (BiblSvat, vyd. 1677).

Obdobně jako např. Miroslav Grepl klasifikuje novočeské partikule s ohledem na jejich specifické komunikační funkce (viz např. Grepl, Nekula 2002, s. 62–67), k problematice partikul je rovněž zde přístupováno z pragmalinguistického hlediska. Analýza funkcí tak byla prováděna se zřetelem k distribuci zkoumaných výrazů v základ-

² Článek vychází z vlastní diplomové práce (podrobně viz Ježová 2021).

³ Tzv. 1. redakce staročeské bible, poč. 15. století (tištěná edice vyd. 1981).

⁴ Tzv. 2. redakce staročeské bible, 3. čtvrtina 15. století (rukopis).

ních typech hostitelských vět dle postoje mluvčího, respektive ke kombinaci s jejich ilokuční silou.⁵

3. Výraz *zajisté*

Korpusy VWSTB a VWStřčTB (verze dat 1.1.15) obsahují celkem 1 983 výskytů výrazu *zajisté*. V *Lukášově evangeliu* je výraz *zajisté* doložen 101 výskyty. V BiblMel bylo zaznamenáno 48 výskytů, v BiblMlyn 29, v BiblSvat 24. V BiblOl se výraz *zajisté* nevyskytuje, v příslušných pozicích jsou latinské protějšky přeloženy jinými výrazy v závislosti na jejich funkci v aktuálním kontextu (např. *nebo*, *jistě*, *ovšem*, *věrně*, *věru*, *zavěrně*) nebo je překlad nereflktuje vůbec. Analýze tedy bylo podrobena celkem 2 084 výskytů výrazu *zajisté*.

3.1. Funkce

Partikule *zajisté* se v procesu gramatikalizace vyvinula z předložkového pádu adjektiva od základu **jüst-* (viz ESSJ, s. v. *jüst-*). V nové češtině je *zajisté* epistémickou (modální) partikulí se stylovým příznakem knižnosti, která slouží především k vyjádření nejvyšší míry jistoty mluvčího vůči propozičnímu obsahu sdělení, popř. k reagování na zjišťovací otázky (viz např. SSČ, s. v. *zajisté*). Ve zkoumaných staročeských a středněčeských překladech *Lukášova evangelia* však *zajisté* tlumočí latinské výrazy s funkcemi, kterými novočeské *zajisté* nedisponuje.

První skupinu ekvivalentů *zajisté* tvoří latinské spojovací partikule / *diskurzivní markery*, jež se podílejí na členění textu a přispívají k jeho soudržnosti (viz např. Kroon 2011, s. 8–12; Rosén 2009, s. 318–321). Jedná se tedy o protějšky novočeských spojek a navazovacích částic. Výraz *zajisté* nejčastěji tlumočí partikule

⁵ K problematice mluvnických aktů v češtině viz např. Hirschová 2013, s. 142–172 nebo Grepl, Karlík 1998, s. 421–478, o mluvnických aktech ve vztahu k latině pojednává např. Pinkster 2015, s. 306–307.

s funkcí vysvětlovací. Jedná se o výrazy *enim* ‘totiž’ (32 výskytů, doklad [1]), *quippe* ‘totiž’ (2 výskyty, doklad [2]) a složené partikule *siquidem* (*si-quidem*) ‘jestliže totiž’ (2 výskyty) a *etenim* (*et-enim*) ‘a totiž’ (3 výskyty), které *zajisté* tlumočí buď samostatně (doklad [3]), nebo jakožto gramatický kalk v kombinaci se subjunktoem *neb* (doklad [4]). Ve 3 případech je ekvivalentem *zajisté* spojovací partikule *autem* ‘pak’ s funkcí adverzativní (doklad [5]).

[1] [...] *Deus autem non est mortuorum, sed vivorum, omnes enim vivunt ei.* Vulg Lk 20,38

[...] však *Bóh nenie mrtvých, ale živých, všickni zajisté živi sú jemu.* BiblMlyn ibid.

[2] *Eadem quippe mensura, qua mensi fueritis, remetietur vobis.* Vulg Lk 6,38
Touž zajisté měrou, kterouž měřiti budete, bude vám odměřeno. BiblMel ibid.

[3] *Et si benefeceritis his, qui vobis benefaciunt, quae vobis est gratia, siquidem et peccatores hoc faciunt.* Vulg Lk 6,33
A pakli budete dobře činiti těm, kteříž vám dobře činie, která vám jest milost, zajisté i hříšníci to činie. BiblMlyn ibid.

[4] *Dico enim vobis, quoniam adhuc hoc, quod scriptum est, oportet impleri in me, et quod cum iniustus deputatus est. Etenim ea, quae sunt de me, finem habent.* Vulg Lk 22,37

Nebť pravím vám, že ještě to, což jest psáno, musí se naplniti na mně, a že s nešlechtnými počten jest. Neb zajisté ty věci, kteréž jsou o mně, konec mají. BiblMel ibid.

[5] *Haec autem oportuit facere et illa non omittere.* Vulg Lk 11,42
Tyto věci zajisté měli jste činiti a oněch neopouštěti. BiblMel ibid.

Poměrně frekventovanou předlohu *zajisté* představuje polyfunkční a mnohoznačný výraz *quidem* (23 výskytů), který v *Lukášově evangeliu* disponuje zejména funkcí vytýkací. Latinské v y t ý k a c í p a r t i k u l e, obdobně jako novočeské vytýkací partikule, fungují jako tzv. rematizátory sloužící ke zdůraznění informačně dynamického prvku (viz např. Hajičová 1995; Rosén 2009, s. 323–326). V dokladu [6] je užitím vytýkací partikule akcentován výraz *messis* ‘žeň’, který tvoří rematickou část hostitelské věty. Vytýkací partikule *quidem* je postpozitivní, a stojí tedy zpravidla za slovem, které zdůrazňuje (viz

Spevak 2010, s. 20–22). V této pozici může *quidem* extrahovat členy NP a akcentovat tak rematický status rozvíjejícího členu. Vhodným příkladem je věta [7] z Caesarových *Zápisů o válce galské*. Zdůrazněním rozvíjejícího prvku je zde akcentováno, že Caesara potěšila právě ta záležitost (*quae*), a nikoliv jiná. Podobné chování výrazu *zajisté* lze pozorovat v korpusech staré a střední češtiny. V dokladu [8] je jeho užitím zdůrazněn rematický element *duch*, který je postaven do kontrastu s výrazem *tělo* v následující větě. V dokladu [9] *zajisté* extrahuje členy NP *mé dílo*, jeho vložení je akcentován rematický status rozvíjejícího členu *mé*.

[6] *Messis quidem multa, operarii autem pauci.* Vulg Lk 10,2
Žeň zajisté mnohá jest, ale dělníkův málo. BiblMlyn ibid.

[7] *Quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa uictoria uoluptatem attulit.* Caes. Gall. 1.53.6 (Rosén 2009)⁶
Caesara ta záležitost (*quae res*, tj. záchrana Gaia Valeria Procilla; *quidem* bez překladu) *potěšila stejně jako samotné vítězství.*

[8] *Neb hlas onen od těla pochodil, ne od duše, když jsi řekl: Duch zajisté hotov jest, ale tělo nemocno.* ŠtítSvátA 163v (VWSTB)

[9] *Řekl mu Eilenšpigel: „Milostivý pane, nejsem, ale jsem malíř takový, jemuž rovného v mnohých krajinách nenalézá se, mé zajisté dílo daleko jiné převyšuje.“* Enšpígl 21v (VWStřčTB)

V překladech *Lukášova evangelia* *zajisté* tlumočí také a d v e r b i á l n í v ý r a z y, které na rozdíl od partikulí a větných adverbii s funkcí komentující, které nemají větněčlenskou platnost a stojí tak mimo syntaktickou strukturu své hostitelské jednotky, vyjadřují kvalifikaci slovesného děje.⁷ Jedná se o hebrejský výraz *amen* ‘pravdivě’ (13 výskytů, doklad [10]), výraz *vere* ‘pravdivě’ (4 výskyty, doklad [11]) a výraz *porro* s významy ‘dále’ a ‘pak’ (1 výskyt, doklad [12]),

⁶ Zkratky pramenů převzatých ze sekundární literatury nebo z korpusů VWSTB a VWStřčTB dále neuvádím v seznamu literatury.

⁷ K rozlišení funkce kvalifikující a komentující viz např. Uhlířová 1979.

který slouží k rozvinutí myšlenky (viz např. LČS, s. v. *porro*). Adverbiální funkci výrazu *zajisté* lze pozorovat také v korpusech VWSTB a VWStřčTB. Příkladem je doklad [13], kde by výraz *zajisté* bylo možné nahradit jiným adverbium s významy ‘správně’ či ‘pravdivě’.

[10] *Amen dico vobis, quia nemo propheta acceptus est in patria sua.* Vulg Lk 4,24
Zajisté pravi vám, že nižádný prorok nenie vzácen u vlasti své. BiblMlyn ibid.

[11] *Vere dico vobis, quia supra omnia, quae possidet, constituet illum.* Vulg Lk 12,44
Zajisté pravi vám, že nade vším, co má, ustaví jej. BiblMlyn ibid.

[12] *Porro unum est necessarium.* Vulg Lk 10,42
Zajisté jednohoť jest potřebí. BiblMel ibid.

[13] *Uzřevše to světi, vecechu jemu: „Kto si ty, že tvá postava lotrová jest, a co neseš na ramenú svú?“ Odpověď jim, řka: „Zajisté právě ste pověděli, neb sem lotrem byl, všechny zlé věci za zdravého života čině na zemi, i ukřižovali sú mě s Ježíšem.“* NikodA 87v (VWSTB)

Další skupinu latinských ekvivalentů *zajisté* tvoří partikule s významy ‘určitě’ či ‘vskutku’, které vyjadřují nejvyšší míru jistoty vůči propozičnímu obsahu sdělení a tvoří tak paralelu k novočeským epistémickým (modální) partikulám (viz např. Grepl, Nekula 2002, s. 62–67). Jedná se o výraz *utique* (6 výskytů, doklad [14]), dále opět výraz *vere*, tentokrát však bez větňčlenské platnosti (2 výskyty, doklad [15]), *quippini* (1 výskyt, doklad [16]) a *vero* (1 výskyt, doklad [17]).

[14] *Hoc autem scitote, quia si sciret pater familias, qua hora fur veniret, vigilaret utique et non sineret perfodiri domum suam.* Vulg Lk 12,39
Toto pak vězte, že byť věděl hospodář, v kterou by hodinu měl zloděj přijíti, bděl by zajisté, a nedal by prokopati domu svého. BiblSvat ibid.

[15] *Vere et hic cum illo erat, nam et Galilaeus est.* Vulg Lk 22,59
Zajisté tento s ním bieše, neb galilejský jest. BiblMlyn ibid.

[16] *Quippini beati, qui audiunt verbum Dei et custodiunt.* Vulg Lk 11,28
Zajisté tak jest, blahoslavený, kteříž slyší slovo Boží a ostřihají ho. BiblMel ibid.

[17] *Quia vero resurgant mortui et Moses ostendit secus rubum [...]* Vulg Lk 20,37
Neb zajisté vstanú mrtví i Mojžíš ukázal jest na kři [...]. BiblMlyn ibid.

Latinské modální partikule mohou kromě deklarativních vět modifikovat také věty s funkcí výzvy, v nichž přispívají k identifikaci ilokuční síly své hostitelské jednotky, popř. se podílejí na posílení vztahu mezi mluvčím a adresátem. Příkladem je zmíněná partikule *vero*, jejímž užitím může konkrétní prosba či pobídka působit naléhavěji (viz Kroon 2011, s. 4). Funkčně se tedy překrývají také se skupinou novočeských ilokučních (modifikačních) partikulí (viz opět Grepl, Nekula 2002, s. 62–67). V tomto ohledu se latinské modální partikule odlišují od epistémických (modálních) partikulí novočeských. Ty sice rovněž mohou modifikovat věty imperativní a interogativní a přecházet zde k partikulím ilokučním (modifikačním), neplatí to však pro výrazy vyjadřující nejvyšší míru jistoty. Grepl – Nekula (2017) pro tento přechod uvádějí pouze příklady epistémických partikulí vyjadřujících střední míru jistoty, např. *třeba, asi a snad (Třeba mu zavolej!; Ty máš snad strach?; Jak se asi jmenuje?)*.

Staročeské a středněčeské *zajisté*, které v nové češtině reprezentuje partikule vyjadřující nejvyšší míru jistoty, však touto funkcí, obdobně jako latinské modální partikule, zjevně disponovalo, což lze demonstrovat na dokladech z korpusů VWSTB a VWStřčTB. Doklad [18] je příkladem užití *zajisté* ve formálně imperativní větě. Dochází zde k zesílení prosby, *zajisté* dodává vyřčené modlitbě odstín naléhavosti. Doklad [19] poté ilustruje užití *zajisté* ve formálně interogativní větě.⁸ Výraz *zajisté* zde v kombinaci s citoslovcem *medle*, které ve staré češtině mohlo mít rovněž vybízecí význam (viz např. ESSČ, s. v. *mnedle*), extrahuje členy fráze a zdůrazňuje tázací slovo *čeho*. Tendence ke kombinaci se zesilujícími/vybízecími citoslovci je typickou vlastností latinských modálních partikulí, v klasické latině je frekvencovaná jejich kombinace s citoslovcem *hercle* ‘při Herakleovi’, tedy např. *vero hercle* (více viz např. Rosén 2009, s. 322).

⁸ Záměrem výpovědi s funkcí otázky je přimět adresáta k poskytnutí informace. Funkčně tedy mají blízko k výpovědím s funkcí výzvy, jejichž záměrem je přimět adresáta k nějaké činnosti či chování (podrobně viz opět Grepl, Karlík 1998, s. 421–478).

[18] *Tedy jeden z kuoru mocností, kníže archanjelské, řekl jest: „Bože svatý a požehnaný, velebný a nejvyšší, buď pochválen na věky z múdrosti a z rošafnosti tvé, staň se zajisté vedlé vyrčenie slavnosti tvé, nebť hodné a spravedlivé jest.* SolFA 73v (VWSTB)

[19] *Čeho zajisté medle jiného jsou žádostivi, že tak nemilostivě se na nespravedlivý odsudek mě táhnou a trou [...]?* PirckChlouba 32r (VWStřčTB)

Ojedinelou předlohou *zajisté* v *Lukášově evangeliu* je výraz *quidam* (1 výskyt). Jedná se o neurčité zájmeno s významem ‘kdoś’. V tomto případě zřejmě došlo k záměně s graficky obdobnou partikulí *quidem*. Zaznamenala jsem také případy, kdy výraz *zajisté* nemá v pretextu žádný ekvivalent (7 výskytů). Trávníček (1930, s. 204) navíc označuje *zajisté* za ekvivalent latinského citoslovce *ecce* ‘hle’, v *Lukášově evangeliu* jsem takový případ nezaznamenala.

3.2. Slovosled

Z uvedeného přehledu latinských ekvivalentů v *Lukášově evangeliu* vyplývá, že *zajisté* fungovalo jako produktivní ekvivalent postpozitivní partikule *quidem* a trojice latinských větných enklitik *enim*, *autem* a *vero*. Ačkoliv je *zajisté* trojslabičný, a tedy ortotonický výraz, v *Lukášově evangeliu* hojně napodobuje slovosledná schémata těchto nepřízvučných výrazů.

Z celkových 101 výskytů *zajisté* ve 37 případech obsazuje pozici iniciální, pouze ve 3 případech se nachází v pozici mediální. Dominantní klauzální pozici *zajisté* ve zkoumaném biblickém textu je pozice postiniciální, tedy pozice typická pro větná enklitika, kterou obsazuje v 61 případech.

Postiniciální pozici výrazu *zajisté* lze dále roztrždit na několik typů, které reprezentují níže uvedené příklady. Výraz nejčastěji obsazuje pozici za prvním přízvučným elementem klauze (pozice *second word* neboli 2W, více viz např. Kosek 2011, s. 33–34). Celkem se jed-

⁹ Způsob značení klauzálních pozic přejímám z publikace Kosek 2011.

ná o 57 výskytů, z toho 31 výskytů obsazuje tuto pozici samostatně a stojí na hranici fráze (doklad [20]). 17 výskytů tuto pozici sdílí s jinými výrazy se statusem enklitik (2W klitická skupina), a to jak stálých (partikule *-t'*, auxiliár kondicionálu *by*, viz doklady [21] a [22]), tak nestálých (auxiliár pasiva *jest*, viz doklad [23]), které v latinském pretextu nemají žádný ekvivalent. Zcela ortotonický výraz se zde tedy chová, jako by byl členem klitické skupiny. 9 výskytů obsazuje postiniciální pozici samostatně a extrahuje členy fráze (2W interpozice), a to nejen pod vlivem výrazů *enim* a *quidem*, které dokládá Navrátilová (2017, 2018), ale také *quippe* (viz např. doklad [2] výše). Pouze 4 výskyty *zajisté* se umísťují za celou iniciální frází (pozice *second daughter* neboli 2D, viz doklad [24]).

[20] *Stupor enim circumdederat eum et omnes [...] Vulg Lk 5,9 Hruoza zajisté byla jej obklíčila i všecky [...] BiblMel ibid.*

[21] *Erunt enim ex hoc quinque in domo una divisi [...] Vulg Lk 12,52 Bude-t' zajisté od této chvíle pět v jednom domu rozděleno [...] BiblMel ibid.*

[22] *Hic si esset propheta, sciret utique, quae et qualis mulier [...] Vulg Lk 7,39 Byť tento byl prorok, věděl by zajisté¹⁰, kteraká a jaká jest žena [...] BiblMel ibid.*

[23] *Iam enim securis ad radicem arborum posita est. Vulg Lk 3,9 Již jest zajisté sekyra ke kmeni dřeva položena. BiblMlyn ibid.*

[24] *Spiritus enim Sanctus docebit vos in ipsa hora, quae oporteat dicere. Vulg Lk 12,12 Duch svatý zajisté naučí vás v tu samou hodinu, co byste měli mluvit. BiblSvat ibid.*

Celkem 33 výskytů *zajisté* obsazuje postiniciální pozici ve shodě s latinskými ekvivalenty, mezi něž patří *enim*, *quidem*, *quippe*, *quidam* a *vero*. V 17 případech lze pozorovat částečnou shodu se slovosledem latinských ekvivalentů *enim*, *utique*, *quidem* a *autem*. Jako částečnou shodu hodnotím za prvé případy, kdy český a latinský výraz obsazují dvě různé varianty postiniciální pozice (2W a 2D, viz např. doklad

¹⁰ Pozice sledovaného výrazu i jeho latinského ekvivalentu je v uvedených klauzích ambigné (postiniciální i finální).

[24] výše), a za druhé případy, kdy latinský výraz obsazuje postiniciální pozici samostatně, zatímco v českém překladu výrazu *zajisté* předchází enklitický výraz (viz např. doklady [21], [22] a [23] výše). V 8 případech hodnotím pozici *zajisté* a jeho latinského ekvivalentu jako rozdílnou, ačkoliv je elementární lineární řazení prvků v české a latinské klauzi shodné a rozdíl spočívá pouze v charakteristice jejich fonetických/syntaktických vlastností. Jedná se za prvé o případy, kdy *zajisté* tlumočí latinská větná enklitika *enim* a *autem*, která obsazují pozici po prezntních formách slovesa *esse* ‘býti’ s funkcí spony, které jsou v latině zpravidla ortotonické (viz Spevak 2010, s. 16) a odsunují tak dotyčné partikule do pozice mediální, zatímco v češtině se jedná o nestálá enklitika (viz např. Kosek 2011, s. 25–26) (viz např. doklad [25]). Za druhé se jedná o případy, kdy postiniciální *zajisté* spolu s přízvučným subjunktoem *neb* tlumočí složené spojovací výrazy *siquidem* a *etenim*, které obsazují pozici iniciální (např. doklad [26]). 3 výskyty postiniciálního *zajisté* nemají v pretextu žádný protějšek.

[25] *Facilius est enim camelum per foramen acus transire quam divitem intrare in regnum Dei.* Vulg Lk 18,25
Snáze jest zajisté velbloudu skrze jehelní ucho projíti, nežli bohatému vjíti do Království Božího. BiblSvat ibid.

[26] *Etenim manus Domini erat cum illo.* Vulg Lk 1,66
Neb zajisté ruka Páně byla s ním. BiblMel ibid.

Množství případů, kdy je výraz *zajisté* umístěn do postiniciální pozice, navíc směrem do střední češtiny chronologicky narůstá. V BiblOI se výraz *zajisté* neuplatňuje (viz výše). Stav ve staré češtině tak dokládá pouze text BiblMlyn, kde je *zajisté* užito 29krát. Nejfrekvencovanější je zde pozice iniciální (19 výskyty, 66 %), postiniciální pozici výraz obsazuje pouze v 8 případech (28 %). Naopak ve středněčeských biblických překladech je dominantní pozice postiniciální, v případě BiblMel se jedná o 32 výskyty z celkových 48 (67 %), v případě BiblSvat o 21 výskyty z celkových 24 (88 %).

Tento vývojový trend potvrdila také slovosledná sonda v textových bankách, které obsahují jak texty překladové, tak původní.

Zkoumáno bylo vždy prvních 100 výskyty v prozaických textech ze 14., 15. a 16. století. Od 17. století počet *zajisté* v korpusu klesá, tyto výskyty jsem proto sloučila s výskyty *zajisté* v textech vzniklých do poč. 19. stol. (celkem 42 výskyty). V textech 14. století výrazná většina výskyty obsazuje iniciální pozici (72 %). Jako speciální skupinu vyděluji případy, kdy je *zajisté* druhým členem v konstrukcích s jeho zdvojeným užitím na začátku klauze, např. *zajisté zajisté pravi vám* (21 % výskyty). V textech 15. století počet výskyty *zajisté* v postiniciální pozici narůstá (53 %), v 16. století tento trend pokračuje (61 %), v textech 17., 18. a poč. 19. století obsazuje postiniciální pozici dokonce 88 % výskyty *zajisté* (37 ze 42).

4. Výraz *pak*

Výraz *pak* je v korpusech VWSTB a VWStřčTB (verze dat 1.1.17) doložen 19 981 výskyty. Materiál byl tedy v tomto případě redukován, k analýze bylo vybráno 400 výskyty reprezentujících starou i střední češtinu (100 výskyty ze 14., 15., 16. a 17. stol.). Ve zkoumaných překladech *Lukášova evangelia* se nachází celkem 500 výskyty výrazu *pak*. Rovněž zde byla analýza realizována formou sondy a zkoumána byla pouze 1. čtvrtina evangelia, tedy počátečních 6 kapitol, v nichž se nachází celkem 100 výskyty výrazu *pak*. Nejvíce výskyty jsem zaznamenala v BiblSvat (celkem 57). V BiblMel se nachází 23 výskyty, v BiblOI 13. Nejméně výskyty jsem zaznamenala v BiblMlyn (7 výskyty).

4.1. Funkce

V nové češtině má výraz *pak* trojí slovnědruhovou platnost. Za prvé se jedná o a d v e r b i u m „potom“ vyjadřující časovou či prostorovou následnost. Dále je užíván jako s p o j k a s o u ř a d i c í reflektující různé významové poměry (slučovací, odporovací, důsledkový) a rovněž je součástí p o d ř a d i c í s p o j k y *pakli(že)* uvozující podmínkovou větu. V platnosti p a r t i k u l e slouží k zesílení va-

rování či pohrůžky (příklad [27]) nebo k vyjádření rozporu či rozhořčení (příklad [28]), ve větách interogativních a exklamativních je prostředkem ke zdůraznění či citovému zabarvení předcházejícího slova (příklad [29]). V kombinaci s tázacími slovy lze výraz *pak* s funkcí ilokuční partikule chápat jako postfix svébytných lexémů (např. *kdopak, copak, kdepak*). Částici *pak* lze užít také ke zdůraznění slovesa ve výpovědích s funkcí výzvy, takové užití je však hodnoceno jako zastaralé, příkladem je věta [30] z díla B. Němcové (Nekula 2017; SSČ, SSJČ, s. v. *pak; pakli*).

[27] *Pak se zas hádejte!* (SSČ)

[28] *Kupuje zbytečnosti a pak prý pořád, kam ty peníze dává!* (SSJČ)

[29] *Půjde-li pak maminka?* (SSJČ)

[30] *Dělejte pak už!* (SSJČ)

Tuto trojí slovnědruhovou platnost lze pozorovat již ve starší češtině, jak kromě *Staročeského slovníku* (StčS) dokládá také vlastní sonda provedená v korpusech staré a střední češtiny. Výraz *pak* se vyvinul z adverbia *pako/paky* s výchozími významy ‘(na)zpět’ a ‘naopak’. Z výchozího významu ‘(na)zpět’ dále vznikl významový odstín ‘potom’ (doklad [31]). Adverbium *pak* s tímto významovým odstínem následně mohlo nabývat funkci *n a v a z o v a c í s p o j k y* signalizující návaznost dvou významových celků (doklad [32]). Z původního adverbia s významem ‘naopak’ se vyvinulo *pak* s funkcí *a d v e r z a t i v n í s p o j k y* (doklad [33]). V kombinaci s enklitickými partikulemi (*pak-li, pak-li-t’, pak-li-že*) se výraz mohl uplatňovat jako podřadící *p o d m í n k o v á s p o j k a* (doklad [34]). V některých kontextech spojka *pak* dále přecházela v partikuli, např. *p a r t i k u l i v y t ý k a c í*, a to především v kombinaci s dalšími výrazy (viz doklad [35]), nebo partikuli *dotvrzovací* ve spojení *jakož pak* s významy ‘ostatně’ ‘koneckonců’ či ‘nakonec’ (doklad [36]). V interogativních větách výraz *pak* ve funkci spojky dále přecházel v *p a r t i k u l i c i t o v o u / i l o k u č n í* signalizující citové zaujetí a komu-

nikační záměr mluvčího, a tedy ilokuční sílu hostitelské jednotky (doklad [37]) (podrobně viz ESSJ, s. v. *pako/paky, pače*; Ježová 2021; StčS, s. v. *pak, paky*).

[31] *Licoměrníče, vyvrz najprvé břevno z svého oka a pak viz, aby vyvrhl suk z uoka bratra tvého.* BiblDrážď 544r (VWSTB)

[32] *Lakota též na červících, jenž souc tak malí, tak veliký sejr zžerou, se znamenává. Závist pak též jest červu podobna, neb vnitř hryze potajemně člověka jako červ sejr a jako peklo d’ábla.* BechNeub 29v (VWStřčTB)

[33] *Bóh dá mladost, krásu, zdravie, sílu, múdrost, sbožie, a pak hubený člověk, ješto by Bohu tiem vším jměl slůžiti, to bude tiem slůžiti světu a své tělesné vůli [...]* ŠtítSvátA 6v (VWSTB)

[34] *A to sobě kúpi krmí nebo dvě, hojnost sobě činí, pakli sobě kúpi krmě tři, jest to již velmi bohatý a ztravný.* CestKabK 215r (VWStřčTB)

[35] [...] *žalost velikou měli: obzvláště pak ten zeman, nemaje nežli tu jedinou dceru, že jest mu tak náhle umřela, srdečně litoval.* NovDiv 4r (VWStřčTB)

[36] *Jakož pak k tomu dni duchovní lidé, jak v německém jazyku, tak v českém, k spovídání opatřené budou.* ListŽofieAlbínkaZ HelfenburkuNařízení XLVI 1r (VWStřčTB)

[37] *Která pak dřevěná nádoba jest ku pití poctivá? Zdali ne korbelik?* BechNeub 6v (VWStřčTB)

V analyzovaných překladech *Lukášova evangelia* výraz plní výrazně méně funkcí než v korpusech. Nejproduktivnějším latinským ekvivalentem je spojovací partikule / diskurzivní marker *autem* ‘pak’. Tato partikule se ve zkoumaném biblickém textu vyskytuje převážně samostatně (84 výskytů, doklad [38]), ale také v kombinaci s tázacím zájmenem *quid* (*quid autem*), kdy je předlohou českého spojení *co(-ž) pak* (3 výskyty, doklad [39]), v němž *pak* poklesá v citovou/ilokuční partikuli. Dalším možným ekvivalentem je spojovací/navazovací výraz *et* ‘a’, jenž se ve zkoumaném textu vyskytuje buď samostatně (6 výskytů, doklad [40]), nebo výsledný význam nabývá v kombinaci s podmínkovou spojkou *si* (*et si*), kdy je předlohou českého výrazu *pa-*

kli (3 výskyty, doklad [41]). Zaznamenala jsem 2 případy, kdy výraz *pak* tlumočí latinský výraz *post* ‘poté’, a to buď v kombinaci s výrazem *haec* (*post haec*), kdy je ekvivalentem českého spojení *pak potom* (doklad [42]), nebo v kombinaci s výrazem *quam*, s nímž tvoří jednoslovnou spojku *postquam* ‘poté co’, která je ekvivalentem českého spojení *pak když* (doklad [43]). Ve 2 případech výraz *pak* nemá v latinském textu žádný ekvivalent.

[38] *Ait autem ad illum angelus* [...] Vulg Lk 1,13
Řekl pak k němu Anjel [...] BiblSvat ibid.

[39] *Quid autem vocatis me Domine, Domine: et non facitis, quae dico?* Vulg Lk 6,46
Co pak mi říkáte Pane, Pane: a nečiníte, což pravím? BiblSvat ibid.

[40] *Et factum est in die octavo, venerunt circumcidere puerum* [...] Vulg 1,59
Stalo se pak v den osmý, přišli obřezovati dítěte [...] BiblMel ibid.

[41] *Et si benefeceritis his, qui vobis benefaciunt, quae vobis est gratia?* Vulg Lk 6,33
Pakli dobře činíte těm, ješto vám dobře činie, kteraká jest vaše sláva? BiblOl ibid.

[42] *Et post haec exiit et vidit publicanum nomine Levi sedentem ad teloneum* [...] Vulg Lk 5,27
Pak potom vyjide Ježíš i uzřě nepravého těžieře, jménem Levu, sediece na mýtě [...] BiblOl ibid.

[43] *Et postquam impleti sunt dies purgationis eius secundum legem Mosi, tulerunt illum in Hierusalem* [...] Vulg Lk 2,22
A pak když sú sě dokonali dnové jejieho očistěnie podlé Mojžiešova zákona, vzěchu jeho do Jeruzaléma [...] BiblOl ibid.

Výraz *pak* tedy představuje původně lexikální jednotku s adverbální funkcí, která v určitých kontextech nabývala funkce gramatické. V tomto procesu se uplatňovaly všechny hlavní mechanismy gramatikalizace, jak je uvádí Heine (2003, s. 578–579). U výrazu *pak* došlo ve vývoji češtiny k desémantizaci neboli oslabování původního lexikálního významu, k extenzi neboli rozšiřování kontextů pro jeho výskyt a k dekategoriálnímu, jež zahrnuje změny slovnědruhové příslušnosti, popř. ztrátu autonomie (transformaci v klitikon, popř. afix). Výrazným mechanismem je v případě výrazu *pak* také fonetická re-

dukce. Původní forma *pako/paky* byla ve vývoji češtiny redukována na *pak*, v některých slovanských jazycích dokonce odpadlo koncové *-k* a vznikla forma *pa* (ESSJ, s. v. *pako/paky, pače*).

4.2. Slovosled

Proces gramatikalizace spojený s postupnou ztrátou ortotoničnosti původně autonomní lexikální jednotky zachytila také slovosledná analýza, která byla stejně jako v případě výrazu *zajisté* provedena kontrastivní metodou, tedy formou porovnání slovosledného chování *pak* ve 4 překladech biblického textu s chováním jeho latinských protějšků v textu *Vulgáty*. Analýze bylo podrobeno celkem 100 výskytů výrazu *pak*. Pouze 19 z nich obsazuje iniciální pozici, dominantní pozicí je pozice postiniciální (81 výskytů).

Ve zkoumaných staročeských překladech (BiblOl, BiblMlyn) byly k tlumočení větného enklitika *autem* preferovány výrazy vyskytující se zpravidla v iniciální pozici, většinou *i*, *a*, *ale*, popř. latinská partikule nebyla přeložena vůbec. Pokud byl zvolen výraz *pak*, kladl se do iniciální pozice v rozporu se slovosledem předlohy. V BiblOl výraz *pak* obsazuje pouze iniciální pozici, v BiblMlyn rovněž převládá iniciální pozice, pozici postiniciální obsazuje *pak* pouze jedenkrát. Nejstarší české překlady evangelijních knih se dle Kyase (1997, s. 43–72) vyznačují poměrně volným překladem. Srozumitelnost byla důležitější než doslovnost, součástí překladatelské strategie tak byla volba přirozených jazykových prostředků staré češtiny. Kladení výrazu *pak* do iniciální pozice v rozporu se slovosledem větného enklitika *autem* tak naznačuje jeho přízvukový charakter ve staré češtině. Naopak ve středněčeských biblických překladech BiblMel a BiblSvat se zkoumaný výraz iniciální pozici zcela vyhýbá a obsazuje výhradně pozici postiniciální, a to i v případech, kdy je jeho ekvivalentem výraz *et* nebo *post* v iniciální pozici.

Popsaný vývoj ilustruje doklad [44], v němž jsou jednotlivé překlady v chronologickém pořadí konfrontovány s textem *Vulgáty*, v němž větné enklitikon *autem* obsazuje postiniciální 2W pozici a ex-

trahuje členy fráze *in mense sexto* ‘v šestém měsíci’. Ve staročeských překladech BiblOl a BiblMlyn se výraz *pak* chová jako plně přízvučný výraz, zatímco ve středněeských překladech BiblMel a BiblSvat věrně kopíruje slovosled latinského enklitika.

[44] *In mense autem sexto missus est angelus Gabrihel* [...] Vulg Lk 1,26

Pak v šestém měsíci soslán jest anjel Gabriel [...] BiblOl ibid.

Pak v šestém měsíci, poslán jest anjel Gabriel [...] BiblMlyn ibid.

Měsíce pak šestého poslán jest anjel Gabriel [...] BiblMel ibid.

V měsíci pak šestém, poslán jest Anjel Gabryel [...] BiblSvat ibid.

Výrazný chronologický nárůst dokladů s výrazem *pak* v postiniciální pozici potvrdila také slovosledná sonda v textových bankách, které obsahují jak texty překladové, tak původní. Zkoumáno bylo vždy prvních 100 výskytů *pak* v prozaických textech vzniklých ve 14., 15., 16. a 17. stol.

V textech 14. století výrazná většina výskytů obsazuje iniciální pozici (91 %). V textech 15. století počet výskytů *pak* v iniciální pozici klesá na 27 % a dominantní klauzální pozicí je pozice postiniciální (69 %). Ve střední češtině tento trend zesiluje, v textech 16. stol. postiniciální pozici obsazuje 72 % výskytů, v textech 17. stol. dokonce 95 % výskytů *pak*.

V textových bankách lze pozorovat také chronologický nárůst počtu výskytů *pak* v interpozici. Zatímco v textech 14. století jsem takové případy nezaznamenala, v textech 15. století se nachází 6 výskytů *pak* v interpozici (9 % všech postiniciálních pozic), v 16. století je interponovaných 14 výskytů (19 %), v 17. století se jedná o 22 výskytů (23 %). V textech 17. století jsem dokonce zaznamenala *pak* interponované do NP složené z osobního jména *Martin* a příjmi *Georg*, tedy mezi členy s těsným lexikálním vztahem (doklad [45]). Tento doklad svědčí nejen o jeho nepřízvučnosti, ale také silné latinizaci jeho slovosledu ve střední češtině. Schopnost extrahovat členy fráze s těsným lexikálním spojením, tedy např. právě antroponyma, lze totiž pozorovat také u latinských větných enklitik *enim*, *autem* a *vero*. Paralelou k dokladu [45] je tak věta [46], v níž je enklitikon

enim vloženo mezi *praenomen* (osobní jméno) *Quintus* a *nomen gentile* (rodové jméno) *Ligarius* (viz Spevak 2010, s. 17).

[45] *Martin pak Georg* v Starém Městě na druhém domě svém před krátkým časem umřel [...] ListŽofieAlbínkaZHelfenburku XLI 1r (VWStřčTB)

[46] *Quintus enim Ligarius* [...] Cic. Lig. 2 (Spevak 2010)

Quintus Ligarius totiž [...]

5. Závěr

Tento příspěvek si kladl za cíl propojit dosavadní poznatky v oblasti české a latinské diachronní syntaxe a představit analýzu funkcí a slovosledu staročeských a středněeských výrazů *zajisté* a *pak*, na jejichž možnou latinizaci ve staré češtině poukázala ve svých pracích o staročeské NP O. Navrátilová (2017, 2018). Předmětem analýzy byly jejich výskyty v korpusech VWSTB a VWStřčTB a v *Lukášově evangeliu* v latinském znění (Vulg) a v překladech reprezentujících různá období vývoje češtiny (BiblOl, BiblMlyn, BiblMel, BiblSvat).

Výraz *zajisté* měl ve staré a střední češtině polyfunkční charakter a schopnost tlumočit latinské ekvivalenty s různými funkcemi, kterými novočeské *zajisté* nedisponuje. Kromě novočeských funkcí epistémické (modální) a odpověďové partikule jsem u výrazu zaznamenala funkci vytýkačí (s lat. ekvivalentem *quidem*), spojovací/navazovací (s ekvivalenty *enim*, *quippe*, *etenim*, *siquidem*, *autem*) a rovněž adverbialní (s ekvivalenty *amen*, *vere*). Oproti nové češtině se výraz uplatňoval také ve větách imperativních a interogativních a přecházel zde zřejmě k partikulím ilokučním (modifikačním), což je rys typický pro latinské modální partikule vyjadřující nejvyšší míru jistoty. Trojslabičné a ortotonické *zajisté* bylo produktivním ekvivalentem latinských větných enklitik a postpozitivní partikule *quidem*, pod vlivem nepřízvučných latinských výrazů napodobovalo typicky latinská slovosledná schémata, přičemž latinizace jeho slovosledu zesilovala ve střední češtině.

Výraz *pak* byl ve vývoji češtiny objektem gramatikalizace a vyznačoval se trojí slovnědruhovou platností, v překladovém textu nejčastěji tlumočil latinské spojovací větné enklitikon *autem*. Ve starších biblických překladech výraz v rozporu se slovosledem předlohy obsazoval primárně iniciální pozici a choval se jako zcela ortotonický výraz. Ve středněčeských překladech lze naopak pozorovat jeho absenci v pozici iniciální a obsazování výhradně pozice postiniciální. Postupnou ztrátu ortotoničnosti a zesilující latinizaci slovosledu výrazu *pak* ve střední češtině potvrdila také slovosledná sonda v korpusu, která odhalila jednak chronologické zesilování tendence obsazovat primárně postiniciální klauzální pozici a stranit se pozici iniciální, jednak nárůst jeho interponovaných výskytů ve střední češtině.

Zkratky analyzovaných pramenů

- BiblMel Mitis Zlímuz Tomáš. (1570). *Bible Melantrichova. Biblia Veteris et Novi testamenti*. 4. vyd. Praha: Jiří Melantrich z Aventýna. Online: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__54_A_6_____0YW85T4-cs [cit. 2021-04-11].
- BiblMlyn *Bible mlynářčina* [rukopis]. (1450–1475). Praha: Národní knihovna ČR, sign. XVII A 10. Online: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_A_10__0TZULP2-cs [cit. 2021-04-11].
- BiblOl *Bible olomoucká* [rukopis]. (1417). Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, sign. M III 1/I–II, tištěná edice in: KYAS, Vladimír. (1981). *Staročeská Bible drážďánská a olomoucká. I. Evangelia*. Praha: Academia.
- BiblSvat *Bible svatováclavská. Biblí Česká, to jest Svaté Písmo*. (1677). Praha: Dědictví svatého Václava.
- Vulg Gryson Roger et al. (eds.). (1969). *Biblia Sacra Vulgata*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. Online: <https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-sacra-vulgata/lesen-im-bibeltext> [cit. 2021-04-11].
- VWSTB *Staročeská textová banka* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.15 [cit. 2020-10-06] (*zajisté*); 1.1.17 (*pak*). Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> [cit. 2021-03-17].
- VWStřčTB *Středněčeská textová banka* Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Verze dat 1.1.15 (*zajisté*); 1.1.17 [cit. 2021-03-17] (*pak*). Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB> [cit. 2020-10-06].

Zkratky sekundární literatury

- ESSČ *Elektronický slovník staré češtiny*. (2006–). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 2020-11-18].
- ESSJ Kopečný František, Šaur Vladimír, Polák Václav, 2010, *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena*. 2. vyd., nezměn. Brno: Šimon Ryšavý.
- LČS Pražák Josef M., Sedláček Josef, Novotný František, 1955, *Latinsko-český slovník*. 2 svazky (A-K, L-Z). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- SSČ Filipec Josef, Daneš František, Mejstřík Vladimír. (1994). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd., opr. a dopl. Praha: Academia.
- SSJČ Havránek Bohuslav et al. (1989). *Slovník spisovného jazyka českého*. 2. vyd., nezměn. Praha: Academia.
- StěS *Staročeský slovník*. Na-při. (1968–2008). Sešity 1–26. Praha: Academia.

Sekundární literatura

- Dankaert Lieven, 2014, *Quidem as a marker of emphatic polarity*. „Transactions of the Philological Society”, 112(1), s. 97–138.
- Dewitt Norman W., 1938, *The semantics of Latin particles*. „The Classical Journal”, 33(8), s. 450–456.
- Ghezzi Chiara, Molineelli Piera (eds.), 2014, *Discourse and pragmatic markers from Latin to the Romance languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Grepl Miroslav, Karlík Petr., 1998, *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia. Velká řada (Votobia).
- Grepl Miroslav, Nekula Marek, 2002, Částice. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Grepl Miroslav, Nekula Marek, 2017, *Epistémická částice*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/EPISTÉMICKÁ_ČÁSTICE [cit. 2021-10-03].
- Hajičová Eva, 1995, *Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty*. „Slovo a slovesnost”, 56(4), s. 241–251.
- Havránek Bohuslav, 1980, *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Heine Bernd, 2003, *Grammaticalization*. In: Brian D. Joseph, Richard D. Janda (eds.), *The handbook of historical linguistics*. Malden: Blackwell Publishing, s. 575–601.

- Hirschová Milada, 2013, *Pragmatika v češtině*. 2. vyd., v Karolinu 1., dopl. Praha: Karolinum.
- Kosek Pavel, 2011, *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: Host.
- Ježová Martina, 2021, *Vliv latiny na užití částic ve staré a střední češtině*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Olga Navrátilová. Online: <https://is.muni.cz/th/etj7o> [cit. 2022-02-16].
- Kosek Pavel, Čech Radek, Navrátilová Olga, 2018, *Starobylá dativní enklitika mi, si, ti ve staročeské bibli 1. redakce*. In: Petr Malčík (ed.), *Vesper Slavicus: Sborník k nedožitým devadesátinám prof. Radoslava Večerky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 137–151.
- Kroon Caroline, 2011, *Latin particles and the grammar of discourse*. In: James Clackson (ed.), *A companion to the Latin language*. Malden: Blackwell Publishing, s. 176–195.
- Kyas Vladimír, 1997, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad. Studium (Vyšehrad).
- Navrátilová Olga, 2017, *Interpozice ve staré češtině*. „Naše řeč“, 100(3), s. 139–147.
- Navrátilová Olga, 2018, *Slovosled posesivních zájmen ve staré češtině*. Brno: Masarykova univerzita. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- Pinkster Harm, 2015, *The Oxford Latin syntax*. Vol. 1. *The simple clause*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosén Hannah, 2009, *Coherence, sentence modification, and sentence-part modification – the contribution of particles*. In: Philip Baldi, Pierluigi Cuzzolin (eds.), *New Perspectives on Historical Latin Syntax*. Vol. 1, *Syntax of the Sentence*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 317–442.
- Spěvák Olga, 2010, *Constituent order in classical Latin prose*. Amsterdam: John Benjamins.
- Trávníček František, 1930, *Neslovesné věty v češtině*. Díl 1. *Věty interjekční*. Brno: Filozofická fakulta.
- Uhlířová Ludmila, 1979, *K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění*. „Slovo a slovesnost“, 40(2), s. 143–148.
- Zikánová Šárka, 2009, *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum. Acta Universitatis Carolinae.

Eliška KRÁLOVÁ
Univerzita Karlova, Praha

DOI: 10.14746/bo.2023.4.2

Znalost slovtvorných komponentů z klasických jazyků jako předpoklad porozumění cizím slovům a jejich zakotvení v jazykovém systému

Keywords: Latin prefixes, Greek prefixes, prefixoid, radixoid, Latin and Greek word-forming components

Klíčová slova: latinské prefixy, řecké prefixy, prefixoid, radixoid, latinské a řecké slovtvorné komponenty

Abstract

The paper considers the role of word-forming components from classical languages – especially prefixes and prefixoids – in the system of national languages. What effect does advancing globalization and internationalization have on the vocabulary? In addition to a linguistic view of the issue, the paper aims to map the didactic approaches dealing with components from classical languages. Globally, their knowledge is considered one of the useful tools to improve literacy and second language acquisition. With advancing globalization and the need to communicate at international level not only in scientific terminology, the question remains how Latin and Greek morphemes are or should be integrated into language teaching at different levels of the education system and how to enhance pupils' use of knowledge in vocabulary development and comprehension of academic and other texts in mother tongue and foreign language.

Příspěvek se zamýšlí nad tím, jakou roli hrají slovtvorné komponenty z klasických jazyků – především prefixy a prefixoidy – v systému národních jazyků. Jaký vliv má na slovní zásobu postupující globalizace a internacionalizace. Kromě lingvistického pohledu na danou problematiku si příspěvek klade za cíl zmapovat didaktické postupy, které s komponenty z klasických jazyků pracují. Celosvětově je jejich znalost považována za jeden z užitečných pilířů na cestě k jazykové gramotnosti a při studiu dalších jazyků. S postupující globalizací a potřebou komunikovat na mezinárodní úrovni nejen v odborné terminologii jednotlivých oborů zůstává otázkou, jakým způsobem je, nebo by měla být výuka latinských a řeckých morfémů začleněna do jazykového vyučování na různých stupních vzdělávacího systému a jak u žáků potencovat využití jejich znalosti při obohacování slovní zásoby a porozumění nejen odbornému textu v mateřském i cizím jazyce.

1. Úvodem

Klasické jazyky latina a řečtina jsou historicky nedílnou součástí evropské kultury, staly se jazyky vzdělanosti, zprostředkujícími předávání vědeckých poznatků mezi národy, a ovlivnily utváření terminologie. Latinského a řeckého původu jsou mnohé dodnes živé termíny různých vědeckých odvětví, ale i běžně užívané výrazy v mnoha světových jazycích. Shoda, resp. velká podobnost těchto slov usnadňuje především odbornou komunikaci lidí na celém světě a umožňuje snazší orientaci v textu psaném v jazyce, jež ovládáme spíše na nižších komunikačních úrovních. Jak ostatně píše Umberto Eco (1977, s. 43), studenti by se neměli obávat pracovat s cizojazyčnými zdroji a vědecká práce může být naopak příležitostí ponořit se hlouběji do jiného jazyka. Neznalost daného jazyka by však podle něj neměla být překážkou při získávání vědeckých poznatků. Základní porozumění slovtvorným prostředkům z klasických jazyků může být v tomto směru velmi užitečné.

2. Vliv klasických jazyků na současnou slovní zásobu

Klasická latina a řečtina zasáhly do vývoje jednotlivých evropských jazyků velmi výrazně. V případě češtiny mluvíme o řecko-latinském vlivu během celé její historie (Žaža 2010). Vedle latinského písemnictví se utvářela národní jazyková suverenita a vznikala originální česká pojmenování jednotlivých skutečností, aby se později s rozvojem vědy a kultury latina a řečtina opět vrátily jako jazyky odborné terminologie rozličných vědních oborů. Důležitá role klasických jazyků v komunikaci na celosvětové úrovni je dána jejich přirozenou flexibilitou při vytváření složitých pojmenování pro různé skutečnosti, schopností vytvářet komplexní složeniny a vázat se na další komponenty domácího původu v hybridních slovech. Z hlediska jazykového systému jsou latina i řečtina vzorem dobře fungujícího morfologického i syntaktického uspořádání, jehož znalost může být vodítkem pro poznání vlastního mateřského jazyka a jeho struktury (Žaža 2010, s. 7).

Vedle mezinárodně srozumitelné odborné terminologie různých vědeckých odvětví jsou řecko-latinské slovtvorné komponenty také součástí neologického procesu v češtině, velmi často je obsahují přejímky z dalšího, třetího jazyka. To souvisí s globalizačním trendem, otevíráním se národních jazyků světa a tendencemi k internacionalizaci¹. Evropské jazyky se s tímto trendem vypořádávají ve vztahu ke klasickým jazykům různým způsobem, který závisí na podílu řecko-latinské složky v domácí slovní zásobě.

Dva různé úhly pohledu na tuto problematiku nabízí čeština coby slovanský jazyk a například angličtina, jejíž slovní zásoba je ze 60 % postavena na základech z klasických jazyků. To do značné míry determinuje postavení těchto slovtvorných komponentů v jejich jazykovém systému a způsob, jakým na ně lingvisté nahlíží. Díky snahám o internacionalizaci jsme také svědky toho, že se podobný neologický proces odehrává nezávisle na sobě v několika národních jazycích s využitím stejného kompozičního principu. Výsledné výrazy se pak v odborné literatuře označují jako *internacionalismy* (Mravinacová 2005, s. 183).

2.1. Derivace a kompozice v jazykovém systému češtiny

V případě české slovní zásoby je internacionalizace již dlouhou dobu předmětem odborné lingvistické diskuse, která se posouvá s tím, jak do českého jazyka přichází stále více cizojazyčných prvků. Autoři sledují, jak se proměňuje frekvence užívání jednotlivých slovtvorných komponentů cizího původu v závislosti na aktuálních komunikačních trendech. Které komponenty s vývojem slovní zásoby ustupují do ústraní, a které se naopak dostávají do centra zájmu uživatelů současného jazyka.

---

¹ Internacionalizaci označují mnozí autoři za jeden z nejdůležitějších faktorů, které ovlivňují obohacování slovní zásoby češtiny po roce 1990 (srov. např. Svobodová, Janovec či Bozděchová). Přejímání cizích výrazů je motivováno každodenní komunikační praxí a zrcadlí mezijazykové i kulturní vlivy. Často nejde jen o přejímání jazykové, nýbrž o přejímání celých kulturních vzorů (Bozděchová 2010, s. 257).

Procesem derivace a kompozice v neologii českého jazyka a začleňováním cizojazyčných prvků se zabývá například Savický a Martincová (1987) a Mitter (2003 a 2004), kteří se ve svých pracích snaží mimo jiné i o terminologické ukotvení cizích slovtvorných komponentů na ose prefix, prefixoid, radix, radixoid podle toho, jak se tyto komponenty podílí na celkovém významu nově vzniklého pojmenování. Vzhledem k tomu, že se jednotlivé pohledy na zařazení konkrétních morfémů k afixům/afixoidům či radixům/radixoidům v české lingvistické literatuře zásadně liší, byla stanovena v rámci odborné diskuze kritéria, která mohou pomoci při rozhodování. Ve svém pojednání o neologismech je navrhuje Martincová a Savický (1987). Jedná se o:

- 1) slovnědruhovou příslušnost;
- 2) koexistenci morfému se slovem existujícím ve slovní zásobě;
- 3) existenci domácího ekvivalentu;
- 4) slovtvorné funkce morfému;
- 5) hledisko funkčně-stylové.

V češtině existuje mnoho příkladů, kdy se morfém dostal do systému jazyka jako prefix, později byl klasifikován jako prefixoid – nevyhraněný morfém zaujímající přechodné postavení mezi kořeným morfémem a prefixem (srov. <https://www.czechency.org/slovník/PREFIXOID>), a v rámci slovtvorné kompozice se posunul až na pozici radixoidu – morfému přechodného charakteru, blížicím se svou povahou ke kořeným morfémům (srov. <https://www.czechency.org/slovník/RADIXOID>), jako například *super-*, *ex-*, *ultra-*, *bio-*, *dia-*, či *mini-*, *mikro-*. Některé řecko-latinské komponenty se dokonce významově osamostatnily, jejich původní význam byl potlačen a často se z nich staly samostatné lexikální jednotky, které tvoří alternativu k původním pojmenováním v daném jazyce. Na příkladu češtiny můžeme tento funkční posun v procesu neologie pozorovat na denní bázi. Je to umožněno velice rychlým rozvojem slovní zásoby a neustálou inspirací v cizích jazycích v souvislosti se všudypřítomnou globalizací.

2.2. Derivace a kompozice v zahraničních lingvistikách

Jak již bylo zmíněno, v procesu obohacování slovní zásoby o nová pojmenování tedy dochází k vymizení ostré hranice mezi derivací a kompozicí a o nově vznikajících pojmenování, která obsahují prefixoidní komponenty cizího původu, se nadále hovoří jako o kompozitech (např. Mitter 2003).

Tento vývoj do značné míry souzní s vývojem v mezinárodním lingvistickém prostředí. V zahraniční literatuře se problematice existence či neexistence hranic mezi derivací a kompozicí, tedy mezi odvozováním pomocí předpon a přípon a skládáním kombinací radixů/radixoidů a afixoidů, zabývá například Geert Booij, profesor lingvistiky na univerzitě v Amsterdamu a čestný člen Linguistic Society of America, který je považován za tvůrce pojmu *construction morphology*. Na příkladu holandštiny, němčiny a angličtiny ukazuje, že hranice mezi derivací a kompozicí je zastřená (Booij 2005, s. 116), čímž se vymezuje vůči svým předchůdcům, kteří oba způsoby tvoření slov striktně oddělovali (např. Anderson 1992).

Booij tvrdí, že je nutné stanovit kritéria, zda je ten který morfém vázaný či volný a zda tato jeho vlastnost koreluje se sémantickými a fonetickými rozdíly. Hranice mezi derivací a kompozicí je dle jeho názoru velmi neostrá a existuje velká skupina hraničních případů. Tvrdí například, že prefixy sice nejsou plnovýznamová slova, ale pouze slova gramatická, na druhou stranu i gramatická slova jsou považována za lexémy, a pokud platí, že složené slovo je kombinací lexémů, můžeme zde hovořit o kompozici (Booij 2005). Pokud jde o sémantické hledisko, uvádí Booij několik případů, kdy mají afixoidní lexémy jiný význam jako součást kompozita a jiný význam, když stojí samostatně. Jevem, který je společný mnoha evropským jazykům, je jakási degramatikalizace vázaných lexémů, v případě, kdy se tyto morfémy stávají plnovýznamovými slovy jako například *ex*, *macro*, *anti* (Booij 2005), což je častým trendem i v češtině, jak již bylo zmíněno výše.

3. Didaktické zpracování v zahraniční literatuře

Nejen v češtině platí, že ovládnutí zásad slovtvorného procesu a morfologických zákonitostí jazyka je důležitým předpokladem pro jejich didaktické zpracování.

Zahraněční lingvisté se na základě provedených studií právem domnívají, že znalost morfémů, pocházejících z klasických jazyků, může u žáků na všech úrovních vzdělávacího systému zlepšit například efektivitu rozšiřování slovní zásoby, pomoci s rozvojem jazykové gramotnosti či umožnit studentům se specifickými poruchami učení lépe zvládnout nácvik čtení a psaní (Bowers, Kirby 2010).

V rámci zahraničních jazykových didaktik je tomuto tématu dlouhodobě tradičně věnována pozornost například v didaktice anglického jazyka, jehož slovní zásoba z latiny a řečtiny hojně čerpá a je klasickými jazyky velmi ovlivněna² (Durkin 2014). Jde například o materiály pro nácvik čtenářských dovedností, které využívají toho, že se žáci nesoustředí na čtení jednotlivých hlásek či slabik, ale učí se pracovat s celými morfologickými celky (prefixy, radixy, sufíxy), které se častěji opakují, a je tedy možné si nacvičit jejich správné přečtení a potažmo pochopit i význam čteného slova (Breen 1960, Ebbers 2014). To lze uplatnit i u žáků se specifickými poruchami učení.

Autoři didaktických postupů často pracují s přehledy latinských a řeckých morfémů a jejich významů včetně příkladů užití v angličtině. Jedním s určujících hledisek pro výběr adekvátních slovtvorných prvků je věk a úroveň cílové skupiny žáků. Viditelný je nově také posun zařazení této problematiky ze sekundárního do primárního stupně vzdělávání. Autoři se obvykle shodují, že i v elementárním školství je za pomoci vhodných didaktických metod možné tento způsob práce s jazykem zařadit (Rasinski, Padak, Newton... 2011).

Důležitou oblastí, kde mohou žáci dobrou znalost těchto morfologických jednotek uplatnit, je nácvik nové slovní zásoby. I tady je an-

² Podle internetového zdroje <https://www.dictionary.com/e/word-origins> je anglická slovní zásoba tvořena slovy latinského a řeckého původu ze 60 %, v případě výrazů z oblasti vědy a technologií se jedná o více než 90 %.

gličtina příkladem rozsáhlého didaktického zpracování tohoto postupu, ať už se jedná o L1, či L2 (Rasinski, Padak, Newton... 2011). Znalost významů jednotlivých morfologických jednotek může žákům pomoci při osvojování si nových, dosud neznámých výrazů³ (Rasinski, Padak, Newton... 2008, s. 11).

Již od úrovně základní školy (*elementary school*) se tedy mezi odbornou anglosaskou veřejností neřeší problém, zda prefixy, prefixoidy a radixoidy a jejich významy vyučovat, či nikoliv, ale diskuze probíhá nad zvolenými didaktickými metodami a výběrem vhodného souboru těchto morfémů s ohledem na věk cílové skupiny žáků. Autoři vycházejí z frekvenčních slovníků daného jazyka a ze seznamů nejběžněji používaných latinských a řeckých prefixoidů a radixoidů (White, Sowel, Yanagihara 1989, s. 303–304). Zároveň se snaží upozornit na některé problematické situace, které mohou při jejich interpretaci nastat: prefixy mohou mít více různých významů, po jejich odstranění nezůstane plnovýznamové slovo, nebo může v některých případech dojít k nepochopení, pokud se žáci řídí významem prefixu příliš striktně (White, Sowel, Yanagihara 1989, s. 303).

V širším pohledu pak někteří autoři poukazují na mezipředmětový přesah výuky slovní zásoby metodou osvojování jednotlivých morfémů. Výhodou tohoto postupu je, že jsou žáci častěji vystavováni použití daného výrazu s důrazem na jeho význam a zároveň je to pro ně důkaz dobré použitelnosti takových slov v praxi (Bowers, Kirby 2017, s. 452).

Na výuku prefixů jako základu pro pochopení významu slov v nové slovní zásobě se zaměřili také například řešitelé grantu amerického U. S. Department of Education (Institute of Education Sciences/Small Business Innovation Research (IES/SBIR) grant), průběžné výsledky publikovali v roce 2012⁴. Výstupem projektu byl soubor postupů,

³ V angličtině je každý jednotlivý slovtvorný komponent součástí až 20 dalších anglických slov (Rasinski, Padak, Newton... 2011).

⁴ Dílčí výstupy zaměřené na didaktiku výuky jazyka na základě znalosti prefixů autoři projektu publikovali v kapitole knihy *Vocabulary Instruction: Research to Practice* v jejím druhém vydání v roce 2012.

metod a výukových materiálů k prefixům a dalším technikám rozšiřování slovní zásoby. Součástí byl jak materiál pro studenty, tak i podklady pro učitele.

Pokud jde o didaktiku angličtiny jako L2, studie ukazují, že žáci, jejichž rodný jazyk je odvozený z latiny, lépe chápou anglická slova obsahující latinské morfémy, platí to například o rodilých mluvčích španělského jazyka (Yurtbasi 2015, s. 50). Jednou z nesporných výhod je dle autora i to, že se morfémy latinského a řeckého původu vyslovují obvykle stejně, a tudíž nedělá žákům nácvik výslovnosti u nových anglických slov se stejným prvním komponentem velké problémy. Platí to například u prefixů (Yurtbasi 2015, s. 47).

4. Didaktické zpracování v českém prostředí

I v jazycích jako je čeština, jejichž slovní zásoba není klasickými jazyky přímo ovlivněna a historicky přejala latinské a řecké slovtvorné komponenty jen prostřednictvím přejímek přímo z latiny či řečtiny, nebo z jiných jazyků, především jako součást odborné terminologie různých vědních oborů, má jistě didaktická metoda založená na znalosti řecko-latinských slovtvorných morfémů své místo. Tím je bezesporu výuka jazyků L2 (zejména u jazyků, které z latiny a řečtiny přímo vycházejí) a nácvik porozumění odborným termínům rozličných vědních oborů (matematika, lingvistika, přírodověda, technika, medicína). Toto téma však v české didaktické literatuře dosud není dostatečně zpracované. Naléhavou potřebu zařazení řecko-latinských slovtvorných prvků do výuky hlásají zejména učitelé a didaktici latiny. V rámcovém vzdělávacím programu pro předmět latinský jazyk najdeme mezi očekávanými výstupy předmětu, že žák „užívá základních principy tvorby latinských slov, zejména odvozování prefixy a sufixy, vysvětlí běžně používaná přejatá slova a slovní spojení latinského původu v češtině, uvědomí si hlubší jazykové souvislosti a vliv latiny na moderní jazyky“⁵. V moderním pojetí jazykové výuky

⁵ Metodický portál Národního pedagogického institutu: <https://clanky.rvp.cz/clanek/c/N/372/LATINSKY-JAZYK.html>.

mateřského jazyka i L2 se jedná o zcela zásadní požadavek, který by měl být součástí nejen doplňujících vzdělávacích oborů na školách gymnaziálního typu, ale měl by mít své pevné místo v jazykové výuce již od nižšího stupně základní školy.

5. Závěrem

Klasické jazyky, latina a řečtina, jsou nedílnou součástí evropského kulturního dědictví a dodnes slouží jako nástroj mezinárodní komunikace napříč vědními obory. Slovtvorné komponenty z klasických jazyků se velkou měrou podílejí na vzniku nových pojmenování a jsou nedílnou součástí neologického procesu. Díky své flexibilitě dokáží nejen tvořit složené výrazy pro přesné pojmenování konkrétní skutečnosti, ale velmi dobře se pojí se ostatními slovtvornými komponenty domácího původu. V procesu rozšiřování slovní zásoby dokáží velmi pružně reagovat na vyjadřovací potřeby mluvčích, mohou být součástí složených slov, ale i samostatnými plnovýznamovými slovy, která se stávají možnou alternativou k domácímu pojmenování. Z lingvistického hlediska je jejich role ve slovní zásobě jednotlivých jazyků velmi kvalitně popsána a tyto zákonitosti mohou dobře sloužit pro jejich didaktické zpracování. V jazykovém vzdělávání pak mohou být použity jako nástroj k obohacování slovní zásoby L1 i L2, k nácviku správného čtení a výslovnosti.

Prameny

- Karlíková H., *Grécismy v českém lexiku*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/GRÉCISMY_V_ČESKÉM_LEXIKU [cit. 27. 2. 2022].
- Karlíková H., *Latinismy v českém lexiku*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/LATINISMY_V_ČESKÉM_LEXIKU [cit. 27. 2. 2022].
- Martincová O., *Afixoid*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org/slovník/AFIXOID> [cit. 27. 2. 2022].

Literatura

- Booij G. E., 2005, *Compounding and derivation: Evidence for Construction Morphology*. In W. U. Dressler, F. Rainer, D. Kastovsky, O. Pfeiffer (eds.), *Morphology and its Demarcations*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 109–132.
- Bowers P., Kirby J., Deacon H., 2010, *The Effects of Morphological Instruction on Literacy Skills: A Systematic Review of the Literature*. „Review of Educational Research” 80, č. 2, s. 144–179.
- Bowers P., Kirby J., 2017, *Morphological instruction and literacy. Binding phonological, orthographic, and semantic features of words*. In K. Cain, D. L. Compton, R. K. Parrila (eds.), *Theories of Reading Development*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bozděchová I., 2010, *Internacionalizační tendence a typ češtiny*. In *Novyye yavleniya v slavyanskom slovoobrazovanii. Sistema i funkcionirovaniye*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, s. 257–269.
- Breen L. C., 1960, *Vocabulary development by teaching prefixes, suffixes and root derivatives*. „The Reading Teacher” 14, č. 2, s. 93–97.
- Durkin P., 2014, *Borrowed Words: A History of Loanwords in English*. Oxford: Oxford University Press.
- Ebbers S. M., 2004, *Vocabulary through morphemes: Suffixes, prefixes, and roots for intermediate grades*. Longmont, CO: Sopris West.
- Eco U., 1977, *Jak napsat diplomovou práci*. Praha: Votobia.
- Graves M., Ruda M., Sales G. S., Baumann J. F., 2012, *Teaching Prefixes: Making strong instruction even stronger*. In E. J. Kame'enui, J. F. Baumann (eds.), *Vocabulary instruction. Research to Practice*. New York: The Guilford Press.
- Janovec L., 2007, *K projevům jazykových vývojových tendencí v současné češtině*. „Naše řeč” 90, č. 2, s. 57–66.
- Martincová O., Savický N., 1987, *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*. „Slovo a slovesnost” 48, č. 2, 124–139.
- Mitter P., 2003, *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině*. In *Acta Universitatis Purkynianae*, č. 95. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně
- Mitter P., 2004, *Vymezení některých prefixoidů a radixoidů v české lingvistické literatuře*. „Jazykovědné aktuality” 41, č. 3–4, s. 31–36.
- Mravinacová J., 2005, *Neosémantismy vzniklé pod vlivem cizího jazyka*. In O. Martincová et al. (eds.), *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- Rasinski T. V., Padak N., Newton J., Newton E., 2011, *The Latin-Greek Connection: Building Vocabulary Through Morphological Study*. „The Reading Teacher” 65, č. 2, s.133–141.
- Rasinski T.V., Padak N., Newton R., Newton E., 2008, *Greek and Latin Roots: Keys to Building Vocabulary*. Huntington Beach: Shell Educational Publishing, California.
- Svobodová D., 2007, *Internacionalizace současné české slovní zásoby*. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta.
- White Th. G. et al., 1989, *Teaching Elementary Students to Use Word-Part Clues*. „The Reading Teacher” 42, č. 4, s. 302–308.
- Yurtbaşı M., 2015, *Building English Vocabulary Through Roots, Prefixes and Suffixes*. „Global Journal of Foreign Language Teaching” 5, č. 1, s. 44–51.
- Žažá S., 2010, *Latina a řečtina v slovní zásobě, gramatice a terminologii slovan-ských jazyků*. Brno: Masarykova univerzita.

Meryl Streepová a Emma Stone: přechylování cizích příjmení v češtině prizmatem korpusového výzkumu¹

Keywords: surnames, Czech, name feminization, morphology, corpus analysis, quantitative onomastics

Klíčová slova: příjmení, čeština, přechylování, morfologie, korpusová analýza, kvantitativní onomastika

Abstract

The goal of the study is to seek for mechanisms that determine creation of female forms of foreign surnames in Czech in the material from the Czech National Corpus SYN, version 9. To this end, we investigate the corpus frequencies of the names of European female presidents and prime ministers who were active in the 2010–2019 timespan, and of the names of actresses who received the Academy Award for Best Actress (the Oscar) in the same period. On the grounds of statistical testing, the paper finds out if profession, age, or declension of the first name play a role in whether surname feminization takes place. Besides the results, the research hints at the fact that there are many factors at play, for example, name length, spelling difficulties, or the mechanism of “syntactic attraction”.

Cílem studie je hledat mechanismy, které podmiňují tvoření ženských podob cizích příjmení v češtině, a to na materiálu Českého národního korpusu SYN, verze 9. Za tímto účelem zkoumáme korpusovou frekvenci jmen evropských prezidentek a premiérek, které působily v časovém rozmezí let 2010–2019, a jmen hereček, jež ve stejném období získaly Oscara za nejlepší ženský herecký výkon. Na základě statis-

¹ Studie vznikla s podporou projektu GAČR č. 22-09310 *Kvantitativní onomastika: východiska, koncepty, aplikace* (poskytovatel Grantová agentura České republiky).

tického testování článek zjišťuje, jestli profese, věk nebo možnost skloňovat rodné jméno hrají roli v tom, zda dochází k feminizaci příjmení. Kromě výsledků výzkumu naznačuje, že ve hře je mnoho dalších faktorů, například délka jména, pravopisné obtíže nebo mechanismus „syntaktické atrakce“.

1. Úvod

Debaty o přechylování či nepřechylování ženských příjmení (předešlým v případě jmen cizinek) se opakují od devadesátých let 20. století a vyvrcholily novelou zákona č. 301/2000 Sb., *o matrikách, jménu a příjmení* (2022). Ta umožnila používání nepřechýlené podoby příjmení – dle litery zákona „v mužském tvaru“ – „na základě žádosti ženy, jejíž příjmení je zapsáno v matriční knize v souladu s pravidly české mluvnice“, a to bez jakýchkoliv dalších omezení a podmínek. Doposud byla tato možnost podmíněna tím, že se muselo jednat o „a) cizinku, b) občanku, která má nebo bude mít trvalý pobyt v cizině, c) občanku, jejíž manžel je cizinec, d) občanku, která je jiné než české národnosti“ (Zákon č. 301/2000 Sb). Téma přechylování je proto aktuální a zajímá a zaměstnává nejen lingvisty, feministickou komunitu a zákonodárce, ale i širokou veřejnost (srov. např. spor o přechylování jmen sportovkyň v televizních přenosech – Machálková 2013, diskuzi v prostředí literární vědy – Kanda 2016; Linhart 2016, nebo dotazy určené Jazykové poradně Ústavu pro jazyk český AV ČR).

V této studii se zabýváme přechylováním příjmení cizinek na základě korpusové analýzy českého jazykového materiálu (Český národní korpus SYN, verze 9; ČNK). Nejprve podáváme přehled lingvistického zájmu o přechylování v posledních zhruba dvaceti letech, následně vypracováváme frekvenční analýzu příjmení vybraných zahraničních političek a oscarových hereček z období 2010–2019.

Kvantitativní (v tomto případě korpusový) přístup k analýze vlastních jmen si v posledním desetiletí nachází cestu do mainstreamového onomastického výzkumu (viz nejnověji Motschenbacher 2020; kapitoly 7, 9, 12 a 23 v David, Klemensová, Místecký a kol. 2022; David, Místecký 2023; srov. též Tušková 2018, 2019). Kromě

empirizace a intersubjektivního přístupu k jazykovému materiálu nabízí korpusová lingvistika onomastice možnost designovat podmínky výzkumu a zkoumat vlastní jména ne jako izolované lexikální jednotky, ale jako součásti textu.

2. Přechylování vlastních jmen – současný stav výzkumu

Přechylování (moce) představuje specifický rys slovanských jazyků a funkční prostředek na pomezí slovtvorby (pojmenování nejčastěji ženského protějšku v rámci kategorie *sexus*) a morfologie (Ziková 2017). Již výše bylo připomenuto, že jde o téma řady diskuzí ve společnosti. Klíčový problém a důvod, proč se přechylování stává předmětem svárů a polemik, je především přechylování příjmení osob (žen) pomocí sufixu *-ová*. Přípona *-ová* se v češtině ustaluje jako prostředek vytváření ženského příjmení, později příjmení, v období po roce 1500 (Pleskalová 2011, s. 122–126; Pleskalová 2021, s. 146–148). V synchronním pohledu je její historický posesivní příznak minimalizován, podobně je tomu např. u místních jmen zakončených sufixy *-ov* a *-in*, např. *Vítkov*, *Bohumín*; přesto je sufix *-ová* z pohledu genderové korektnosti vnímán negativně jako prostředek vyjadřující „vlastnění“ ženy mužem a obecně pak představuje administrativní i osobní problém u jmen cizinek, manželek cizinců a v neposlední řadě u žen pobývajících v zahraničí, které byly nuceny k přechylování svého příjmení.

V současné české lingvistice proto přechylování reprezentuje pestrý soubor badatelských témat. Zahrnuje jak obecně apelativa (Svobodová 2011) a jména živočichů (Albrechtová 2016), tak popis historického vývoje propriet (Pleskalová 2011), otázky legislativy, kodifikace a jazykového managementu (Knappová, 1992, 2003; Kopecký, 2014), genderové pojetí (Valdrová 2012, 2022), reflexi aktuální situace a úzu v případě přechylování příjmení cizinek (Knappová 2002; Svobodová 2012) nebo analýzy veřejných diskuzí k tématu přechylování (Svojsíková, 2013; Saicová Římalová, 2022).

Právě studie Diany Svobodové (2012) sice odkazuje na korpus, ale nespécifikuje data ani metodu výzkumu – korpus používá spíše jako zdroj ilustračních příkladů. Naproti tomu text Petra Nádeníčka (2011) představuje ojedinělou komparativně-korpusovou analýzu problému přechylování ve srovnávací perspektivě (čeština, ruština, němčina, angličtina), ale do určité míry také metodologicky neujasněnou. Nádeníček se zaměřuje na produktivitu přechylování příjmení ve čtyřech jazycích, ale dospívá k poněkud diskutabilním závěrům. Příčiny tendence k přechylování nebo ústupu od něj vidí nikoliv v genetické příbuznosti/odlišnosti jazyků, ale v rozdílně realizované snaze o genderovou korektnost – čeština a němčina mají potřebu mít pojmenování osob ve dvou rodových formách, zatímco ruština a angličtina *sexus* neutralizují.

3. Téma, materiál a metoda

Předmětem analýzy představované v této studii byla příjmení aktivních evropských političek a zahraničních hereček (viz dále), sledovaným obdobím bylo rozmezí let 2010–2019. Soubor jmen političek tvořila příjmení aktivních prezidentek a premiérek (42 osob), přičemž do výzkumu nebyly zahrnuty nositelky přechodné funkce (např. političky pověřené vedením země po rezignaci prezidenta), představitelky závislých území (např. Faerských ostrovů), členky královských rodin a prezidentka Slovenska, naopak zahrnuty byly představitelky sporných území (Severní Kypr a Podněstří). Jako kritérium pro výběr příjmení herečky jsme zvolili získání ceny Oscar za hlavní roli (10 osob). V materiálu Českého národního korpusu SYN, verze 9 (ČNK), jsme sledovali pouze formy nominativu singuláru.

Pro vyhledávání jsme použili nástroj KonText; dotazy byly zadávány v jazyce CQL (corpus query language) – např. [word="Angela"] [word="Merkelová"], [word="Angela"] [word="Merkel"]. Komplikovanější případy, které představovala příjmení se spojovníkem, jsme vyhledávali tak, že atributy byly zadávány postupně: [word="Helle"] [word="Thorning"] [word="-"] [word="Schmidt"]. Pokud by-

la alespoň jedna část takových příjmení přechýlena, považovali jsme za přechýlené příjmení jako celek. Data byla následně ručně filtrována, abychom odstranili např. chybně tagované formy, které nejsou v nominativu singuláru. Do souboru sledovaných jmen byly zahrnuty rovněž varianty s chybným či alternativním spellingem typu *Zellwegrová Zellwegrová* (náležitě *Renée Zellweger*), *Mooreová/Moorová* (*Julianne Moore*).

Rozdíly ve frekvencích mezi přechýlenými a nepřechýlenými podobami byly vyhodnoceny prostřednictvím chí-kvadrátového testu, přičemž byly testovány tři faktory:

- 1) profese,
- 2) věk,
- 3) skloňovatelnost rodného jména.

Protože se jednalo o případ testování tří hypotéz, uplatnili jsme při stanovování hladiny významnosti Bonferroniho korekci ($\alpha = 0,05/3 = 0,016$; Bonferroni 1936).

4. Výsledky

Počty výskytů zkoumaných jmen, které zachycují tabulky č. 1 a 2, odhalují několik důležitých tendencí, jež budou podstatné i pro následné interpretace výsledků statistického testování. Distribuce jmen političek (tabulka č. 1) je velmi nevyvážená: ve sledovaném období dominuje osobnost Angely Merkel, za kterou se značným odstupem následuje britská premiérka Teresa May, což je vzhledem k mezinárodnímu postavení Spojeného království a provázanosti německého a českého geopolitického prostoru očekávaný výsledek. Méně než sto výskytů má 34 ze 42 jmen političek, tedy téměř 81 %; ty ženy, které se v korpusu objevují častěji, reprezentují – vedle již zmíněného Spojeného království a Německa – země, jež zřejmě není možné převést na jednoho společného jmenovatele (Dánsko, Finsko, Irsko, Litva, Polsko, Ukrajina). Vedle kulturní spřízněnosti, o které lze uvažovat v případě Polska a Ukrajiny, jsou tak důvody pro četnější výskytů jmen daných političek spíše individuální.

Tabulka č. 1. Frekvenční analýza jmen evropských političek (výsledky jsou seřazeny abecedně podle názvu států, sporná území jsou zařazena na konec)

Stát	Osoba	Funkce	Období	Nepřechýlená varianta (absolutní frekvence)	Přechýlená varianta (absolutní frekvence)
Belgie	Sophie Wilmès	premiérka	2019–2020	0	0
Dánsko	Mette Frederiksen	premiérka	2019–dosud	7	19
Dánsko	Helle Thorning-Schmidt	premiérka	2011–2015	6	98
Estonsko	Kersti Kaljulaid	prezidentka	2016–2021	4	21
Estonsko	Kaja Kallas	premiérka	2021–dosud	6	6
Finsko	Tarja Halonen	prezidentka	2000–2012	8	212
Finsko	Mari Kiviniemi	premiérka	2010–2011	3	22
Finsko	Sanna Marin	premiérka	2019–dosud	8	11
Gruzie	Salome Zurbišvili	prezidentka	2018–dosud	1	41
Chorvatsko	Kolinda Grabar-Kitarović	prezidentka	2015–2020	4	3
Chorvatsko	Jadranka Kosor	premiérka	2009–2011	7	72
Irsko	Mary McAleese	prezidentka	1997–2011	8	106
Island	Jóhanna Sigurðardóttir	premiérka	1999–2013	21	37
Island	Katrín Jakobsdóttir	premiérka	2017–dosud	5	6
Litva	Dalia Grybauskaitė	prezidentka	2009–2019	31	84
Lotyšsko	Laimdota Straujuma	premiérka	2014–2016	0	17
Moldavsko	Maiia Sandu	premiérka	2019	7	13
Německo	Angela Merkel	premiérka	2005–2021	616	15 382
Norsko	Erna Solberg	premiérka	2013–2021	4	74
Polsko	Ewa Kopacz	premiérka	2014–2015	4	255

Polsko	Beata Szydło	premiérka	2015–2017	13	389
Rakousko	Brigitte Bierlein	premiérka	2019–2020	1	6
Rumunsko	Viorica Dăncilă	premiérka	2018–2019	3	7
San Marino	Maria Luisa Berti	kapitánka-regentka	2011	0	1
San Marino	Denise Bronzetti	kapitánka-regentka	2012–2013	0	5
San Marino	Antonella Mularoni	kapitánka-regentka	2013	0	0
San Marino	Anna Maria Muccioli	kapitánka-regentka	2013–2014	0	2
San Marino	Valeria Ciavatta	kapitánka-regentka	2014	0	0
San Marino	Lorella Stefanelli	kapitánka-regentka	2015–2016	0	0
San Marino	Mimma Zavoli	kapitánka-regentka	2017	1	0
San Marino	Vanessa D'Ambrosio	kapitánka-regentka	2017	2	0
San Marino	Mariella Mularoni	kapitánka-regentka	2019–2020	0	0
Slovinsko	Alenka Bratušek	premiérka	2013–2014	2	80
Velká Británie	Theresa May	premiérka	2016–2019	297	2 530
Srbsko	Ana Brnabić	premiérka	2017–dosud	1	7
Švýcarsko	Simonetta Sommaruga	prezidentka	2015, 2020	2	17
Švýcarsko	Doris Leuthard	prezidentka	2010, 2017	1	34
Švýcarsko	Eveline Widmer-Schlumpf	prezidentka	2012	2	37
Švýcarsko	Micheline Calmy-Rey	prezidentka	2011	4	27
Ukrajina	Julia Tymošenko	premiérka	2005, 2007–2010	10	165
Severní Kypr	Sibel Siber	premiérka	2013	0	0
Podněstří	Tatiana Turanskaya	premiérka	2013–2015	0	0

Rozdíly mezi frekvencemi jmen hereček (tabulka č. 2) nejsou natolik markantní jako v případě političek, přesto se i zde pohybujeme v poměrně širokém rozmezí (od 102 výskytů u Brie Larson po 3 511 u Meryl Streep). Na četnosti má značný vliv délka kariéry dané herečky, ale i obecná známost její tvorby v českém prostředí.

Tabulka č. 2. Frekvenční analýza jmen oscarových hereček (seřazeno podle let, kdy získaly Oscara za hlavní roli)

Herečka	Oscar	Nepřechýlená varianta (absolutní frekvence)	Přechýlená varianta (absolutní frekvence)
Natalie Portman	2010	601	847
Meryl Streep	2011	1 327	2 184
Jennifer Lawrence	2012	431	247
Cate Blanchett	2013	723	1 248
Julianne Moore	2014	551	811
Brie Larson	2015	35	67
Emma Stone	2016	282	247
Frances McDormand	2017	89	244
Olivia Colman	2018	46	56
Renée Zellweger	2019	716	882

5. Analýza

V následující analýze se zaměřujeme na tři faktory – profesi, věk a možnost skloňovat rodné jméno – a jejich vliv na (ne-)přechylování ženských příjmení v češtině.

5.1. Profese

Výsledky vztažené k profesím žen (političky, herečky) jsou prezentovány v tabulce č. 3. U obou skupin převládá přechylování, ale

u političek se projevuje výrazně silněji. Vztah mezi zaměstnáním a přechýlením/nepřechýlením příjmení potvrzuje i statisticky signifikantní výsledek statistického testu ($\chi^2 > 6\,500$, $p < 0,000\,01$); Cramérovo V, které zachycuje relevanci daného rozdílu (Cramér 1946), vykazuje středně vysokou hodnotu ($V = 0,45$). Profese ženy tedy v oblasti moce sehrává poměrně významnou roli.

Skutečnost, že příjmení političek se přechylují více než hereček, lze interpretovat na základě různých faktorů. Jména hereček mohou fungovat jako „obchodní značky“, srov. „Obecně přijatelnou výjimku představují příjmení, která zůstávají tradičně nepřechylována, případně jsou chápána citátově, jako »značka kvality«, např. *Edith Piaf*, *Marilyn Monroe* (Svobodová 2012, s. 69); podobně se v korpusu chovají i příjmení slovenských hereček maďarského původu *Zuzany Kanócz* a *Judit Bárdos* (od roku 2022 Judit Pecháček). Vzhledem k tomu, že se v analyzovaném materiálu jedná především o Američanky, jejich rodná jména jsou také globálně rozpoznatelná jako ženská (např. *Jennifer Lawrence*, *Emma Stone*). Roli sehrály i vysoké frekvence výskytu příjmení hereček, které jsou zavedené z období, kdy byl úzus přechylování rozkolísaný (*Meryl Streep*, *Renée Zellweger*). V některých případech je možné uvažovat o nepřiměřené délce přechýleného jména, případně o váhání nad konkrétní podobou přechýlené formy (např. *Lawrenceová/Lawrencová*).

Přechylování příjmení političek pak může (vedle velmi silného frekvenčního vlivu Angely Merkelové) být připsáno na vrub větší důslednosti politické publicistiky, ale i praktické potřebě vyjasnit pohlaví dané osoby, zvláště není-li toto patrné z rodného jména (např. *Helle Thorning-Schmidt*). V některých situacích může moce odstranit problémy s problematickým originálním pravopisem, např. diakritikou (např. *Jóhannu Sigurðardóttir* lze přechýlit jako *Johannu Sigurðardóttirovou*, čímž zároveň dojde ke grafickému počeštění jejího jména). U reprezentantek obou skupin je nutné vždy brát v potaz také individuální důvody.

Tabulka č. 3. Vliv profese na přechylování příjmení

	Političky		Herečky	
	absolutní frekvence	procento	absolutní frekvence	procento
Přechýlené varianty	19 784	94,8	6 833	58,7
Nepřechýlené varianty	1 089	5,2	4 801	41,3

5.2. Věk

V druhé analýze jsme zkoumali vztah mezi přechylováním a věkem nositelek jmen. Jako hranici jsme stanovili 50 let (k 30. dubnu 2022). Data, která jsou představena v tabulce č. 4, naznačují, že jména starších žen jsou přechylována více než žen mladších. To potvrzuje i statisticky signifikantní výsledek statistického testu ($\chi^2 > 1\,800$, $p < 0,00001$), síla tohoto vztahu je však menší než u profese ($V = 0,24$). Vzhledem ke skutečnosti, že ženy nad padesát let většinou reprezentují političky, kopíruje do určité míry věk zaměstnání; dalším faktorem však může být již výše zmíněná etablovanost starších hereček z období, kdy se přechylovalo méně důsledně (*Meryl Streep*, *Renée Zellweger*). V dalším bádání by bylo možné zkoumat vliv věku u obou profesních skupin odděleně.

Tabulka č. 4. Vliv věku na přechylování příjmení

	50+		50-	
	absolutní frekvence	procento	absolutní frekvence	procento
Přechýlené varianty	25 019	84,9	1 598	52,8
Nepřechýlené varianty	4 464	15,1	1 426	48,2

5.3. Skloňovatelnost rodného jména

Třetí rozbor se zaměřil na lingvistický faktor – skloňovatelnost rodného jména ženy. Do kategorie skloňovatelnosti se řadí ty osobnosti, z jejichž rodných jmen je alespoň jedno možné ohýbat – obsahuje tedy koncovku *-a* (např. *Angela, Emma, Olivia*). Stěžejní je pro nás fonetická realizace jména; *Natalie* [ˈnætəli] (Portman) byla proto zařazena do kategorie nesklonitelných. Data jsou zachycena v tabulce č. 5.

Tabulka č. 5. Vliv skloňovatelnosti rodného jména na přechylování příjmení

	Sklonitelné rodné jméno		Nesklonitelné rodné jméno	
	absolutní frekvence	procento	absolutní frekvence	procento
Přechýlené varianty	19 665	93,5	6 952	60,7
Nepřechýlené varianty	1 375	6,5	4 495	39,3

Preferenci přechylovat příjmení žen, jejichž rodná jména jsou skloňovatelná, potvrzuje i chí-kvadrátový test ($\chi^2 > 5\,300$, $p < 0,000\,01$); vztah mezi skloňovatelností a mocí se jeví jako středně významný ($V = 0,41$). Toto zjištění směřuje proti intuitivnímu předpokladu, že příjmení nositelek nesklonitelných rodných jmen budou přechylována častěji, aby se zabránilo případnému nedorozumění nebo dvojnám výkladům. Trend však spíše poukazuje na jakousi „syntaktickou atrakci“ – skloňuje-li se rodné jméno, pak se skloňuje i příjmení, aby bylo vytvořeno kongruentní syntagma, s nímž se dá snadno pracovat v různých pádech. Významnou roli však ve výsledcích též sehrává vysoká frekvence jména *Angely Merkel* jako jistého „prototypu přechylování“, jak jsme již uvedli výše, a také naopak skutečnost, že některé starší herečky, jejichž příjmení nejsou tolik přechylována, mají rodná jména nesklonná (*Meryl Streep* a *Renée Zellweger*).²

² Přestože role jména *Angely Merkelové* je ve všech třech analýzách významná, při jeho vyloučení ze zkoumaného vzorku byly vztahy mezi jednotlivými faktory

6. Shrnutí

Studie představuje soubor analýz, který má za cíl sondovat terén české moce a vysledovat v něm mechanismy a tendence, a to s využitím korpusově založené analýzy (corpus-based research). Výsledky výzkumů potvrdily, že ve vzorku, který jsme zkoumali, sehrávají pro přechylování příjmení cizinek roli profese, věk i skloňovatelnost rodného jména. Přechylování tak nelze redukovat na dualistickou opozici ano/ne, protože se zjevně jedná o komplexní fenomén, který závisí na mnoha faktorech. Vyloučit nelze ani vzory frekventovaných jmen osobností, jež utvářejí lokální normy – v případě političek mohlo jít o inspiraci formou jména *Angela Merkelová*, u hereček o práci s image, marketing (osobní jméno jako značka) a snahu o mezinárodní vyznění jmen.

Prezentované analýzy lze rozvíjet mnohými směry. Především je třeba rozšířit profesní škálu nositelek jmen a vyzkoumat, zdali se objevují i obecnější trendy (např. jména žen v showbusinessu versus jména žen v politice). Bylo by možné vzít v potaz i další faktory, např. etnický/národnostní původ nositelek jmen, případně se zaměřit na rodná jména a příjmení ve všech pádech obou čísel.

Prameny a literatura

- Albrechtová B., 2016, *Přechylování jmen živočichů*. „Naše řeč“ 99, č. 5, s. 243–255.
- ČNK: Český národní korpus – SYN v9. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK [on-line; cit. 21. 8. 2022]. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>.
- Bonferroni C. E., 1936, *Teoria statistica delle classi e calcolo delle probabilità*. Florencie: Seeber.
- Cramér H., 1946, *Mathematical Methods of Statistics*. Princeton: Princeton University Press.
- David J., Klemensová T., Místecký M. a kol., 2022, *Od etymologie ke krajině. Onomastika pro 21. století*. Brno: Host.

a přechylováním potvrzeny – testy i zde vyhodnotily rozdíly jako statisticky signifikantní.

- D a v i d J., M í s t e c k ý M., 2023, *Prolegomena ke kvantitativní onomastice*. „Acta onomastica“ 64, č. 2 [v tisku].
- Jazyková poradna: *Přechylování cizích ženských příjmení*. Online: https://dotazy.ujc.cas.cz/odpovedi/?id_klicove_slovo=3411&filter=1 [cit. 13. 03. 2023].
- K a n d a R., 2016, *Dosti nevážnosti!* „Ravt. Webový magazín Tvaru“. Online: <https://itvar.cz/dosti-nevaznosti> [cit. 20. 12. 2022].
- K n a p p o v á M., 1992, *Přechylování příjmení jako problém kodifikační a legislativní (návrh doplňkové kodifikační úpravy)*. „Naše řeč“ 75, č. 1, s. 12–21.
- K n a p p o v á M., 2002, *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec: Tax Az Kort.
- K n a p p o v á M., 2003, *K jazykovým a právním aspektům přechylování příjmení v češtině*. „Naše řeč“ 86, č. 3, s. 113–119.
- K o p e c k ý J., 2014, *Přechylování příjmení v češtině jako případ jazykového managementu*. „Slovo a slovesnost“ 75, č. 4, s. 271–293.
- L i n h a r t P., 2016, *Přechylení trendem*. „Host“. Online: <https://www.h7o.cz/prechylene-trendem> [cit. 20. 12. 2022].
- M a c h á l k o v á L., 2013, *Cizí ženská příjmení ve sportovní žurnalistice*. Ostrava: Ostravská univerzita [magisterská diplomová práce].
- M o t s c h e n b a c h e r H., 2020, *Corpus Linguistic Onomastics. A Plea for a Corpus Based Investigation of Names*. „Names“ 68, č. 2, s. 88–103.
- N á d e n í č e k P., 2011, *Produktivita přechylování v dnešní češtině ve srovnání s angličtinou, němčinou a ruštinou*. In F. Čermák (ed.), *Korpusová lingvistika Praha 2011: 1: InterCorp*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 204–218.
- P l e s k a l o v á J., 2011, *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*. Brno: Host.
- P l e s k a l o v á J., 2021, *Z historie ženských pojmenování v českých zemích*. „Jazykovědný časopis“ 72, č. 1, s. 142–150.
- S v o b o d o v á D., 2011, *K aktuální situaci v oblasti přechylování apelativ v češtině*. In M. Ološtiak, M. Ivanová, D. Slančová (eds.), *Vidy jazyka a jazykovedy*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 257–262.
- S v o b o d o v á D., 2012, *Přechylování cizojazyčných příjmení ve světle aktuálního úzu*. In M. Ološtiak (ed.), *Jednotlivé a všeobecné v onomastice*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 93–100.
- S a i c o v á Ř í m a l o v á L., 2022, *Metaphor and metonymy in public »linguistic« discussions: The case of female surnames in contemporary Czech*. „Jazykovědný časopis“ 73, č. 2, s. 191–212.
- S v o j s í k o v á T., 2013, *Přechylování cizích ženských příjmení – názory veřejnosti ve vybraných internetových diskuzích*. „Jazykovědné aktuality“ 50, č. 1–2, s. 27–41.
- T u š k o v á J. M., 2018, *K popisu gramatické stránky proprií v češtině*. In U. Bijak a kol., *Onomastyka-Neohumanistyka-Nauki społeczne*. Kraków: Polska Akademia Nauk – Instytut Języka Polskiego, s. 517–525.
- T u š k o v á J. M., 2019, *Korpusy češtiny a výzkum (gramatických vlastností) proprií*. In A. Chomová, J. Krško, I. Valentová (eds.), *Konvergenie a divergenie v propriálnej sfére*. Bratislava: Veda, s. 126–137.
- V a l d r o v á J., 2012, *Rodové asymetrie názvů osob z hlediska feministické lingvistiky*. „Jazykovědné aktuality“ 49, č. 3–4, s. 118–123.
- V a l d r o v á J., 2022, *Genderově neutrální jména: současný stav a perspektivy*. „Gender a výzkum / Gender and Research“ 23, č. 2, s. 118–123.
- Z á k o n č. 301/2000 Sb., o matrikách, jménu a příjmení. Online: <https://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/start.aspx> [cit. 13. 03. 2023].
- Z i k o v á M., 2017, *Přechylování (moce)*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. Online: <https://www.czechency.org/slovník/PŘECHYLOVÁNÍ> [cit. 13. 03. 2023].

Oswoić pandemię. O najnowszych neologizmach w języku czeskim¹

Keywords: Czech language, neologism, hybrid formation, *korona-*, *covid-*, nonce word, boundary situation, taming the threat

Słowa kluczowe: język czeski, neologizm, hybryda, *korona-*, *covid-*, okazjonalizm, sytuacja graniczna, oswojanie zagrożenia

Abstract

The present article focuses on phenomenon on communication during the pandemic, especially phenomenon of neologism to explore the creation of new words during the outbreak of COVID-19. The data were collected from newspapers, television programmes, Internet Forums, collaborative *dictionary Čeština 2.0* and *Neomat* – electronic neologism database. Among analyzed neologism, numerous blended expressions, hybrid creations and few neosemantism were found. Most frequently, as the analysis shows, are blends and hybrid words created with a humorous purpose in mind and based on metaphor and meaning's generalization. The most productive compound nouns is nouns with the stem *korona-* (*koro-*), *covid-* and *zoom-* and can be group into different semantic fields. It is not possible to tell what its eventual status will be in a Czech language. It may become part of the norm of the language or it may remain as nonce words.

W niniejszym artykule skoncentrowano się na zjawisku komunikacji w czasie pandemii, szczególnie zaś na procesie tworzenia nowych słów. Materiał wyekscerpowany został z następujących źródeł: prasa, telewizja, fora internetowe, internetowy słownik *Čeština 2.0* oraz baza danych *Neomat*. Wśród zgromadzonych przykładów zanotowano zarówno formacje hybrydalne, neologizmy powstałe w wyniku blendingu czy neosemantyzmu, punktem wyjścia wielu ww. jednostek jest metaforyczne pojmowanie otaczającej nas rzeczywistości oraz niewątpliwe poczucie humoru Czechów. Najczęściej spotykanymi złoženiami są rzeczowniki z cząstkami *korona-* (*koro-*), *covid-* oraz *zoom-*. Nie sposób orzec, jaki będzie status analizowanych jednostek w języku czeskim, czy zagoszczą one w nim na stałe, czy będą tylko okazjonalizmami, które wkrótce znikną.

¹ Publikacja została sfinansowana ze środków programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” w Uniwersytecie Jagiellońskim.

Pojęcie sytuacji granicznej to jedna z najbardziej charakterystycznych kategorii stosowanych przez Karla Jaspersa. Powszechnie uważa się, że jako jedna z nielicznych „weszła do słownictwa szerokiej publiki i mimo licznych reinterpretacji oraz dezinterpretacji, definiuje obraz filozofii Jaspersa pośród ogółu” (Latzel 1957, s. 182–183). Jak udowadnia Mirosław Kowalski (2019, s. 182), „zgodnie z koncepcją Karla Theodora Jaspersa życie człowieka to ciągle doświadczanie różnych sytuacji stanowiących nieodłączny element jego codziennego życia. One wyznaczają zakres, cel i sens ludzkiego działania”. Dzięki sytuacjom granicznym możemy dojść do granicy własnego poznania, odkryć w sobie pełnię możliwości intelektualnych i zwiększyć swoją kreatywność, ponieważ z jednej strony wywołują w nas lęk, cierpienie, obawy o przyszłość, ale wyzwalają w nas również określone potencjalności, które zauważamy i których doświadczamy tylko w stanach dużych napięć. Czyli – podążając za Jaspersem – swojej egzystencji doświadczamy dopiero wówczas, kiedy znajdziemy się w sytuacji granicznej. Ona powoduje, że czujemy nieodpartą potrzebę usensownienia niezwyklej okoliczności, w których nagle się znaleźliśmy.

Pandemia wywołana przez COVID-19 jest doświadczeniem ekstremalnym, dotyczącym w mniejszym lub większym stopniu większości z nas. Od kilku lat życie niemal całego świata płynie w zupełnie innym niż zazwyczaj rytmie. COVID-19 szybko udowodnił nam, że otaczający nas świat zewnętrzny przestaje być bezpieczny i przewidywalny a „dyskurs medialny wypełniły różne scenariusze rozwoju epidemii i jej wpływu na życie społeczne, polityczne, gospodarcze i kulturalne” (Makowska 2021, s. 2). Pandemia wywołała radykalne zmiany ludzkiej aktywności w wielu obszarach: zawodowym, prywatnym, edukacyjnym, wpłynęła również w znaczący sposób na rozwój relacji międzyludzkich. Dla wielu osób była (i jest nadal) doświadczeniem granicznym w aspekcie psychologicznym. Nasilające się uczucie lęku, niepewności, zagrożenia łączyło się z poczuciem samotności, wynikającym z przymusowej izolacji społecznej. Ale pandemia to również szansa na wydobywanie z siebie nieodkrytych dotąd pokładów

energii, kreatywności, na odkrycie w sobie nowych zdolności oraz odwagi, by działać nietuzinkowo. Czyli tego wszystkiego, co jest potrzebne do zrozumienia i okiełznania nowej pandemicznej rzeczywistości. Rzeczywistości, która jest kształtowana i oswojona między innymi dzięki nazywaniu, opisywaniu, ale też wizualizowaniu wielu nowych zjawisk, zachowań i problemów, które przyniosła z sobą pandemia.

Jak każde zdarzenie o znaczącym wpływie na życie społeczne, pandemia niemal natychmiast znalazła swoje odzwierciedlenie w języku, jest on bowiem „przestrzenią, w której możemy wyrażać swoje emocje, także te trudne i uciążliwe. To dzięki językowi jesteśmy w stanie nazywać to, co dla nas ważne; to dzięki niemu stawiamy czoła otaczającej nas rzeczywistości. Coś, co jest nazwane, jednocześnie staje się oswojone, bardziej zrozumiałe” (Falana-Jafra 2020, s. 47). W kolejnych miesiącach dało się zauważyć, jak silnie pandemia koronawirusa rzutowała na język używany nie tylko przez dziennikarzy, polityków, ale również zwykłych użytkowników języka czeskiego. Bezpośrednie odniesienia do koronawirusa pojawiały się w zasadzie w każdym elemencie życia publicznego i prywatnego, co podkreśla Markéta Gregorová.

Pandemie ovlivnila prakticky všechny aspekty našeho života, včetně jazyka. Nebýt pandemie, nebyli bychom dnes všichni vyzbrojeni specializovanou slovní zásobou, která byla dříve běžná pouze mezi odborníky. A když už jsme se ty obskurní odborné termíny chtěli naučit, jistě je sem tam využijeme i v jiném než pandemickém kontextu (Znáte covidiota... 2022).

Początkowo wirus w mediach przedstawiany był w klasycznej kategorii walki, jako wróg, który zagraża wspólnocie, zaś język, którym się posługiwano, był językiem wojny, co miało wzbudzać pewną solidarność i mobilizację społeczną. Stosowana powszechnie – zwłaszcza przez polityków – metaforyka wojny i walki, jak np. *bitva s koronavirem, lidé v první linii*, zaczęła wywoływać w ludziach poczucie niepokoju, lęku, zagrożenia, dlatego stosunkowo szybko sięgnięto po strategię obśmiewania, absurdu, co pozwoliło wywołać – konieczny w tym momencie – dystans. Doprowadziło to do sytuacji, w której

społeczeństwo znalazło się między epidemią strachu a epidemią śmiechu (Kosmalska 2020, s. 210).

Ponieważ życie społeczne i prywatne, w stopniu dotychczas niespotykanym, skupiało się w internecie (co w początkowym okresie epidemii wynikało z konieczności poddania się ogólnospołecznej kwarantannie), pierwsze próby obśmiania pandemii rozpoczęły się właśnie w tutaj. Podkreślić należy jednak, iż internauci za cel postawili sobie nie tyle wyśmianie samej choroby jako takiej, ale związanej z różnego rodzaju obostrzeniami rzeczywistości. Ich obserwacje wydawały się nad wyraz trafne, w doskonały sposób obnażając powszechnie panujący chaos, dezinformację i bezradność. Często wykorzystywanym narzędziem były humor, dowcip, ironia. Pojawiające się lawinowo neologizmy o nacechowaniu żartobliwym, miały na celu „rozładowanie napięć społecznych i oswojenie zagrożeń, zaś zawężanie znaczeń dotychczas używanych nazw – na uzyskanie poczucia zrozumienia zjawisk nieznanych, a przez to wzbudzających groźbę” (Falana-Jafra 2020, s. 47). Dzięki nim użytkownicy języka rozbajali trudną rzeczywistość, czyniąc ją choć trochę bardziej znośną. Martin Kavka, twórca i pomysłodawca internetowego słownika *Čeština 2.0*, podkreśla:

[...] díky [...] humoru se lidem daří současnou tíživou situací přežívat a nezbláznit se. Kdybychom ji měli prožívat naplno, asi bychom se opravdu zbláznili. Novými slovy si alespoň pomáháme jako takovým ventilem – daří se nám trochu upustit páru tam, kde to jde (Presová 2023).

Potwierdzają to słowa brytyjskiego socjolingwisty Roberta Lawsona:

If you can laugh at them, it makes things more manageable almost, and just helps with people's psychological health more than anything else (Lawson 2022).

Rzeczą naturalną jest fakt, iż język dostosowuje się do nazywania rzeczywistości i do nazywania zadań, jakie mamy w niej do zrealizowania. Każda sytuacja szczególna, a taką bez wątpienia jest epidemia COVID-19, zmusza język i jego użytkowników do wypełnienia nowych miejsc, do wzbogacenia zasobu leksykalnego. Już na początko-

wym etapie pandemii w przestrzeni publicznej można było wychwytać jej oddziaływanie na język w kilku zasadniczych obszarach:

- 1) tworzenia neologizmów, np. *koronaparty* ‘impieza towarzyska w czasie pandemii’, *předcovidový* ‘przedcowidowy’, *rouškovník* ‘miejsce (np. drzewo, słup), do zawieszenia darmowych maseczek’,
- 2) upowszechnienia pojęć uważanych dotąd za wysoce specjalistyczne – głównie medyczne, rzadziej ekonomiczne czy administracyjne, np. *cytokinová bouře* ‘zjawisko nadmiernej reakcji organizmu na patogen’ (cytokinová bouře, NZIP; www.nzip.cz/rejstrikovy-pojem/1761), *triáž (třídění pacientů; franc. trier)* ‘segregacja medyczna pacjentów w zależności od ciężkości schorzeń lub odniesionych obrażeń’ (Hodanova Yvona MVCH DP.pdf, zcu.cz),
- 3) przekształceń semantycznych istniejących już jednostek leksykalnych, np. *korona*.

Wszystkie one świadczą o tym, jak doniosłe wydarzenia, sytuacje (w tym wypadku pandemia) znajdują swoje odzwierciedlenie w strukturze języka i jak szybko język reaguje na to, co dzieje się wokół.

Powstawanie neologizmów jest świadectwem lingwistycznej obecności pandemii w codziennej komunikacji, efektem tendencji do nazywania i kategoryzowania nowych, nieoczekiwanych i często traumatycznych sytuacji oraz wypełniania powstałych w ten sposób luk leksykalnych. Jednocześnie pozwala na oswojenie przerażającej rzeczywistości i zmniejszenie odczuwanego lęku, stresu, niepewności. Przedmiotem niniejszej analizy uczyniono neologizmy pojawiające się w przestrzeni publicznej, w radiu, telewizji i prasie, w Internecie, w slangu młodzieżowym, w codziennych rozmowach Czechów². Sło-

---

² Źródłem analizowanych w niniejszej pracy przykładów są – oprócz czeskich środków masowego przekazu (radio, telewizja, prasa – również w wydaniach internetowych) – internetowy słownik *Čeština 2.0. Slovník, který tvoříte vy* (cestina20.cz) oraz czeska baza danych *Neomat – Vyhledávání – Databáze excerptního materiálu Neomat, ÚJČ AV ČR* (neologismy.cz).

wa, które stanowią odbicie niewesołej rzeczywistości, pokazują nastroje społeczne, nazywają elementy nowej codzienności. Badanie warstwy werbalnej ma na celu wskazanie pojęć z zakresu tzw. koronajęzyka, czyli takich, które mają związek z pandemią i są w czeszczyźnie nowe lub też nabrały nowego znaczenia. Analizowane przykłady reprezentują bogaty przekrój czeskich struktur słowotwórczych i technik derywacyjnych, udowadniając tym samym nieograniczone możliwości nazwotwórcze użytkowników języka czeskiego³. W większości przypadków są to neologizmy o funkcji nominatywnej, oznaczającej nowe pojęcia, zjawiska, procesy.

Oczywiście słowa, takie jak *karanténa*, *epidemie*, *nákaza*, *infekce*, były w czeszczyźnie już wcześniej, ale teraz przeżywają swego rodzaju odrodzenie (por. Szamryk 2022). Podobnie jak *rouška*, *respirátor*, *izolace*, wyrazy te mają dziś zdecydowanie wyższą frekwencję niż przed kilkoma laty, kiedy funkcjonowały niemal wyłącznie w języku specjalistycznym. Coraz więcej też w języku czeskim połączeń wyrazowych, które składają się wprawdzie z wyrazów powszechnie znanych, ale pojawiających się w nowych kontekstach, np. *uvolňování vládních opatření*, *sociální odstup*, *zmražení ekonomiky*, *omezení obchodu i služeb* itp. Niektóre z wyżej wymienionych jednostek wykorzystywanych do opisu rzeczywistości w czasach pandemii to zapożyczenia właściwe z języka angielskiego, np. *COVID-19* (skrótowiec utworzony od wyrażenia ang. *Coronavirus Disease*), *lockdown* (ang. *Lockdown* ‘blokada, zakaz wyjścia’) lub kalki strukturalne, np. *sociální odstup* (ang. *social distance* ‘dystans społeczny’), *zmražení ekonomiky* (ang. *freezing the economy* ‘zamrażanie gospodarki’), *samoizolace* (ang. *self-isolation* ‘samoizolacja’). W niektórych przypadkach trudno orzec, czy analizowany przykład jest przejętą z języka angielskiego kalką strukturalną, czy może został on utworzony na za-

---

³ Pod względem strukturalnym zaprezentowane neologizmy są na tyle zróżnicowane, że w niniejszej pracy zasygnalizowano tylko kilka najważniejszych tendencji w zakresie tworzenia wyrazów w języku czeskim. Pogłębioną analizę poszczególnych zjawisk znaleźć można m.in. w pracy: A. Akayeva, *Neologismy v češtině vzniklé v době koronavirové epidemie 2020–2021*, Praga 2022.

sadzie analogii do tworzonych niemal seryjnie na gruncie czeskim wyrazów, np. *koronakrize* (por. ang. *coronacrisis* oraz czes. *korona-koktejl*, *koronavitrina*, *koronasobec*, *koronabudka*, *koronapapír* itp.).

Wśród pandemicznych neologizmów wyróżnić można takie jednostki, które istniały już w języku, ale w czasie pandemii zaczęto im przypisywać nowe znaczenia, jak np. wspomniana już *korona*. Słowa te uzyskały status neologizmów znaczeniowych. Rzeczownik *korona* ma źródłosłów łacińsko-grecki (łac. *corōna* ‘korona, wieniec’ oraz gr. *korōnē* ‘zakrzywiony przedmiot; pierścień’; Boryś 2005, s. 230) i w języku polskim tradycyjnie oznacza będące symbolem władzy, nierzadko bogato zdobione, nakrycie głowy⁴, w języku czeskim odpowiadają mu *koruna*, *koróna*⁵. Jak udowadnia Magdalena Makowska „na gruncie polskim bardzo szybko zaczęto budować skojarzenia wirusa z tak rozumianą koroną” (Makowska 2021, s. 3). Według autorki, polski wyraz *korona* na przestrzeni ostatnich 2 lat „otrzymał nowe znaczenie i może być używany do opisanie czasu panowania koronawirusa”. Podkreślić warto, że Polacy słowa *korona* używają właściwie równoległe z określeniem *koronawirus*⁶, podczas kiedy w języku

⁴ Por. inne znaczenia pol. *korona*, jak m.in: poświęta wokół słońca, górne rozgałęzienie drzewa, jednostka monetarna, górna część zęba, górna część okwiatu, wieńcząca część muru, zespół szczytów górskich, rodzaj kobiecej fryzury, termin brydżowy (<https://sjp.pwn.pl/slowniki/korona.html>).

⁵ Zob. *koróna* 1. druh elektrického výboje; 2. vnější vrstva sluneční atmosféry; *3. kníž. *kruh*, *družina* (<https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=koróna+>), oraz *koruna* 1. odznak panovnické hodnosti; 2. panovnická hodnost; přen. panovník; 3. korunní země; království; 4. (dř.) zpodobení panovnické koruny, šlechtický n. čestný odznak; 5. jednotka měny v někt. státech; 6. rozvětvená listnatá část stromu; 7. nejvyšší stupeň něj. konání, úsilí; vyvrcholení; 8. bot. vnitřní obal květu; 9. mysl. rozvětvené zakončení jeleního parohu nejméně s třemi výsadami; 10. hud. znaménko prodloužení tónu n. pomlky bez přesného výměru; 11. tech. řídč. k. běhounu jeho střední část; 12. stav. nejvyšší část náspu, vozovky, hráze, přehrady ap.; 13. hvězd. Severní k. jm. souhvězdí severní oblohy; 14. v míst. jm.: Zlatá K. obec a klášter v jižních Čechách (<https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=koruna+>).

⁶ Marek Łaziński (2020) słusznie zauważa, że polski *koronawirus* jest zapożyczeniem z ang. *coronavirus*, ale anglicyzm wywodzi się ze źródeł grecko-łaciń-

czeskim *korona* funkcjonuje głównie jako pełniący funkcję przedrostka element złożenia (o czym poniżej).

Inny czeski wyraz, który w czasie pandemii wzbogacił się o nowe, nieznane dotychczas znaczenie, to *kohorta*. Pierwotnie oznaczał ‘rzymski oddział wojska liczący ok. 500 mężczyzn’ lub przenośnie ‘grupę osób’ (często w kontekście prowadzenia publicznych sporów, dyskusji). Współcześnie rzeczownik ten pojawia się w nomenklaturze biologicznej, zoologicznej, ekologicznej (jako rodzaj jednostki klasyfikacyjnej) czy administracyjnej, por. np. *kohorta spolupracovníků, věrných, státních úředníků* (zajímavé dotazy; <https://ujc.avcr.cz/jazykova-poradna/zajimave-dotazy/200528-zajimave-dotazy-kohorta.html>). W czasie pandemii leksem zaczął być używany w nowym kontekście, oznaczając ‘grupę obserwowanych, kontrolowanych osób, które mogą stanowić zagrożenie epidemiologiczne’, por. *kohorty pacientů, populační kohorta, věková kohorta* (<https://lekarske.slovníky.cz/pojem/kohorta>).

W badanym materiale neosemantyzmy stanowią zdecydowaną mniejszość badanych przykładów. O wiele więcej w tym zbiorze wyrazów, które powstały w wyniku derywacji, kompozycji (zarówno afiksalnych, jak i bezafiksalnych) czy abrewiacji. Należy odnotować, że czeski system słowotwórczy (podobnie jak system polski) wzbogacił się o częstkę słowotwórczą *korona-* o ogólnym znaczeniu ‘związany z koronawirusem’⁷, która wydaje się kluczowa dla tworzenia neologizmów pandemicznych. Potwierdzają to analizy czeskiego materiału językowego. W czeskiej bazie danych *Neomat*⁸ (tworzonej przez Zakład Współczesnej Lexykologii i Lexykografii Instytutu Języka

skich, w których leksem ten utożsamiano z wieniec lub poświęta wokół słońca. Skojarzenie (panującej nad nami) zarazy z tradycyjnym symbolem władzy, pojawia się w języku polskim jako jednym z nielicznych.

⁷ Jak wspomniano powyżej, współcześnie słowo to traktowane jest w potocznej polszczyźnie jako synonim COVID-19.

⁸ Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, Vyhledávání – Databáze excerpčního materiálu Neomat, ÚJČ AV ČR (<https://www.neologismy.cz/index.php>).

Czeskiego Czeskiej Akademii Nauk), notuje się coraz więcej neologizmów zaczynających się od członu *korona-* (rzadziej *corona*⁹). Nikogo już nie dziwią takie konstrukcje jak: *koronakrize*, *koronáč* (jako synonim *koronavirusa*) czy *koronálevna* ‘nielegalnie otworzony lokal w czasie epidemii’. Jak już wspomniano, formalnie *korona* jest skróconą formą rzeczownika *koronavirus*, ale coraz częściej zaczyna pełnić funkcję przedrostka i w tej roli jest stosowana. Świadczą o tym przykłady zaczerpnięte z internetowego słownika *Čeština 2.0.*¹⁰, w których *korona* (czasem w formie skróconej jako *koro-*) pojawia się niemal seryjnie. Dużo rzadziej *korona* występuje tu jako człon konstrukcji adiektywno-substantywnych (por. np. *koronovační klenoty* ‘maseczki, respiratory’, por. czes. *korunovační klenoty* ‘klejnoty koronne’; *koronový koridor* ‘droga umożliwiająca bezpieczną wakacyjną podróż w czasie pandemii’ – por. pol. *zielony korytarz / bezpieczny korytarz turystyczny*), substantywno-adiektywnych (np. *korona free* ‘wolny od koronawirusa’ (por. ang. *duty free* ‘wolny od cła’), *doba koronavirová* ‘okres pandemii’) lub połączeń wyrazowych typu *korona vír* ‘budżet w czasie pandemii’, *korona analfabet* ‘dziecko, które w czasie nauki domowej stało się (wtórnym) analfabetą’. Na uwagę zasługuje rzeczownik *koronavajrus*, którego zapis jest odzwierciedleniem oryginalnej angielskiej wymowy rzeczownika *coronavirus*. W czeskim języku potocznym można spotkać sporadyczne użycie tej szczerzonej formy (por. np. *Mám koronavajrus!*).

Dodajmy, że część *korona-* uzyskano analogicznie, jak inne afiksy stanowiące część wyrazu obcego pochodzenia, np. *petro-* (*petrodolary*, *petropolitika*, *petrobaron*), *-gate* (*Topolánekgate*, *Klausgate*/*klausgate*, *bobrgate*), *narko-* (*narkomafie*, *narkobyznys*), *eko-* (*ekofobie*, *ekofarma*, *ekoterorista*). Jest to zarazem bardzo ekonomiczny środek słowotwórczy, gdyż zasadniczo bez ograniczeń formalnych może

⁹ W języku czeskim mamy do czynienia z dwoma wariantami graficznymi, adaptowaną formą *korona* lub (pojawiając się dużo rzadziej) pożyczką-cytatem – *corona*.

¹⁰ *Čeština 2.0 – Słownik, který tvoříte vy* (cestina20.cz). Nie wszystkie neologizmy zaprezentowane w tym słowniku znalazły się we wspomnianej bazie *Neomat*.

być dołączany zarówno do rodzimych, jak i obcych podstaw słowotwórczych. Jak podkreśla Lubomír Hampl (2021, s. 366), człon *korona-* najczęściej wykorzystywany jest do tworzenia zrostów leksykalnych (zazwyczaj rzeczownikowych), w których pełni funkcję bazową, do niego zaś dołączane są elementy przekazujące informacje dotyczące powiązania opisywanego zjawiska, cechy, przedmiotu, człowieka z pandemią. Zbiór tak tworzonych derywatów wydaje się otwarty i z pewnością dość obszerny a częśćka ta wykorzystywana jest dość kreatywnie, o czym świadczą prezentowane przykłady. Zjawisko tworzenia neologizmów z tematem *korona-* jest więc zjawiskiem naturalnym i zrozumiałym (por. *Zdalność... 2022*).

Znacząca jest również grupa neologizmów, których podstawą jest forma *covid* (niekiedy w adaptowanej wersji *kovid*), pełniąca analogiczną funkcję jak omawiany wcześniej człon *korona*. Znajdziemy tu przykłady *blendingu* (np. *covidcina* ‘szczepionka na COVID-19’ – *covid* + czes. *vakcína* ‘szczepionka’, *covidobí* ‘okres pandemii pomiędzy wakacjami’ – *covid* + czes. *období* ‘okres, czas’), połączeń adiektywno-substantywnych (*covid hotel* ‘hotel przeznaczonych dla chorych na COVID-19’, *covid háro* ‘zbyt długie włosy, efekt zamknięcia zakładów fryzjerskich w czasie pandemii’ – *covid* + ang. *hair* ‘włosy’¹¹) oraz derywatów prostych (*covidák/kovidák* ‘człowiek chory na COVID-19; COVID-19’ – *covid/kovid* + *-ák*, por. *lesák*, *pošťák*, *zpevák*; *covidátko* ‘dziecko urodzone w czasie pandemii’ – *covid* + *-átko*, por. czes. *deťátko*, *koťátko*, *kuřátko*). Stosunkowo rzadko obserwujemy aktywność członów *korona-* i *covid-* w zakresie fundowania czasowników, przykładów takich neologizmów w badanym materiale jest stosunkowo niedużo, por. np. *koronakupovat*, *koronavirovat*, *odkoronavirovat se*, *odkoroňákovat*, *odcovidovat se*, *zkovidovat*.

W czeskim leksyce *covidowej* widoczne są również liczne neologizmy z rzeczownikiem *rouška*¹² ‘maseczka’, np. *rouškomat* ‘automat

¹¹ Por. czes. *afro* ‘fryzura z mocno skręconych włosów’.

¹² W czeskim języku potocznym znajdziemy wiele synonimów rzeczownika *rouška*, np. *pyskoplana*, *držkovka*, *držkokryt*, *tlamohadr*, *nánosniček*, *čumakovník*, *držkouška*, *kovidka*, *podnosenska*, *hubokryt*, *nápusenka*.

do sprzedaży maseczek’, *bezrouškáč* ‘człowiek, który odmawia noszenia maseczki’, *rouškaráda* ‘niezrozumiałe reguły dotyczące noszenia maseczek’, *materřrouška* ‘maseczka uszyta przez mamę’ (por. czes. *materřdouška* ‘tymianek’), *roušklama* ‘reklama propagująca noszenie maseczek’, *rouškovné* ‘jednorazowy dodatek pieniężny dla emerytów’. Struktury utworzone z wykorzystaniem innych komponentów są mniej liczne, ale równie kreatywne. Wśród nich wymienić warto przykłady z nazwą *zoom*¹³: *Zoom-košile* ‘rodzaj eleganckiej koszuli, którą narzucamy na tzw. ubranie domowe lub piżamę podczas wideokonferencji, rozmów służbowych’, *zoombik* ‘użytkownik aplikacji Zoom’, *zoomčastnit se* ‘wziąć udział w spotkaniu, wydarzeniu online’ (tu widać wyraźne podobieństwo formy do czeskiego czasownika *zúčastnit se* ‘brać, wziąć w czymś udział’).

O pełnej adaptacji gramatycznej analizowanych jednostek świadczy możliwość wykorzystania ich jako podstaw słowotwórczych w procesie tworzenia nowych wyrazów. Podstawa *covid* sprawdza się w tej funkcji doskonale, stanowiąc bazę dla derywatów przymiotnikowych o ogólnorelacyjnym znaczeniu ‘związany z’ utworzonego przyrostkiem *-ový*. W analizowanym materiale często powtarza się przymiotnik *covidový* (niekiedy w wariacie *kovidový*). Odnosi się on do wszystkiego, co ma związek z koronawirusem – jego objawami, specyfiką pracy lekarzy, realiami życia w pandemii. Oprócz „klasycznego” *covidové oddělení* ‘oddział szpitalny przeznaczony dla chorych na covid’, znajdziemy również dowcipne *covidový loket* ‘sposób noszenia maseczek na łokciu’, *covidový jazyk* ‘zmiany w jamie ustnej i na języku spowodowane koronawirusem’, *covidový disident* ‘człowiek odmawiający noszenia maseczki’.

Ja twierdzi Katarzyna Kuligowska,

[...] jedną z aktywnych tendencji we współczesnym słowotwórstwie jest tworzenie okazjonalizmów metodą kontaminacji, co owocuje szeregiem nowych jednostek leksykalnych o żartobliwym lub ironicznym charakterze (Kuligowska 2020, s. 118).

¹³ *Zoom* – aplikacja do wideokonferencji, wykorzystywana często podczas pandemii..

Złożenia takie w ekonomiczny sposób przekazują pojemność znaczeniową swoich komponentów, jednocześnie wyrażając przez swoją formę stosunek autora (zazwyczaj negatywny lub mocno ironiczny) do opisywanej rzeczywistości. Mogą to być formacje powstałe w wyniku połączenia dwóch komponentów o zdeintegrowanej formie lub z jednego komponentu o pełnej postaci i drugiego w formie zdeintegrowanej (por. m.in. Askayev 2022). Ciekawymi formacjami są kontaminacje powstałe w wyniku wspomnianego już *blendingu*, czyli połączenia (dosłownie mieszania) słów, w którym obserwujemy jednocześnie proces łączenia i dezintegracji podstaw słowotwórczych. W analizowanym materiale takich przykładów jest sporo, np. *koronákaza* (*korona-* + *nákaza*). Formalnie pierwszy człon złożenia powstał w wyniku skrócenia wyrazu *korona*, ale obie części słowotwórcze sprawiają w tym neologizmie wrażenie wzajemnego, płynnego przenikania. Ten rodzaj kontaminacji Josef Šimandl określa mianem *teleskop*, podkreślając istnienie wspólnej dla obu wyrazów podstawowych części słowotwórczej¹⁴ i, konstatując, że „s blendy se setkáváme tam, kde je poptávka po neotřelých a kreativních pojmenováních” (Šimandl 2012, s. 112). Zgrabnie utworzonym kontaminacjami, w których obserwujemy analogiczny proces są także *domolená* (= *domáci dovolená*) oraz rzeczownik *pryma* ‘COVID-19’, będący efektem połączenia nazwiska *Prymula*¹⁵ oraz rzeczownika *řýma* ‘przeziębienie’. Na uwagę zasługują neologizmy *covidiot*, *koronaidiot*. W języku czeskim kontaminacje te oznaczają:

1. człowieka ignorującego przestrzeganie bezpiecznego odstępu między ludźmi;
2. człowieka gromadzącego produkty spożywcze, produkty codziennej potrzeby w oczekiwaniu na koniec świata spowodowany pandemią;

¹⁴ Zjawiskiem tym zajmuje się również Katarzyna Dembska w artykule *Zjawisko kontaminacji jako jeden z aspektów badawczych języka reklamy (na przykładzie języka rosyjskiego)* (Dembska 2011b), nazywając ten typ kontaminacji nałożeniami międzywyrazowymi.

¹⁵ Roman Prymula – w latach 2017–2020 wiceminister zdrowia, od września do października 2020 minister zdrowia Republiki Czeskiej.

3. człowieka, dla którego COVID-19 jest najgorszą chorobą na świecie.

W języku polskim słowa *covidioci* używa się nie tylko w odniesieniu do osób bagatelizujących zalecenia medyczne, ale również pogardliwie w odniesieniu do o ludziach wierzących w koronawirusa. Złożenie to powstało z dwóch elementów: *covid* + *idiot*, przy czym warto zauważyć, że granica pomiędzy nimi (zarówno w języku czeskim, jak i polskim) właściwie się zatarła: *-id-* jest częścią przynależną zarówno do słowa *covid*, jak i do słowa *idiot*, w efekcie czego pierwsze słowo płynnie przechodzi w drugie. Przykładów tego typu nazw jest w analizowanym materiale znacznie więcej, por. m.in. *koronaut* ‘pracownik służby zdrowia w ubraniu ochronnym’ (*korona-* + *astronaut*), *koronakce* ‘wydarzenie, impreza z limitowaną liczbą uczestników; wyprzedaż towarów spowodowana zamknięciem sklepów’ (*korona* + *akce*), *koronakiny* ‘strój bikini w połączeniu z maseczką’ (*korona* + *bikiny* ‘dwuczęściowy damski kostium plażowy’). Spora część analizowanych w niniejszej pracy neologizmów to formacje o charakterze hybrydalnym, czyli jednostki (złożenia i wyrazy proste) o mieszanym, rodzimo-obcym, składzie morfemowym, m.in. *pandemimino* ‘dziecko urodzone w czasie pandemii’ (por. *pandemie* – z ang. *pandemic* + czes. *mimino* ‘dziecko’), *covidblb* ‘człowiek ignorujący nakaz noszenia maseczek; człowiek wymyślający absurdalne obostrzenia’ (*covid* + czes. *blb* ‘idiota, głupek’) czy ww. wyrazy z nazwą *Zoom*. Ten sposób tworzenia neologizmów jest w języku czeskim bardzo produktywny, co potwierdza w swojej pracy Gabriela Entlová (2022, s. 26).

Niektóre z analizowanych neologizmów to doskonale przykłady (nierzadko karykaturalne, prześmiewcze) na zabawę słowem, często wykorzystujące różnego rodzaju niebanalne skojarzenia (np. podobieństwo brzmieniowe wyrazów) i uwikłania kontekstowe. Niekiedy jedna litera dodana do wyrazu podstawowego lub zamieniona w nim, zmienia kontekst i znaczenie w sposób diametralny, np.:

– *cov office* [kof ofis] ‘praca zdalna z domu’ (ang. *home office* ‘praca z domu’ + *covid*, por. też ang. *cow* ‘krowa’);

- *conevid* [conevid] ‘bezobjawowy przebieg zakażenia COVID-19’ (ang. *covid* + czes. *co nevidet* ‘natychmiast’);
- *džigádista* ‘człowiek przekonujący innych o konieczności i zaletach szczepienia przeciw COVID-19’ (czes. *džihád* ‘w islamie: obowiązek szerzenia wiary i walki w jej obronie’ arab. *džihád* + czes. *-ista*, por. *islamista*, *propagandista*), por. też czes. *džigád* ‘wysiłki mające na celu przekonanie do szczepień jak największej liczby osób’;
- *koronizátor* ‘osoba przenosząca wirusa covid między kontynentami’ (nawiązanie do kolonizacji obszarów – zwłaszcza zamorskich, por. też *koronizace* ‘szerzenie wirusa na nowym terytorium’¹⁶ (por. *kolonizace* ‘przekształcanie podbitych terenów w kolonie; zasiedlanie terenów bezludnych lub słabo zaludnionych’; *kolonizátor* ‘osadnik; osoba biorąca udział w kolonizowaniu jakiegoś terenu’);
- *koronosaurus* ‘pierwszy pacjent zakażony koronawirusem (tzw. pacjent zero) – (*korona(virus)* + *dinosaurus*);
- *omacron* [omakron] ‘nowa, pochodząca z Francji, mutacja covid’ (por. nazwisko francuskiego prezydenta *Emmanuela Macrona* + *Omicron* ‘szczep koronawirusa’);
- *pfizervativ* [pfajzervativ] ‘szczepionka firmy Pfizer’ (od nazwy firmy *Pfizer* – produkującej szczepionki na covid + *prezervativ* ‘kondom’);
- *šopokalypsa* ‘puste regały w supermarketach, efekt „gorączki zakupów” i masowego wykupywania towarów’ (ang. *shop* ‘sklep’ + czes. *apokalypsa* ‘przepowiedziany w Biblii koniec świata; katastroficzna wizja lub przepowiednia’);
- *virobrání* 1. ‘dzień otwartych drzwi w szpitalu’; 2. ‘impreza masowa bez maseczek (w czasie pandemii)’ (por. *vinobraní* ‘zbiór winogron’ + *vir*, *virus*).

¹⁶ Por. też czes. *koronizace* ‘tepelné ustalování skleněných tkanin krátkodobým působením vysoké teploty před laminováním, při němž se organické zbytky takřka úplně odstraní a textil zůstane bílý’ (<https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=koronizace>). Wydaje się, że w przypadku tego neologizmu mamy raczej do czynienia z nazwą utworzoną analogicznie do czes. *kolonizace*, nie zaś z neosemantyzmem.

Jeśli chodzi o pola semantyczne omawianych jednostek leksykalnych, to w wyekscerpowanym zbiorze neologizmów covidowych nie brakuje określeń odnoszących się do sytuacji ekonomiczno-gospodarczej, polityki i oświaty. Znaczącą grupę stanowią wyrazy nazywające reakcje i zachowania społeczne w okresie zagrożenia wirusem, odnoszące się do różnych aspektów życia codziennego w czasie pandemii (czas izolacji, spotkania towarzyskie) czy komentujące sytuację epidemiczno-zdrowotną. Internauci tworząc neologizmy odnoszą się pandemicznej rzeczywistości, komentują w zasadzie wszystkie dziedziny życia:

- politykę: *korovolby* ‘wybory przeprowadzane w czasie pandemii, z zastosowaniem szczególnych środków bezpieczeństwa’ (m.in. możliwość oddawania głosów z auta);
- gospodarkę/ekonomię: *zkoronovat* ‘zbankrutować w efekcie pandemii i ograniczeniom z nią związanym’;
- zdrowie (psychiczne): *korodepka* ‘depresja spowodowana COVID-19 i związanym z nią ograniczeniem’; *korovirák* ‘COVID-19’;
- edukację: *pseudovýuka* ‘(chaotyczna) nauka zdalna podczas pandemii’, *koronky* ‘wolne od szkoły, spowodowane pandemią, nauka zdalna’, *koronáce* ‘w szkołach: dni wolne od nauki’;
- epidemię i związane z nią środki, działania, ograniczenia: *koronazávora* ‘lockdown’¹⁷, *virchol* ‘szczyt zachorowań na koronawirusa’ (por. czes. *vrchol* ‘szczyt’), *korodědic* ‘człowiek „propagujący” zakażenie całej populacji koronawirusem’, *kosmooblek* ‘specjalny kombinezon dla pracowników służby zdrowia, zajmujących się chorymi na koronawirusa, przeprowadzających testy na COVID-19’.

Znakomita większość zaprezentowanych neologizmów ma charakter wartościujący, ukazują bowiem nie tyle elementy obiektywnej

---

¹⁷ Por. ang. *lockdown* ‘blokada, zakaz wyjścia’ oznacza wymóg, aby ludzie zostali tam, gdzie są, zwykle ze względu na szczególne ryzyko dla siebie lub innych; *Lockdown gospodarczy* może oznaczać zamknięcie jakiejś branży (poważne ograniczenia np. w handlu czy świadczeniu pewnych usług) ze względu na szczególne niebezpieczeństwo, np. zakażenia (*Lockdown – co to znaczy...* 2023).

rzeczywistości pozajęzykowej, ale przede wszystkim stosunek użytkownika języka do zjawiska pandemii, często wręcz bunt przeciwko koronie. Neologizmy covidowe służą zarówno opisaniu tego, co przyniosła ze sobą pandemia, jak i określeniu stosunku wobec niej (najczęściej bardzo krytycznego) oraz podważaniu jej istnienia w ogóle. W niektórych przypadkach negatywny stosunek do opisywanej rzeczywistości widać szczególnie wyraźnie, por. wspomniane wcześniej *pseudovýuka*, *koronaidiot/covidiot*, *hygistapo* ‘grupa ludzi przeprowadzająca kontrolę paszportów covidowych w różnego rodzaju obiektach publicznych (np. w restauracjach)’ czy *covidjugend* ‘młodzież doświadczona skutkami COVID-19, w sposób fanatyczny przestrzegająca nakazów i obostrzeń’.

Analogiczne zachowania obserwujemy również na polskim gruncie językowym, co potwierdza *Raport Koronamowa 2020*, w którym czytamy m.in.

Pogardliwe określenia dla osób poważnie traktujących zagrożenie epidemiczne tworzą sceptycy i wyznawcy teorii spiskowych, którzy przez drugą stronę są nazywani antymaseczkowcami czy koronasceptykami. Istnienie tych dwóch odmiennych stanowisk znajduje odzwierciedlenie we współczesnym języku (*Koronamowa, czyli neologizmy...* 2023).

W języku czeskim przytoczyć można bardzo podobne przykłady, por. *rouškomunista*, *koronasvazák*, *koronaidioti*, *covidoti*, *koronaskeptik*.

Pomimo trudnej sytuacji epidemicznej i wszystkich związanych z nią negatywnych skutków nie tylko zdrowotnych, ale również ekonomicznych, Czesi często mówią o pandemii w sposób humorystyczny i dość emocjonalny, czego przykładem są m.in. zdrobnienia, np. *kovid’áček*: 1 ‘dziecko urodzone w czasie pandemii COVID-19’, 2. ‘COVID-19’. Zdrobnienie nazwy śmiertelnie groźnego wirusa za pomocą deminutywnego formantu *-áček*, ma charakter wyraźnie żartobliwy, ironiczny i wyraża pobłażliwy stosunek autora do opisywanego zjawiska. Z kolei neologizm *kung-flu* ‘COVID-19’ jest efektem wyjątkowo kreatywnego (i żartobliwego) połączenia czeskiego rzeczownika *kung-fu* ‘wschodnią sztukę walki’ (z chiń. *kung-fu*) oraz an-

gielskiego *flu*, czyli ‘grypa’. Cytowana już Markéta Gregorová docenia poczucie humoru Czechów, stwierdzając:

Musím ocenit jazykovou kreativitu a smysl pro humor, jakkoliv černý, se kterými česká veřejnost komentovala průběh koronakrize. Na samotné pandemii přirozeně nic zábavného není, nicméně lidová tvořivost a tak trochu cimrmanovský humor jsou osvědčenými prostředky k zahnání trudnomyslnosti v těžké situaci (*Znáte covidiota... 2022*).

Autorzy wspomnianego *Raportu Koronamowa 2020* udowadniają:

Nawet neologizmy mające obelżywy charakter zasługują na uwagę za sprawą sposobu ich utworzenia – *koronaświrus* czy *covidiota* to bardzo zgrabnie utworzone formacje łączące dwie podstawy słotwórcze (*Koronamowa, czyli neologizmy... 2023*).

Przykłady polskie pokrywają się z czeskimi, por. czes. *covidiot, plandemie* ‘światowy spisec mający na celu zniszczenie gospodarki i zlikwidowanie konkurencji przy pomocy sztucznie wywołanej pandemii’ – pol. *covidiota, plandemia*.

Wśród przedstawionych tu jednostek leksykalnych wyróżnić można neologizmy o różnym stopniu trwałości. Słowa takie jak *hygista*, *omacron*, *koronapoezie* mają charakter zdecydowanie okolicznościowy, powstały by nazwać określony moment, zdarzenie. Ich przeciwieństwem zdają się być słowa takie jak *koronakrize*, *koronaprażdniny*, *korona*, *covid’ák*, które można odnieść do całego okresu pandemii, bez łączenia ich z konkretnym jej momentem czy okolicznością. Mają one dużo większe szanse na utrwalenie we współczesnej czeszczyźnie, na „zadomowienie” się w języku ogólnym.

Zaprezentowany w niniejszej pracy materiał leksykalny pozwala wysnuć wnioski dotyczące zarówno struktury, jak i charakterystyki semantycznej analizowanych neologizmów. Koronajęzyk ma swoją specyficzną dynamikę. Tworzy neologizmy o różnym stopniu trwałości, są wśród nich zarówno charakteryzujące się dużą ekspresją okazjonalizmy, nazywające ściśle określony element covidowej rzeczywistości i dzięki swojemu ironicznemu, prześmiewczemu wydźwiękowi pomagające przetrwać czas kryzysu, jak i neologizmy, które ze względu na odniesienie do zjawisk, procesów długofalo-

wych, o większym niż krajowy zasięgu, być może zagoszczą w języku czeskim na dłużej. Tak jak *koronakrize* będzie zapewne wspomniana ze względu na swoje długofalowe skutki i ogólnoświatowy zasięg, tak *pfizervativ* z uwagi na ściśle określony kontekst, w zbiorowej pamięci nie odegra tak istotnej roli.

Prezentowane w niniejszej pracy neologizmy nierządkiem zaskakują swoją oryginalnością i zmuszają czytelnika do dużego wysiłku intelektualnego oraz wnikliwej analizy formalnej. Na pierwszy plan często wysuwają się emocje i wartościujące konotacje: żart, ironia, pogarda. Zdecydowaną większość z neologizmów covidowych stanowią kontaminacje z wykorzystaniem cząstek *korona-* (*corona-*), *covid-*, *roušk(a)-*, *zoom-*. Ekspresywność tego typu struktur potwierdza w swoich obserwacjach Katarzyna Dembska, konstatując m.in.:

Pojawia się jednak w tym miejscu wątpliwość, czy nieekspresywne struktury kontaminacyjne w ogóle są możliwe. Skoro bowiem należą głównie do potocznej odmiany języka, charakteryzują się spontanicznością, zawierają często duży ładunek komizmu, dezaprobaty lub ironii, to można zaryzykować twierdzenie, iż ich cechą jest właśnie ekspresywność (Dembska 2011, s. 57).

Niewątpliwie pandemia przez długi czas zajmowała centralne miejsce w niemal wszystkich światowych mediach. Wraz z pojawieniem się groźnego wirusa, rzeczywistość wokół nas zaczęła się gwałtownie zmieniać. A nowa rzeczywistość wymaga nowej leksyki. Oczywiście to, jak długo będzie ona funkcjonować zależy w dużej mierze od tego, jak świat poradzi sobie z pandemią i wywołanym przez nią kryzysem. Jak słusznie zauważa Gregorová, należy mieć nadzieję, iż „pandemie tu s námi nebude navěky, což platí nejspíš i pro naše nově nabyté pandemické výrazivo. Jakmile přestaneme smrtnost, kohorty a jim podobné denně slýchát, pravděpodobně je také přestaneme používat, a dokonce je možná ještě rádi zapomeneme” (*Znáte covidiota... 2022*). Kiedy covidowe zagrożenie minie, konstatuje Michaela Lišková z Instytutu Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej (*Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky*), Czesi nie będą musieli „vařit rouškovku (vyvářet roušky), hrát rouškovanou (nosit roušky) či roušičky (šičky roušek) nebudou již ověšo-

vat rouškovník (sloup pro zavěšení roušek zdarma)” (*Koronavirus mění češtinu 2022*).

Literatura

- B o r y ś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- D e m b s k a K., 2011a, »Słowa wykołejone«, czyli o zjawisku kontaminacji we współczesnym języku rosyjskim. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- D e m b s k a K., 2011b, *Zjawisko kontaminacji jako jeden z aspektów badawczych języka reklamy (na przykładzie języka rosyjskiego)*, „Folia Linguistica Rossica”, z. 7, s. 20–28.
- E n t l o v á G., 2022, *Novotvary a internacionalismy v češtině v období pandemie covid-19*, „Bohemistyka”, nr 1, s. 20–34.
- F a l a n a - J a f r a A., 2020, *Ślady pandemii wywołanej wirusem SARS-CoV-2 w potocznym języku polskim. Analiza wstępna*, „Com.press” 3 (2), s. 38–49.
- H a m p l L., 2021, *Koronawirus zmienia język czeski – powstawanie nowych leksemów*, „Bohemistyka”, nr 3, s. 361–372.
- K o s m a l s k a W., 2020, *Język w czasie epidemii, epidemia w języku*, „Polonistyka. Innowacje” 12, s. 209–220.
- K u l i g o w s k a K., 2020, *Język w czasach zarazy. O wpływie pandemii na system leksykalny języka polskiego i rosyjskiego*, „Acta Polono-Ruthenica” XXV, nr 3, s. 109–126.
- L a t z e l E., 1957, *The Concept of ‘Ultimate Situation’ in Jaspers’ Philosophy*, tłum. z niem. G. L. Kline, [w:] *The Library of Living Philosophers. The Philosophy of Karl Jaspers*, red. P. A. Schilpp, New York.
- M a k o w s k a M., 2021, *Język i obraz wobec koronawirusa. Przyczynek do rozważań nad komunikacją medialną w czasach pandemii*, „Forum Lingwistyczne”, nr 8, s. 1–14.

Netografia

- A s k a y e v A., 2022, *Neologismy a okazionalismy v češtině vzniklé v době koronavirové epidemie 2020-2021*, Online: <https://studentaveda.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/125/2022/01/AKAYEV-Neologismy-a-okazionalismy-v-cestine-vznikle-v-dobe-koronavirove-epidemie.pdf> [dostęp: 15.12.2022].
- Čeština 2.0 – Slovník, který tvoříte vy. Online: cestina20.cz [dostęp: 25.08.2022].
- Databáze excerpčního materiálu Neomat. Online: <https://www.neologismy.cz> [dostęp: 12.01.2023].
- H o d a n o v á Y., 2021, *Role NELZP pi urení naléhavosti ošetení pacient urgentního příjmu – triáž*. Online: <https://dspace5.zcu.cz/bitstream/11025/44342/1/Hodanova%20Yvona%20MVCH%20DP.pdf> [dostęp: 6.02.2023].

- Internetová jazyková příručka, 2022. Online: <https://prirucka.ujc.cas.cz> [dostęp: 25.08.2022].
- Jazyková poradna, 2022. Online: <https://ujc.avcr.cz/jazykova-poradna> [dostęp: 30.08.2022].
- Koronavirus mění češtinu. Vznikly už stovky nových slov, popisují lingvisté. Online: <https://ct24.ceskatelevize.cz/veda/3071100-koronavirus-meni-cestinu-vznikly-uz-stovky-novych-slov-popisuji-lingviste> [dostęp: 1.09.2022].
- Koronamowa, czyli neologizmy powstałe w 2020 r. w związku z pandemią. Słownik słów covidowych. Online: <https://nadwyraz.com/blog/blog-ubierz-sie-w-slo-wa-koronamowa-czyli-neologizmy-powstale-w-2020-r-w-zwiazku-z-pandemia-slovník-slov-covidowych> [dostęp: 11.01.2023].
- K o w a l s k i M., 2019, *Sytuacje graniczne w życiu człowieka (rozważania andragogiczno-etyczne)*, „Dyskursy Młodych Andragogów/Adult Education Discourses” 20, s. 179–189. Online: <http://www.dma.wpszn.uz.zgora.pl/index.php?journal=DMA&page=article&op=view%20&path%5B%5D=18&path%5B%5D=446> [dostęp: 15.01.2023].
- L a w s o n R. 2022, *Why we’ve created new language for coronavirus*. Online: BBC Worklife [dostęp: 6.02.2023].
- Lockdown – co to znaczy. Co oznacza pojęcie lockdown? Online: <https://www.kariera.wfinansach.pl/baza-wiedzy/slovník-pojec/lockdown-co-oznacza-lockdown-definicja> [dostęp: 5.02.2023].
- Ł a z i ń s k i M., 2020, *Korona (nie tylko wirusa)*. Online: www.slowanaczasie.uw.edu.pl/koronanie-tylko-wirusa [dostęp: 10.09.2020].
- P r e s o v á E., 2023, *Koronaut, rouškomil či netkafe. Epidemie koronavirové v Česku*, Online: https://www.lidovky.cz/domov/koronaut-rouškomil-ci-netkafe-epidemie-koronavirové-meni-v-cesku-slovník-pribyly-stovky-slov.A200429_203142_in_domov_ele [dostęp: 27.01.2023].
- Slovník spisovného jazyka českého, 2022. Online: <https://ssjc.ujc.cas.cz> [dostęp: 25.08.2022].
- S z a m r y k K., 2022, *Koronawirus ubrany w słowa, czyli wpływ pandemii na nasz język – okiem eksperta z UwB*. Online: <https://uwb.edu.pl/aktualnosci/korona-wirus-ubrany-w-slova-czyli-wplyw-pandemii-na-nasz-jezyk-okiem-eksperta-z-uwb-5069.html> [dostęp: 6.02.2023].
- Š i m a n d l J., 2012, *Z nepravidelného tvoření slov: mechanické kráčení a přiklání slov, blending*. Online: <http://www.ujc.cas.cz/miranda2/export/sites/veda/veda-vyzkum/vyzkum/gramatika-a-korpus/proceedings-2012/konferencni-prispevky/SimandlJosef.pdf> [dostęp: 15.01.2023].
- »Zdalność«, »koronaferie«, »tarza«. Prof. Bralczyk o języku czasów pandemii, 2020. Online: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1481797-profesor-bralczyk-koronawirus-jezyk.html> [dostęp: 27.08.2022].
- Znáte covidiota nebo covidiana? Taktó virus cvičí s řečí, 2022. Online: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/harantena-domolena-koronaspek-nebo-zoompacky-co-pandemie-provedla-jezyku-118903> [dostęp: 14.12.2022].

Stylistyka i pragmatyka praskich dyrektywnych napisów publicznych

Keywords: Czech, stylistics, pragmatics, direct speech acts, public inscriptions, Prague

Słowa kluczowe: język czeski, stylistyka, pragmatyka, dyrektywne akty mowy, napisy publiczne, Praga

Abstract

This article contributes to the study of public inscriptions perceived as a specific kind of mini-text. They function in the public space and are highly formalised, stencilled, fixed and socially recognisable. The pragmatic and stylistic analysis presented here includes linguistic elements of the inscriptions. Individual public inscriptions are treated as speech acts according to the type of directivity, i.e. prohibitions, injunctions, requests, warnings and permissions. The analysed research material was collected in the public space of Prague, and it comes from placards, posters, cards, stickers or buttons placed on doors, windows, gates, poles, bus shelters, building walls, etc.

Artykuł stanowi analizę napisów publicznych postrzeganych jako swoiste miniteksty. Funkcjonują one w przestrzeni publicznej, są w dużym stopniu sformalizowane, szablonowe, utrwalone i rozpoznawalne społecznie. Zaprezentowana analiza pragmatyczna i stylistyczna objęła elementy językowe napisów. Poszczególne napisy publiczne zostały potraktowane jako akty mowy według typu dyrektywności, tj. zakazy, nakazy, prośby, ostrzeżenia i pozwolenia.

Materiał poddany analizie został zebrany w przestrzeni publicznej Pragi – pochodzi z tabliczek, wywieszek, kartek, nalepek czy przycisków umieszczonych na drzewach, oknach, bramach, słupach, wiatkach, ścianach budynków itp.

Napisy publiczne nie były dotąd obiektem szczegółowych analiz zarówno w polskiej, jak i czeskiej literaturze językoznawczej. To, co możemy znaleźć w literaturze przedmiotu, to opracowania traktujące napisy fragmentarycznie, niejako przy okazji zwracające uwagę na

fakt ich istnienia. Np. Andrzej Bogusławski w monografii *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*, omawiając jednostki leksykalne, które powinny być notowane w słowniku, wskazuje *Pomnik przyrody prawem chroniony czy Dotykanie grozi śmiercią lub kalectwem* jako „ustalone prawnie lub zwyczajowo zdania i części zdań” (Bogusławski 1988, s. 13). Wskazane przez badacza zdania i części zdań ustalone prawnie i zwyczajowo to właśnie dwa przykłady napisów publicznych, choć wprost tak nie nazwanych. Zasadniczy problem, który pojawia się na samym wstępie rozważań, to kwestia dotycząca tego, co rozumiemy pod pojęciem *napis publiczny*. To teksty w formie pisemnej o charakterze dyrektywnym lub informacyjnym zamieszczone w przestrzeni publicznej, skierowane do ogółu społeczeństwa lub jego części, zamieszczone na tabliczkach, szyldach, wywieszkach, wydrukach, przyciskach itp. Napisy publiczne tworzą zbiór zróżnicowany, w którym, oprócz informacyjnych, można wyróżnić dwie zasadnicze grupy tekstów o funkcji dyrektywnej.

Pierwszą stanowią napisy standaryzowane, szablonowe, w treści ogólne, mocno utrwalone w świadomości rodzimych użytkowników. To napisy typu *vstup zakázán, zákaz kouření* czy *pozor schody*, które można traktować jak dyrektywne miniteksty. To znaki bezpieczeństwa, posiadające określony kolor tła lub obramowania: czerwony – sygnalizujący sytuację zagrożenia, awarię; żółty – ostrzegający o zbliżającej się sytuacji zagrożenia; zielony – informujący o stanie bezpieczeństwa. Oprócz koloru wyróżniają się one elementami ikonicznymi, współtworzącymi wraz elementami językowymi określony komunikat. Ich zebranie praktycznie nie wymaga badań terenowych, ponieważ znajdziemy je w ofercie sklepów stacjonarnych i internetowych w formie standaryzowanych tabliczek czy naklejek.

Drugą grupę tworzą krótsze lub dłuższe teksty dyrektywne (zakazy, nakazy, prośby, pozwolenia, ostrzeżenia), które stanowią rozszerzenie tych pierwszych głównie o elementy sytuacyjne (opisowe) i grzecznościowe (komunikacyjne). Mogą odróżniać się one także wizualnie, przybierając formę np. czarno-białego wydruku komputerowego

wego: UPOZORNĚNÍ. – OBYVATELÉ DOMU SI NEPŘEJÍ, ABY BYLI OB-
TĚŽOVÁNI PODOMNÍMI PRODEJCI A NABÍDKOU SLUŽEB RŮZNÝCH
SPOLEČNOSTÍ. – DĚKUJEME ZA RESPEKTOVÁNÍ!!! Stopień ich uszcze-
gółowienia bywa różny, determinowany dwoma czynnikami: lokaliz-
acją napisów i idiolektem ich autorów. Ci ostatni w większym lub
mniejszym stopniu czerpią wzorce z napisów standaryzowanych, nie-
jako je imitując, a jednocześnie nadając im cechy indywidualne, wy-
nikające ze zróżnicowanych idiolektów ich autorów. W rezultacie za-
kaz czy nakaz określonej czynności może być sformułowany na wiele
sposobów. W odróżnieniu od pierwszej grupy można mówić o ich
dużym zróżnicowaniu zarówno ich strony językowej, jak i wizualnej.
Zgromadzenie tego typu napisów wymaga już prac terenowych.

To, co łączy obie grupy napisów dyrektywnych, to ich lokalizacja
– mogą one widnieć na drzwiach placówek handlowych, klatkach
schodowych, witrynach sklepowych, ogrodzeniach, placach zabaw
czy osiedlowych tablicach ogłoszeń.

Z powyższego wynika, że obiektami niniejszej analizy nie będą
różnego rodzaju oferty, reklamy, nazwy własne instytucji, urzędów,
placówek handlowych i usługowych. Celem analizy nie będzie także
analiza porównawcza, wskazująca podobieństwa i różnice w for-
mułowaniu treści określonych typów napisów dyrektywnych w pol-
szczyźnie i czeszczyźnie, a charakterystyka tego typu napisów w Pra-
dze¹, niekiedy w odniesieniu do napisów w innych czeskich i mo-
rawskich miastach².

Jak wiadomo, napisy publiczne najczęściej odzwierciedlają układ
hierarchiczny, w którym role pełnione przez biorące w nim udział
strony nie są równorzędne. Nadawca instytucjonalny zajmuje pozycję
nadrzędną, odbiorcy pozostaje podporządkowanie się określonym dy-
rektywom, często pod groźbą sankcji. To podporządkowanie się napi-
som publicznym leży generalnie w interesie adresata: zapobiega ka-
rom czy sankcjom (zakazy, nakazy), przynosi korzyści (pozwolenia,

¹ W zbiorze napisów praskich znalazło się około tysiąca zdjęć z lat 2018–2022.

² Brno, České Budějovice, Hradec Králové, Ostrava, Olomouc, Pardubice.

ostrzeżenia). Należy jednak pamiętać, że napisy publiczne nie zawsze
są odwzorowaniem relacji hierarchicznych z dominującą pozycją na-
dawcy instytucjonalnego. Autorem napisów może być równie dobrze
rady gminy, wspólnota mieszkaniowa, właściciel budynku, galeria
handlowa, lokator, placówka medyczna, koleje państwowe, komuni-
kacja miejska, zakład energetyczny, gazownia, administracja pań-
stwowa, szkoła, przedszkole itd. Odbiorcą zaś lokator, pacjent, klient,
podróżny, przechodzień, zmotoryzowany, gość hotelowy, właściciel
psa, osoba z niepełnosprawnościami, uczeń itp. Z jednej strony napis
może przybierać treść i formę w pewien sposób narzuconą przez obo-
wiązuje przepisy, a z drugiej może być sformułowany w indywi-
dualny sposób, np. napis na drzwiach domu wielorodzinnego dotyczą-
cy ich zamykania. Czynniki te powodują, iż język obecny w napisach
bywa zróżnicowany stylistycznie. Znajdziemy w napisach zarówno
elementy przynależne stylowi administracyjnemu, jak i te, które wy-
nikają z indywidualnych kompetencji językowych ich autorów. Np.
W napisie będącym przykładem komunikacji instytucja – obywatel
(np. zakaz parkowania w określonym miejscu) zetkniemy się z wier-
ną, nienaganną realizacją szablonu wypowiedzi administracyjnej
praktycznie wolną od błędów językowych i stylistycznych. Natomiast
w napisie, którego autorem napisu będzie właściciel sklepu, a jego
adresatami klienci (informacja o niespożywaniu alkoholu przed skle-
pem), możemy znaleźć różne nieporadności czy nawet błędy. Dlatego
też w zróżnicowanych napisach publicznych znajdziemy nie tylko
utarte sformułowania, będące językowymi wykładnikami konwencjo-
nalizacji, ale także w znacznie mniejszym stopniu elementy języka
potocznego.

Dwujęzyczne napisy stołeczne

Praga to miasto stołeczne, centrum turystyczne Republiki Czeskiej,
siedziba wielu zagranicznych firm i koncernów. Obecność ob-
cokrajowców sprawia, że miasto to ma inny charakter niż pozostałe
czeskie i morawskie miasta. Odmienność ta dotyczy samego języka

komunikacji w przestrzeni publicznej. Z oczywistych względów w takich warunkach językowi czeskiemu towarzyszy angielszczyzna, będąca współczesną *lingua franca*. To współistnienie widać szczególnie w ścisłym centrum Pragi, przez które przewijają się zarówno turyści, jak i obcokrajowcy zatrudnieni w czeskich lub zagranicznych firmach. Dwujęzyczne napisy widnieją praktycznie wszędzie i przekazują różne informacje. Najczęściej, co jest charakterystyczne dla napisów w ogóle, spotyka się zakazy. Ich tematyka nie jest zróżnicowana, odnosi się przede wszystkim do zakazu dwu czynności: palenia i parkowania w określonym miejscu: ZÁKAZ KOUŘENÍ – NO SMOKING³; ZÁKAZ KOUŘENÍ U VSTUPU DO BUDOVY! – NO SMOKING AT THE ENTRANCE TO THE BUILDING!; ZÁKAZ KOUŘENÍ U VSTUPU DO BUDOVY! – SMOKING NEXT TO THE BUILDING ENTRANCE IS PROHIBITED!; NEPARKOVAT ČASTÝ VJEZD – NO PARKING FREQUENT ENTRY.

Jak widać, udokumentowane zakazy należą do najbardziej typowych, stereotypowych formuł *zákaz* + rzeczownik odczasownikowy (*zákaz kouření*) oraz formuł z bezokolicznikiem (*neparkovat*).

Dwujęzyczne czesko-angielskie napisy mogą być rozszerzone o wykładniki grzeczności (w czeskim *prosím*) łagodzące kategorię dyrektywy: PRO PŘIVOLÁNÍ VÝTAHU, POUŽIJTE PROSÍM, VAŠI HID KARTU – PLEASE, USE YOUR HID CARD TO CALL THE ELEVATOR.; ZAVÍREJTE VRÁTKA, PROSÍM – CLOSE THE DOOR, PLEASE; PROSÍM NEPARKOVAT! – NO PARKING PLEASE!; PROSÍM ZAVÍREJTE – PLEASE CLOSE; PROSÍM, ZAMYKEJTE DVEŘE I PŘES DEN! – PLEASE LOCK THE DOOR DURING THE DAY!; ZVOŇTE, PROSÍM – RING THE BELL, PLEASE. W praskich napisach użyte są typowe konstrukcje: *prosím* + rozkaznik 2 os. l. mn. oraz *prosím* + bezokolicznik.

Dwujęzyczne napisy często spotykamy na drzwiach praskich placówek handlowych i usługowych: OD SEBE – PUSH; TLAČIT – PUSH; TAM – PUSH; SEM – PULL; POZOR AUTOMATICKÉ DVEŘE – PUSH AND GO. Krótkie, niekiedy jednowyrazowe napisy tego typu pełnią funkcję dyrektywną: wskazują kierunek czy sposób otwierania drzwi itp.

³ Napisy w języku angielskim nie są oceniane pod względem ich poprawności językowej.

Dwujęzyczność napisów może również dotyczyć szczegółowej instrukcji otwierania drzwi: PRO OTEVŘENÍ DVEŘÍ ZADEJTE PIN NEBO POUŽIJTE VSTUPNÍ KARTU – TO ENTER USE YOUR PIN CODE OR KEY CARD; NEOTVÍREJTE DVEŘE DŘÍVE NEŽ SE ROZSVÍTÍ ZELENÉ SVETLO! (CCA 3 VTEŘINY) – DO NOT OPEN THE DOOR BEFORE THE GREEN LIGHT! (CCA 3 SECONDS); PRESS THE BUTTON OF BELL AND WAIT UNTIL THE DOOR IS OPENED – ZAZVOŇTE A ČEKEJTE NA OTEVŘENÍ DVEŘÍ.

Powyższe dwa napisy zostały zarejestrowane na praskim Starym Mieście na drzwiach kamienic, w których zamieszkują również cudzoziemcy. Czynniki ten z pewnością wpływa na zamieszczanie podobnych treści w dwu językach. Wielojęzyczna społeczność zamieszkująca w budynku wielorodzinnym z pewnością oddziałuje na sformułowanie poniższych napisów-nakazów: CLOSE THIS DOOR!!! IT IS FOR YOUR SAFETY!!! – ZAVÍREJTE TYTO DVEŘE!!! JEDNA SE I O VAŠI BEZPEČNOST; VÁŽENÍ VLASTNÍCI A NÁJEMNÍCI, DOPORUČUJEME VÁM, TRŘIDIT ODPAD A ZAMYKAT DVEŘE – DOBA NOČNÍHO KLIDU: 22.00–06.00 – PROSÍME O DODRŽOVÁNÍ – DEAR OWNERS AND TENANTS WE RECOMMEND YOU – SORT WASTE AND LOCK THE DOOR – NOCTURNAL REST PERIOD: 22.00–06.00 PLEASE RESPECT.

W przypadku drugiego napisu mamy do czynienia z rozbudowaną formą, która nie jest standardowa. Jego autorem jest najpewniej cudzoziemiec (nie Anglik i nie Czech), o czym świadczą błędy ortograficzne zarówno w angielskim (w oryginale *respekt* zamiast *respect*), jak i czeskim tekście (w oryginale *doporučuyeme* zamiast *doporučujeme*). Niestandardowość tego napisu potwierdza użycie czasownika *doporučovat*, incydentalnie pojawiającego się w czeskich napisach publicznych. Ogólnie wersja czeska wykazuje cechy kalki tekstu angielskiego, nawet na poziomie interpunkcyjnym.

Nieopodal Muzeum Narodowego na niewielkim skwerze zarejestrowany został napis-pozwolenie: VÁLENÍ PO TRAVĚ POVOLENO! – PICNIC LAWN, który w tłumaczeniu na polski mógłby przybrać formę *piknikowanie dozwolone / organizacja pikniku dozwolona*. Podobny

napis nie został udokumentowany w innych czeskich i morawskich miastach.

Wpływ cudzoziemców na tworzone napisy dobrze podsumowuje napis w czterech językach (czeski, angielski, niemiecki, rosyjski) widniejący na drzwiach jednego ze sklepów na ulicy Białogórskiej (czes. *Bělohorská*): VCHOD – ENTRANCE – EINGANG – ВХОД.

Powyższy napis to chyba najbardziej jaskrawy przykład tego, w jaki sposób obecność adresata (adresatów) może współkształtować skierowany do niego komunikat.

Napisy dwujęzyczne tworzą odrębny, w sumie niewielki w porównaniu z jednojęzycznymi, zbiór napisów, typowy dla dużej metropolii, w której obecność obcokrajowców jest zjawiskiem naturalnym.

Znakomita większość napisów zarejestrowanych w czeskiej metropolii to napisy jednojęzyczne, w języku czeskim. Znalazły się wśród nich zakazy, nakazy, prośby, ostrzeżenia i pozwolenia. Jest to powszechna prawidłowość wynikająca z funkcji napisów, które regulują określone zachowania w przestrzeni publicznej. Akty dyrektywne, bo o nich mowa, tę funkcję właśnie pełnią. Ich adresatem może być tak ogół społeczeństwa, jak i określona jego część: zmotoryzowani, osoby pałace, lokatorzy, klienci, właściciele psów itp.

Zakazy

Praktycznie na każdym kroku spotykamy zakazy parkowania bądź w formie opisywanych tu napisów, bądź znaków drogowych, niebędących obiektem naszej analizy. Zwykle są one formułowane za pomocą konstrukcji *zákaz* + rzeczownik odczasownikowy, czyli *zákaz parkování*. To, co zwraca uwagę w zebranych napisach, to obudowanie tego zakazu dodatkowymi informacjami, uzasadniającymi jego obowiązywanie lub informującymi o sankcjach w przypadku jego niespektowania: ZÁKAZ PARKOVÁNÍ – POZOR VÝJEZD; MANIPULAČNÍ VJEZD – ZÁKAZ PARKOVÁNÍ; ZÁKAZ PARKOVÁNÍ A POŠKOZOVÁNÍ VEŘEJNÉHO PROSTRANSTVÍ POD POKUTOU DO 50.000,- Kč – ÚMČ PRAHA 4, a także w formie dłuższej:

SOUKROMÝ POZEMEK! ZÁKAZ PARKOVÁNÍ VŠECH DRUHŮ VOZIDEL! JE POVOLENO POUZE KRÁTKODOBÉ STÁNÍ, ZA ÚČELEM NALOŽENÍ A SLOŽENÍ NÁKLADU. ZÁKAZ PLATÍ I PRO OBYVATELE DOMŮ Č.P. 1294, 1295, 1296 – MAJITEL POZEMKU – SVJ JIVENSKÁ 1294–1295.

Zakazy mogą być formułowane z użyciem czasownika zaprzeczonego, który może występować w formie rozkaznika drugiej osoby liczby mnogiej *neparkujte*: VJEZD – NEPARKUJTE!, NEPARKUJTE PŘED GARÁŽÍ; POZOR – VÝJEZD – NEPARKUJTE!; ZDE NEPARKUJTE, lub bardziej kategorię bezokolicznika *neparkovat*: VJEZD – NEPARKOVAT; ZDE NEPARKOVAT!; NEPARKOVAT – SOUKROMÝ POZEMEK – PROSTOR VYHRAZEN PRO ZÁSOBOVÁNÍ A OBSLUHU OBJEKTU RIOSPORT; NEPARKOVAT – SPRÁVA DOMU – ZÁSOBOVÁNÍ; NEPARKOVAT – VJEZD DO GARÁŽE; NEPARKOVAT – ČÁSTÝ VÝJEZD – GARÁŽE. Wymienione zakazy nie występują samodzielnie, zawierają dodatkowe informacje wskazujące na przyczynę lub przyczyny zakazu: wjazd do garażu, administracja, zaopatrzenie, własność prywatna.

Zakaz parkowania może być sformułowany poprzez wskazanie pewnej zbiorowości, której dane ograniczenie nie dotyczy: PARKOVÁNÍ POUZE PRO ČLENY BYTOVÉHO DRUŽSTVA REPO 97. Wykorzystywanie wzmocnionej partykuły *pouze* jest zabiegiem szeroko stosowanym w wielu czeskich napisach dyrektywnych.

Podobny efekt zapewnia napis ograniczający wjazd na określony teren do osób, posiadających pozwolenie: VJEZD NA ZÁKLADĚ POVOLENÍ, SOUKROMÝ POZEMEK! PARKOVÁNÍ JEN NA POVOLENÍ MAJITELŮ; VJEZD JEN S POVOLENÍM TJ PANKRÁC. Użyty w tym napisie wyraz *povolení* często występuje w tekstach prawnych (m.in. w czeskim kodeksie cywilnym i karnym), co potwierdza oddziaływanie języka prawnego na stronę językową napisów. Użyta partykuła wzmocniająca *jen* dodatkowo podkreśla rygorystyczność napisu. To samo można powiedzieć o podkreśleniu terenu prywatnego *Soukromý pozemek!*

Pośredni akt mowy można widzieć w napisie: TISKÁRNA – VJEZD DENNĚ POUŽÍVÁN. Choć nie mamy w tym przypadku do czynienia z eksplícitnie wyrażoną dyrektywą, to oczywiście jest, że za przekazaną informacją stoi zakaz parkowania.

W zgromadzonym materiale znalazły się dwa zakazy dotyczące zmotoryzowanych, które rejestrują stosunkowo nowe zjawisko, jakim jest wyposażenie samochodów w instalacje gazowe: VJEZD VOZIDEL S PLYNOVÝM POHONEM ZAKÁZÁN; ZÁKAZ VJEZDU VOZIDEL POHÁ-NĚNÝCH PLYNEM.

Powyższe napisy zostały udokumentowane na praskim Starym Mieście i w dzielnicy Vršovice. W obydwu przypadkach napisy widnieją na drzwiach wjazdowych do garaży zamkniętych. To przykład wpływu zmian technologicznych w otaczającej nas rzeczywistości na treść napisów publicznych.

Przestrzeń miejska to nie tylko miejsca parkingowe, ale także budynki i tereny, do których wstęp lub przebywanie mogą być również zabronione. Choć standaryzowany, nieuszczegółowiony *Zákaz vstupu* w przestrzeni miejskiej się pojawia, to najczęściej jednak jest poszerzony o dodatkowe elementy. Często są to miejsca będące czyjąś własnością i fakt ten znajduje odzwierciedlenie w ich treści: SOUKROMÝ POZEMEK – ZÁKAZ VSTUPU NEPOVOLANÝM OSOBÁM; DĚTSKÉ HRŠTĚ – SOUKROMÝ POZEMEK SVJ TÁDŽICKÁ – VSTUP ZAKÁZÁN – ZAMYKAT. Jak można zauważyć, informacja o terenie prywatnym (czes. *soukromý pozemek*) znajduje się w prepozycji wobec właściwego zakazu, niejako otwierając treść napisu. Informacja ta jest istotna ze względu na konsekwencje, jakie może ponieść osoba, która nie zastosuje się do zakazu. Wkroczenie na teren prywatny może bowiem stanowić wykroczenie i pociągać za sobą karę grzywny lub odpowiedzialność karną.

Zakaz może być wyrażony także czasownikiem zaprzeczonym wraz informacją, kogo nie dotyczy: SOUKROMÝ POZEMEK – NEVSTUPUJTE – VSTUP POUZE PRO NÁJEMNÍKY A ČLENY TJ PANKRÁC. Informacja o prywatnym terenie może być pominięta, a obszar ściśle wskazany: ZÁKAZ VSTUPU DO PROSTOR ZAHRADY MATEŘSKÉ ŠKOLY! Zakaz może dotyczyć konkretnej grupy osób: POULIČNÍM PRODEJCIŮM VSTUP ZAKÁZÁN.

Powyższy napis przypomina polski *Akwizytorom dziękujemy*, który w istocie nie jest podziękowaniem, a zakazem.

Zakazy wprowadzania psów do budynków (restauracji, sklepów, biur, instytucji itp.) lub na określony teren (np. szkoły, przedszkola) spotkać można wszędzie. Przybierają one najczęściej postać *zákaz vstupu* i *vstup (je) zakázán*: PSŮM VSTUP ZAKÁZÁN; ZÁKAZ VSTUPU SE PSY.

Zakazy tego typu mogą dotyczyć również wyprowadzania psów na określony teren: VSTUPUJETE NA SOUKROMÝ MAJETEK – ZÁKAZ VENČENÍ A VOLNÉHO POBÍHÁNÍ PSŮ; ZÁKAZ VSTUPU PSŮ DO AREÁLU; ZÁKAZ VSTUPU SE PSY DO AREÁLU ŠKOLKY.

Podkreślenie własności prywatnej, częste w napisach publicznych, stanowi uzasadnienie wprowadzenia określonego zakazu. Zakaz dotyczący właścicieli psów może dotyczyć odpowiedzialności za zachowanie psa: PEJSKAŘI POZOR!!! NENECHÁVEJTE PSA MOČIT NA FASÁDU A V OKOLÍ VSTUPU. FASÁDA JE CHEMICKY OŠETŘENA! Napis ten dobrze ilustruje przenikanie elementów czeszczyzny nieliterackiej (*nepisovná čeština*) do tekstów w sytuacji oficjalnej. Elementem tym jest tu adresatyw *pejskaři*, notowany w *Slovníku nepisovné češtiny* ze znaczeniem ‘majitel psa, resp. kdo chodí psa venčit’ (SNČ 2009).

Tradycyjny napis stanowi zakaz palenia w miejscach publicznych realizowany utartymi, reprodukowalnymi frazami *kouření zakázáno* i *zákaz kouření* z ewentualnym wskazaniem miejsca obowiązującego: KOUŘENÍ ZAKÁZÁNO; ZÁKAZ KOUŘENÍ V CELÉM AREÁLU.

Równie typowym napisem jest zakaz pozostawiania materiałów reklamowych (ulotek, gazetek itp.) na klatkach schodowych, przy drzwiach wejściowych czy w skrzynkach pocztowych: NEVHAZUJTE REKLAMNÍ TISK!!!; NEVKLÁDEJTE REKLAMY!; NEDÁVEJTE SEM ANI DO DOMU ŽÁDNÉ REKLAMY A LETÁKY.

Powyższe zakazy są wyrażone za pomocą czasowników zaprzeczonych *nevihazovat*, *nevkładat* i *nedávat* w formie rozkaznika drugiej osoby liczby mnogiej, które w czeszczyźnie są – jak wiadomo – formułami grzecznościowymi. Okazuje się, że czasownik *nevihazovat*, który najczęściej pojawia się w gotowych, standaryzowanych tabliczkach dotyczących zakazu wrzucania/pozostawiania materiałów rekla-

mowych⁴, w przestrzeni publicznej zastępowany jest przez inne czasowniki (*nevkládat, nedávat*). Powyższe formy nie wyczerpują repertuaru napisów zabraniających dystrybucji reklam i ulotek, o czym świadczą zakazy: NEHCEME ŽÁDNÉ REKLAMNÍ LETÁKY! DĚKUJEME.; V DOMĚ SI NEPŘEJEME ŽÁDNÉ LETÁKY A JINÉ REKLAMY.

W obydwu napisach użyte zostały formy pierwszej osoby liczby mnogiej, które można traktować, zgodnie z klasyfikacją aktów mowy J.R. Searle'a, jako asertywy (Searle 1976, s. 10–11). W tym kontekście jednak należy je interpretować jako akty dyrektywne – zakazy. W obydwu napisach autor jest wskazany jako zbiorowy – my mieszkańcy. Zabieg ten przydaje zakazowi stanowczości. Podobny efekt przynosi użycie przymiotnika *žádný*, który dodatkowo wzmacnia negację. Formuła podziękowania, zamykająca zakaz, jest częstym zjawiskiem w dyrektywnych napisach publicznych. Można ją interpretować jako antycypację zgodnych z założeniami zachowań tych, do których napis jest skierowany, i w związku z tym podziękowanie im za to. Można w podobnych rozwiązaniach widzieć również element dodatkowo zachęcający do działań zgodnych z oczekiwaniami autora czy autorów napisu. Potwierdzenie przedstawionej interpretacji można znaleźć w poniższym napisie dotyczącym zakazu palenia: DĚKUJEME, ŽE KOUŘÍTE POUZE NA VYHRAZENÝCH MÍSTECH.

Napis ten jest zawołanym zakazem palenia, formalnie stanowiącym akt podziękowania. Mógłby on zostać zastąpiony np. przez napis *Kouření povoleno pouze ve vyhrazených prostorách*, który jest pozwoleniem.

Wspomniana forma pierwszej osoby liczby mnogiej *nepřejeme si* może być zastąpiona trzecią osobą z bezpośrednim wskazaniem na autora napisu – *obyvatelé domu*: UPOZORNĚNÍ. – OBYVATELÉ DOMU SI NEPŘEJÍ, ABY BYLI OBTĚŽOVÁNI PODOMNÍMI PRODEJCI A NABÍTKOU SLUŽEB RŮZNÝCH SPOLEČNOSTÍ. – DĚKUJEME ZA RESPEKTOVÁNÍ!!!

Użycie czasownika zaprzeczonego *nepřát si* jest wyrazem, podobnie jak jego polskiego odpowiednika *nie życzyć sobie*, niezadowolonia

---

⁴ Jednymi z takich standaryzowanych samoprzylepnych naklejek są *Nevhazovat letáky!* i *Nevhazovat reklamní tisk!*

ze stanu rzeczy, który miał miejsce w przeszłości. W tym przypadku można mówić nawet o przestrodze czy ostrzeżeniu pod adresem akwizytorów i pośredników. Podobnie jak w pozostałych napisach napis zamyka formuła podziękowania, choć rzadka i nietypowa *děkujeme za respektování*⁵. Nietypowość ta wynika z faktu, że w udokumentowanych napisach w innych czeskich i morawskich miastach wyrażenie to nie wystąpiło ani raz.

W zbiorze praskich napisów znalazł się taki, który dokumentuje ich rozbudowaną formę, na którą składają się trzy akty mowy: UDRŽUJTE POŘÁDEK!! – ZÁKAZ ODKLÁDÁNÍ ODPADU MIMO SBĚRNÉ NÁDOBY!! – PROSTOR JE MONITOROVÁN PRŮMYSLOVOU KAMEROU!! W tym napisie występuje nakaz (*udržujte pořádek*), zakaz (*zákaz odkládání odpadu mimo sběrné nádoby*) i ostrzeżenie (*prostor je monitorován průmyslovou kamerou*).

Nakazy

Nakaz to obowiązek określonego zachowania lub działania adresata. W odróżnieniu od zakazów, zobowiązujących do powstrzymania się od określonego zachowania lub działania, nakazy wskazują, co należy zrobić. Podobnie jak w przypadku zakazów, nakazom należy się podporządkować. Nieposłuszeństwo może, choć nie musi, skutkować sankcjami. W przypadku nakazów mamy więc do czynienia z aktem dyrektywnym, czyli z sytuacją, w której beneficjentem czynności czy zachowań adresata pozostaje nadawca – autor napisu.

W materiale praskim znalazły się przede wszystkim nakazy odnoszące się do kwestii porządkowych i bezpieczeństwa określonej społeczności, którą najczęściej tworzą mieszkańcy domu wielorodzinnego. Ich autorem jest zwykle administracja lub właściciel, nakazujący określone zachowania i działania. Utrzymanie porządku jest sprawą nadrzędną i często wyrażane jest eksplicitnie:

---

⁵ Za typową, powszechnie używaną formułę tego typu można uznać w języku czeskim *děkujeme za pochopení*.

UDRŽUJTE POŘÁDEK – NEUKLÁDAT VĚCI MIMO KONTEJNER! – V PŘÍPADĚ PLNÝCH TRÍDĚNÝCH KONTEJNERŮ DEJTE PAPIR, SKLO A PLASTY DO SMĚSNÝCH KONTEJNERŮ NEBO JE ODNESTE DO KONTEJNERŮ V MAGNITOGORSKÉ ULICI. – POPELÁŘI ODVÁŽEJÍ ODPAD JEN KDYŽ JE PŘÍSTUPNÝ. ÚKLIDOVÉ SLUŽBY PAK VEŠKERÝ ODPAD NAHÁZEJÍ DO SMĚSNÝCH KONTEJNERŮ, ALE STOJÍ TO ZBYTEČNĚ VLASTNÍKY PENÍZE.

UDRŽUJTE POŘÁDEK – JE ZÁKAZ COKOLIV ODKLÁDAT MIMO KONTEJNER. – KDO NEPOSLECHNE A VOLNĚ ODLOŽÍ JAKÉKOLIV VĚCI, TAK VÝBOR SVBJ ZAJISTÍ ÚKLIDOVOU FIRMU A ZASLANOU FAKTURU BUDE VYMÁHAT NA TOM, KDO NEPOŘÁDEK ZPŮSOBIL.

Powyższe napisy, udokumentowane w praskiej dzielnicy Vršovice, dotyczą odpowiedniego wyrzucania śmieci. Oba napisy łączy podobna kompozycja. Zarówno pierwszy, jak i drugi zaczyna się od nakazu zachowania porządku, po czym pojawia się zakaz wyrzucania śmieci poza pojemniki, a kończy rozbudowany opis konsekwencji (finansowych) niezastosowania się do określonych działań, który można interpretować jako ostrzeżenie. Zresztą wyrzucanie i segregowanie śmieci staje się jednym z głównych tematów korespondencji w przesłaniu publicznej administracji (właścicieli) z mieszkańcami (lokatorami), czego dowodem jest napis: VÁŽENÍ NÁJEMNÍCI, DO POPELNICE PATŘÍ POUZE KOMUNÁLNÍ ODPAD. OSTATNÍ JE NUTNO ODVÉZT DO SBĚRNÉHO DVORA. DĚKUJI. HANSEATIC INVESTMENTS S.R.O.

Nadawcą podobnych w treści napisów może być również sam mieszkaniec (lokator) apelujący w imieniu własnym i innych mieszkańców o zachowanie porządku: UKLÍZEJTE PO PSECH!!!; NEHCEME ŽÍT NA SMETIŠTI – NEODKLÁDEJTE SVOJE TAŠKY S ODPADKY DO PARČÍKU – UKLÍZEJTE PO SVÝCH PSECH. W drugim napisie mamy w praktyce trzy akty mowy: stwierdzenie, zakaz i nakaz.

W zebranych materiale udokumentowane zostały napisy motywowane względami bezpieczeństwa, a ściślej koniecznością zamykania drzwi wejściowych do budynku. Napisy typu *Zavírejte dveře* widnieją praktycznie wszędzie, na drzwiach wejściowych placówek handlowych i usługowych, szpitali, urzędów czy domów mieszkalnych. W poniższych podkreśla się niebezpieczeństwo związane z obecno-

ścią osób postronnych (bezdumni, akwizytorzy i in.): ZAVÍREJTE DVEŘE A VRÁTKA!!! NEBO BUDOU U PŮDY OPĚT PŘESPÁVAT BEZDOMOVCI.; NEZAPOMEŇ DŮKLADNĚ ZKONTROLOVAT ZAVŘENÍ DVEŘÍ VSTUPNÍHO PORTÁLU! – DO DOMU NEPOUŠTĚJ NEZNÁMÉ OSOBY! – PODOMNÍ OBCHODNÍCI A PRODEJCI NEJSOU V TOMTO DOMĚ VÍTÁNÍ!

Należy odnotować ultymatywność pierwszego napisu – albo będą zamykane drzwi i furka, albo na strychu znów będą nocować bezdumni.

W napisie drugim przypomnieniu o zamykaniu drzwi (zwraca uwagę zwrot na ty używany rzadziej niż na pan) towarzyszy niezbyt uprzejma formuła *Podomní obchodníci a prodejci nejsou v tomto domě vítáni!* (pol. *Obnośni sprzedawcy i akwizytorzy nie są mile widziani*).

Świadomość faktu, że pewne działania są w interesie mieszkańców można zaobserwować w napisach, które wyrażają to wprost: VE VLASTNÍM ZÁJMU, DOVÍREJTE DVEŘE., DVEŘE ZAVÍRÁME PRO VLASTNÍ BEZPEČNOST!!! Użycie w ostatnim napisie formy tzw. *pluralis modestiae* można interpretować jako przejaw strategii grzecznościowej ze strony nadawcy, utożsamiającego się z adresatem (Kraus 2010, s. 165).

Prošby

Zakazy i nakazy mogą być rozszerzone o leksykalny wykładnik aktu prośby *prosim*. W rezultacie jego użycia mamy do czynienia z innym rodzajem dyrektywy. Leksykalna nominacja intencji prośby zmienia charakter dyrektywy, znacznie ograniczając jej kategorię. Ponadto, w odróżnieniu od zakazu i nakazu, prośba jest aktem dyrektywnym, który w teorii nie nakłada na adresata obowiązku jej spełnienia. Jest to niekategoryczny akt dyrektywny, tradycyjnie wskazywany w zbiorach zwrotów etykietalnych.

Praskie napisy-prošby lokalizują się w analogicznych miejscach, co zakazy i nakazy, regulując podobne kwestie organizacyjne i porządkowe.

Tradycyjnym miejscem napisów publicznych, w tym próśb, pozostają drzwi wejściowe⁶ do budynku mieszkalnego, sklepu czy instytucji. Dotyczą one przede wszystkim właściwego ich otwierania lub zamykania: PROSÍME, TLAČTE – DVEŘE SE ŠPATNĚ OTEVÍRAJÍ; PROSÍME ZVOŇTE – !!! VYČKEJTE NA ÚPLNÉ OTEVŘENÍ BRANKY!!!; PROSÍME ZVOŇTE – Z BEZPEČNOSTNÍCH DŮVODŮ ZAMYKÁME DVEŘE – DĚKUJEME; PROSÍM VYČKEJTE ÚPLNÉHO OTEVŘENÍ VRAT; ZÁMEK OPRAVEN – PROSÍME ZAMYKEJTE; PROSÍME ZAVÍRAT DVEŘE; OMEZENÝ PROVOZ RECEPCE – PROSÍM ZVOŇTE; PROSÍM ZVOŇTE NA RECEPCE; POUŽIJTE PROSÍM VEDLEJŠÍ DVEŘE.

Należy odnotować, że w większości udokumentowanych napisów użyta jest pierwszoosobowa forma liczby mnogiej *prosíme*, co można tłumaczyć chęcią autora wyrażenia woli określonej zbiorowości. Udokumentowane próśby przybierają typową formę tego aktu w języku czeskim *prosím/prosíme* + rozkaznik 2 os. l. mn. Z reguły właściwa prośba otwarcia czy zamknięcia drzwi jest obudowana informacjami dodatkowymi. Przy czym te ostatnie mogą mieć różny charakter i dotyczyć sposobu otwierania czy zamykania drzwi, jego uzasadnienia np. względami bezpieczeństwa: UPOZORNĚNÍ – KE VSTUPU DO AREÁLU ŠKOLKY; PROSÍM, VYUŽIJTE Z BEZPEČNOSTNÍCH DŮVODŮ VSTUP PAVILONEM A A B+D. TENTO VSTUP JE URČEN POUZE PRO PROVOZNÍ ZÁLEŽITOSTÍ. DĚKUJEME ZA POCHOPENÍ.

W powyższym napisie może wyodrębnić:

- jego nominację (*upozornění*),
- akt próśby (*ke vstupu do areálu školky, prosím, využijte z bezpečnostních důvodů vstup pavilonem A A B+D*),
- informację (*tento vstup je určen pouze pro provozní záležitosti*),
- akt podziękowania (*děkujeme za pochopení*).

To pozwala interpretować powyższy napis jako makroakt, składający się z wielu aktów mowy. Ewa Malinowska, opisując wypowiedzi

⁶ Może to być także furka.

administracyjne, używa tego terminu na określenie tekstów typu decyzja administracyjna, zawiadomienie czy wezwanie. Badaczka wyróżnia w makroaktach dwa elementy podstawowe: mikroakt wykonawczy oraz mikroakt dyrektywny. Dodatkowym elementem może być mikroakt perswazyjny (np. uzasadnienie decyzji) (Malinowska 2001, s. 47–48). Ustalenia te można odnieść również do napisów publicznych tu analizowanych, widząc w nich dwa z wymienionych: mikroakt dyrektywny⁷ i mikroakt perswazyjny. Właśnie ten ostatni najczęściej stanowi o oryginalności i niepowtarzalności napisu publicznego. Cechy te wynikają z wyjątkowości sytuacji, w której napis funkcjonuje, a także uobecnienia się indywidualnych postaw i zachowań jego autora lub autorów.

W zebranych napisach-prośbach podejmowana jest ta sama tematyka, która poruszana jest w zakazach i nakazach:

- kolportaż materiałów reklamowych: ŽÁDNÉ REKLAMY PROSÍM – DĚKUJI;
- palenie wyrobów tytoniowych: PROSÍME, ZDE NEKUŘTE.;
- parkowanie: PROSÍM NEPARKUJTE, MÍSTO JE URČENO VÝHRADNĚ PRO ZÁSOBOVÁNÍ LÉKÁRNÝ;
- kwestie porządkowe: ODVOZ ODPADU PONDĚLÍ A ČTVRTEK – PROSÍME, PŘI PARKOVÁNÍ, O MEZERU MEZI AUTY NA ŠÍRKU POPELNICE; INFORMACE PRO NÁJEMNÍKY – Z DŮVODŮ REKONSTRUKCE BYTU BUDE ZDE V CHODBĚ SLOŽENA STAVEBNÍ SUŤ. POSTUPNĚ BUDE ODVEZENA. PROSÍME NÁJEMNÍKY, NEPŘIDÁVEJTE ŽÁDNÝ DOMOVNÍ ODPAD. DĚKUJEME.; PROSÍME OČISTĚTE SI OBUV!; PROSÍM O DODRŽOVÁNÍ NOČNÍHO KLIDU PO 22H. DĚKUJI.

Powyższe napisy z powodzeniem mogłyby zostać zastąpione bardziej kategorięcznymi wariantami typu *nehazujte reklamy, neparkujte, nechte mezeru i dodržujte noční klid*. Sytuacja ta pokazuje, że napisy publiczne zarówno tworzą i kultuwują określone wzorce gatunko-

⁷ Mikroakt dyrektywny utożsamiamy z aktem wykonawczym.

we, jak i pozostawiają autorom sporo możliwości odnośnie do zwerbalizowania określonych treści.

Wspomniane kwestie bezpieczeństwa, a ściślej zamykania drzwi, bywają podstawą rozbudowanych napisów-prośb, których autorami jest właściciel (pierwszy niżej) i lokatorzy (drugi niżej):

VÁŽENÍ NÁJEMNÍCI, S OHLEDEM NA FAKT, ŽE V POSLEDNÍ DOBĚ SE NÁM PO DOMĚ POTULOVALA OPAKOVANĚ VELMI PODIVNÁ INDIVIDUA, VÁS DŮRAZNĚ ŽÁDÁM O DŮSLEDNÉ ZAMYKÁNÍ OBOU VCHODŮ. NIKDO PŘECE NECHCE ŘEŠIT VYKRADENÝ BYT, PŘEPADENÍ ČI JINÉ PODOBNÉ ZÁLEŽITOSTÍ. DĚKUJI ZA POCHOPENÍ.

P.T. – PŘI PRŮCHODU TĚMITO VSTUPNÍMI DVEŘMI VŽDY LASKAVĚ ZKONTROLUJTE, ZDA SE DVEŘE ÚPLNĚ DOVŘELY. POKUD NE, STAČÍ ZMÁČKNOUT VNITŘNÍ KLIKU ZÁMKU A DVEŘE SE DOVŘOU. V MINULÉM TÝDNU SE NEZAVŘENÝMI DVEŘMI DOSTALI DO DOMU ZLODĚJI A ZPŮSOBILI ZNAČNOU ŠKODU. JE PROTO V ZÁJMU VŠECH OBYVATEL A UŽIVATELŮ DOMU, ABY DVEŘE NIKDY NEZŮSTÁVALY BEZ DOZORU OTEVŘENÉ. BUDEME-LI VŠICHNI ZODPOVĚDNÍ A BUDEME DŮSLEDNĚ ZAVÍRAT DVEŘE, BUDOU MÍT ZLODĚJI DALEKO MENŠÍ ŠANCI ŠKODIT. – DĚKUJEME ZA POCHOPENÍ. H. A P. ZEŽULKOVI

Choć pierwszy napis nosi wyraźne cechy wypowiedzi administracyjnej (*vážení nájemníci, s ohledem na..., důrazně žádám, děkuji za pochopení*), to również zawiera określenia pejoratywne (*potulovat se, podivná individua*) charakterystyczne dla stylu potocznego. Zwraca uwagę użycie czasownika *žádat* zamiast *prosit*, który jest oficjalny, ma większą siłę illokucyjną. Używając go, nadawca zakłada, że ma prawo oczekiwać od adresata spełnienia prośby, podporządkowania się jego woli. Przekonanie o słuszności wskazywanych w napisie-prośbie uzasadnionych działań czyni z niego akt bardziej kategoriowy. Dodatkowo kategoriowość dyrektywy potęguje przysłówek *důrazně* (pol. *stanowczo*).

Drugi napis, zawierający praktycznie nieużywany współcześnie adresatyw P.T. (łac. *pleno titulo*), przypomina formalnie instrukcję zamykania drzwi z pouczeniem, dlaczego należy to robić. Trudno nie zauważyć, że *prosim* – leksykalny wykładnik intencji prośby nie jest

użyty. Jego funkcję przejmują przysłówek *laskavě* – *laskavě zkontrolujte* (pol. *uprzejmie proszę skontrolować*).

Ostrzeżenia

Ostrzeżenia tworzą odrębną grupę napisów, które w swojej modelowej strukturze mogą zawierać element fatyczny, element dyrektywny i element uzupełniający (Komorowska 2008, s. 40). Niemniej zarejestrowane w Pradze trzyelementowe ostrzeżenia występują rzadko. Najczęściej mamy do czynienia z dwoma elementami. *Pozor!* nie jest tylko fatyzmem, ale ostrzeżeniem samym w sobie. Po nim przywoływana jest czynność, jaką należy wykonać lub przyczyna ewentualnych negatywnych skutków wynikających z jej niewykonania. Najczęściej napisy-ostrzeżenia dotyczą:

- zagrożenia zdrowia lub życia w wyniku określonego niebezpieczeństwa: NEBEZPEČÍ PÁDU DO PROHLUBNĚ; OPATRNĚ OTVÍRAT! ROZBITÉ SKLO; POPELNICE – POZOR SCHODY!⁸; POZOR – PRŮCHOD STAVBOU – DBEJTE ZVÝŠENÉ OPATRNOSTI; V OBJEKTU PROBÍHAJÍ STAVEBNÍ PRÁCE. DBEJTE ZVÝŠENÉ OPATRNOSTI;
- konsekwencji nieuprawnionego wejścia na teren strzeżony: !!POZOR!! OBJEKT JE STŘEŽEN VOLNĚ POBÍHAJÍCÍMI PSY; VAROVÁNÍ – PROSTOR JE CHRÁNĚN ALARMEM, TATO PRODEJNA JE STŘEŽENA KAMEROVÝM SYSTÉMEM.;
- konsekwencji nieprawidłowego parkowania: NEPARKUJTE PROŠÍM – UMOŽNĚTE NÁM VÝJEZD NAŠICH VOZŮ – NEBEZPEČÍ POŠKOZENÍ VAŠEHO VOZIDLA; NEPARKOVAT!!! ZÁSOBOVACÍ VÝTAH – HROZÍ POŠKOZENÍ AUTOMOBILU.

⁸ W dzielnicy Jionice udokumentowany został napis *Pozor na schod za dveřmi!*, który w zbiorze napisów czeskich stanowi pewien wyjątek. Zwykle *pozor* jest sygnałem fatycznym, po którym znajduje się nominacja, czyli *Pozor! Schod!, Pozor! Kluzká podlaha!*. Ponadto tego typu teksty, zwykle dodatkowo wzbogacone o elementy ikoniczne i standaryzowane na żółtym tle (kolor ostrzeżeń), widnieją praktycznie wszędzie.

Należy mieć na uwadze, że napisy publiczne mogą przybierać formę zarówno standaryzowanych naklejek lub tabliczek, jak i indywidualnie wykonanych, najczęściej w formie wydruku. Przykładem standaryzowanego napisu na żółtym tle jest *nebezpečí pádu do prohlubně* (pol. *niebezpieczeństwo upadku*), który jest powszechnie dystrybuowany w postaci tabliczki lub folii samoprzylepnej. Pozostałe napisy, choć mają indywidualnych autorów, to w dużym stopniu wykorzystują oni środki leksykalne typowe dla stylu administracyjnego, utrwalone i w ten sposób jeszcze bardziej utrwalające się w świadomości rodzimych użytkowników, np. *objekt (prostor) je strážěn (chráněn) alarmem (kamerovým systémem), dbejte zvýšené opatrnosti, nebezpečí padu*. Co więcej, przytoczone frazemy mogą stanowić krótsze, odrębne napisy o większym stopniu ogólności, np. *pozor schody, dbejte zvýšené opatrnosti, opatrně otvírat*. Właśnie ogólność charakteryzuje tabliczki i naklejki standaryzowane, które często autorzy zespalają, uzupełniając treściami motywowanymi sytuacyjnie (np. *popelnice – pozor schody!*). W ten sposób napisom nadawany jest rys indywidualny, będący wynikiem kompetencji językowych, cech osobowościowych czy upodobań estetycznych ich autorów. Można stwierdzić, że w tym zjawisku można widzieć źródło wariantywności napisów publicznych. Potwierdzeniem tego może być choćby formuła *hrozí poškození automobilu*, zarejestrowana w napisie publicznym tylko raz⁹, a także poniższy rozbudowany napis-ostrzeżenie: POZOR! – KLUSKÁ VENKOVNÍ DLAŽBA – DBEJTE PROSÍM ZVÝŠENÉ OPATR-NOSTI. – OMLOUVÁME SE ZA KOMPLIKACE. – DĚKUJEME VÁM ZA PO-CHOPENÍ. – VÝBOR SVJ.

Powyższy napis to złożenie kilku aktów mowy. Możemy w nim wyodrębnić ostrzeżenie, prośbę, przeproszenie i podziękowanie. Pewne elementy tworzące autonomiczne, stereotypowe napisy publiczne zostały rozszerzone: *kluzká venkovní dlažba* (*kluzká dlažba*), *dbejte prosím zvýšené opatrnosti* (*dbejte zvýšené opatrnosti*). Rozbu-

---

⁹ Użycie czasownika *hrozit* stanowi absolutny wyjątek w zbiorze kilku tysięcy napisów zebranych w kilkunastu miastach Republiki Czeskiej.

dowana także została utarta formuła podziękowania poprzez dodanie zaimka osobowego *děkujeme vám za pochopení* (*děkujeme za pocho-pení*).

Na praskim Smíchowie zarejestrowany został klasyczny napis-ostrzeżenie: POZOR! ČERSTVĚ NATŘENO! Ten modelowy wręcz akt ostrzeżenia, odpowiednik polskiego *Uwaga! Świeżo malowane*, nie pojawił się na standaryzowanej tabliczce czy naklejce, a na wydruku komputerowym niezbyt starannie przyklejonym do umalowanej już ławki.

Pozwolenia

Napisy tego typu należy traktować jako akty dyrektywne kompetentnej instytucji lub osoby o braku istnienia przeszkód odnośnie do dokonania określonych działań czy czynności.

W zbiorze praskich napisów znalazły się pozwolenia z użyciem imiesłowu przymiotnikowego biernego *povolěn*: DOPRAVNÍ OBSLUZE VJEZD POVOLEN; VSTUP POVOLEN¹⁰; PACIENTŮM VSTUP NA AMBULANCE POVOLEN; ZÁKAZ NÁVŠTĚV – NÁVŠTĚVNÍCI JSOU POVINNI HLÁSIT SE NA VRÁTNICI. VSTUP JE POVOLEN POUZE S KONTAKTNÍ OSOBOU.; SOUKROMÝ POZEMEK – PARKOVÁNÍ POVOLENO JEN REZIDENTŮM SE SOUHLASEM VÝBORU SVJ UZBECKÁ 1409–1412 – AUTA BEZ POVOLENKY VÝBORU SVJ BUDOU ŘEŠENY JAKO PŘESTUPEK ORGÁNY ČINNÝMI V PŘESTUPKOVÉM ŘÍZENÍ. Jak widać, pozwolenie może dotyczyć wstępu, wjazdu lub parkowania osób uprawnionych (pacjentów, mieszkańców, zaopatrzenia, służb drogowych). Pozwolenia bywają obwarowane spełnieniem określonych warunków, np. uzyskaniem zgody określonego organu: *parkování povoleno jen rezidentům se souhlasem Výboru SVJ Uzbecká 1409–1412*. Zresztą przytoczone pozwolenie zawiera również formułę prewencyjną: *auta bez povolenky výboru svj budou řešeny jako přestupek orgány činnými*

---

¹⁰ Napisowi temu towarzyszy wizerunek psa. To przykład częstego wykorzystywania w napisach publicznych elementów ikonicznych tu nieanalizowanych.

wując, analiza napisów publicznych powinna obejmować nie tylko ich stronę językową, ale także być poszerzona o stronę ikonyczną (rozplanowanie napisu, obrazki na nim zamieszczone, czcionki pisma, materiał, kolory itd.). Wydaje się, że takie badania przeprowadzone na gruncie stylistyki, pragmatyki, genologii czy frazeografii jednojęzycznej i przekładowej mogą być bardzo perspektywiczne.

Literatura

- Bogusławski Andrzej, 1988, *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czachur Waldemar, 2020, *Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych*. „tekst i dyskurs – text und diskurs” 13, s. 25–42.
- Chlebda Wojciech, 2018, *Czy mikroteksty mogą być obiektami frazeografii (przekładowej)?*, [w:] *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza*, t. 7: *Frazeologia z perspektywy językoznawcy i tłumacza*, red. Alicja Pstyga, Tatiana Kaganowicz, Magdalena Buchowska, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 40–53.
- Komorowska Ewa, 2008, *Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim*, Szczecin – Rostock: Print Group.
- Kraus Jiří, 2010, *Rétorika a řečová kultura*, Praha: Karolinum.
- Malinowska Ewa, 2001, *Wypowiedzi administracyjne – struktura i pragmatyka*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Searle John Rogers, 1976, *A Classification of Illocutionary Acts*, “Language in Society” 5, s. 1–23.
- Slovník nespisovné češtiny*, 2009, ed. Jan Hugo a kol., Praha: Maxdorf.

Językowo-kulturowy obraz dziecka w czeskim dowcipie

Keywords: linguistic and cultural picture of the world, Czech language joke, child, symmetrical and asymmetrical relation

Kluczowe słowa: językowo-kulturowy obraz świata, czeski dowcip językowy, dziecko, relacja symetryczna

Abstract

The article presents an attempt to recreate a fragment of the linguistic and cultural image of a child captured in Czech language jokes. These texts perpetuate the image of a child primarily in preschool, early school and teenage years. Single examples of references to the earliest period of a child's life – infancy – were also registered. The paper presents the functioning of a child in three types of social space: family, educational and peer. The author comes to the conclusion that in jokes a child is perceived through the eyes of an adult, and therefore, on the one hand, such features are emphasized, which are a certain lack in relation to adulthood: little knowledge about the world, naivety, helplessness, immaturity, and on the other hand, behaviors such as laziness, truancy, anti-social behavior.

Artykuł prezentuje próbę odtworzenia fragmentu językowo-kulturowego obrazu dziecka, jaki został uchwycony w czeskich dowcipach językowych. Teksty te utrwalają obraz dziecka przede wszystkim w wieku przedszkolnym, wczesnoszkolnym i nastoletnim. Zarejestrowane były także pojedyncze przykłady odniesienia do najwcześniejszego okresu życia dziecka – wieku niemowlęcego. Referat prezentuje funkcjonowanie dziecka w trzech typach przestrzeni społecznej: rodzinnej, edukacyjnej i rówieśniczej. Autorka dochodzi do wniosku, że dziecko w dowcipach postrzegane jest oczami dorosłego i w związku z tym podkreślane są z jednej strony takie jego cechy, które stanowią pewien brak w stosunku do dorosłości: mała wiedza o świecie, naiwność, bezradność, niedojrzałość, z drugiej zaś strony takie zachowania, jak lenistwo, wagarowanie, zachowania antyspołeczne.

Niniejsze rozważania stanowią próbę rekonstrukcji wycinka potocznej wiedzy o świecie, składającej się na językowo-kulturowy

obraz dziecka utrwalony w czeskich dowcipach językowych¹. Zajmować się więc będziemy gatunkiem ustnej twórczości humorystycznej o funkcji ludycznej, mającej anonimowy charakter (por. Brzozowska 2008, Buttler 2001, Skudrzykowa 2000). Dowcip jako swoisty gatunek mowy odzwierciedla mentalną wizję świata danej zbiorowości, stanowi rezerwuuar zbiorowego doświadczenia będącego naiwną, potoczną wiedzą o otaczającej rzeczywistości. W centrum tego doświadczenia stoi człowiek, który dokonuje subiektywnej oceny i wartościowania elementów świata z własnej perspektywy i zgodnie ze swoim punktem widzenia (Bartmiński 1999). Specyfika dowcipu spoczywa m.in. w tym, że ocena tych elementów jest przejaskrawiona i wyolbrzymiona, a źródłem komizmu są najczęściej sytuacje, w których naruszone zostają podstawowe, oczywiste normy życia. Głównym zatem tworzywem większości dowcipów są funkcjonujące w świadomości społecznej uproszczone sądy o rzeczywistości, powielane i utrwalane przez dowcip stereotypy negatywne, będące jednym z istotnych elementów językowego obrazu świata.

Przyjmujemy tu za Jerzym Bartmińskim, że językowy obraz świata „jest zawartą w języku, różnie zwerbalizowaną interpretacją rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy »utrwalone«, czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, w kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonania, mitów i rytuałów” (Bartmiński 2012, s. 12).

Przedmiotem naszych badań jest obraz dziecka, jaki można odtworzyć na podstawie analizy czeskich dowcipów². Na potrzeby rozważań przyjmujemy definicję wieku dziecięcego za autorami słownika

¹ Artykuł ten stanowi kontynuację badań autorki nad obrazem człowieka w czeskim dowcipie językowym. Opracowany został obraz mężczyzny (Balowska 2014) i kobiety (Balowska 2021).

² Materiał językowy poddany analizie został wyeksцерpowany głównie z dwu zbiorów czeskich dowcipów *Špalíček dobrých českých vtipů* (I 2005, II 2006) oraz z Internetu.

pedagogicznego, którzy ten okres życia określają jako „počáteční období životní dráhy každého jedince, začínající narozením a končící změnou dítěte v adolescenta (tj. asi ve věku 14–15 let)” (Průcha, Walterová, Mareš 2008, s. 41). Jak słusznie zauważają autorzy, okres ten to czas intensywnego wszechstronnego rozwoju: fizycznego, intelektualnego, emocjonalnego, językowego i społecznego, w którym kształtują się zasadnicze cechy osobowe jednostki. Podkreślić należy, że na procesy te ma istotny wpływ w pierwszym rzędzie rodzina, następnie także szkoła i środowisko społeczne.

Zgodnie z podziałem, przedstawionym w przywołanym kompendium, wydzielamy następujące fazy okresu dziecięcego: „novorozenecké období; kojenecký věk (zhruba první rok života); batolecí věk (od 1 roku do 3 let); předškolní věk (od 3 do 6 let); období školní zralosti (kolem 6–7 let); nižší školní věk (6 až 11 let); období puberty (od 11–12 let do zhruba 15 let)” (Průcha, Walterová, Mareš 2008, s. 41).

Biorąc powyższe pod uwagę, możemy stwierdzić, że analizowane czeskie dowcipy utrwalają obraz dziecka przede wszystkim w wieku przedszkolnym, wczesnoszkolnym i nastoletnim. Zarejestrowaliśmy także pojedyncze przykłady odniesienia do najwcześniejszego okresu życia dziecka – wieku niemowlęcego. Badane dowcipy utrwalają sposób funkcjonowania dziecka w trzech typach przestrzeni społecznej: rodzinnej, edukacyjnej i rówieśniczej, co odpowiada pełnieniu przez nie roli odpowiednio: niedorośłego członka rodziny, ucznia i kolegi/rówieśnika. Dwie pierwsze relacje dziecko – rodzic/dorośły członek rodziny oraz dziecko – nauczyciel mają charakter asymetryczny, trzecia zaś dziecko – rówieśnik jest relacją symetryczną.

Przestrzeń rodzinna

Dziecko pełni tu rolę niedorośłego członka rodziny. Występuje najczęściej w relacji do rodziców, następnie babci i dziadka. Sporadycznie pojawia się także w kontaktach z członkami dalszej rodziny, których reprezentantką jest tu ciotka. Relacje między dzieckiem a rodzicami są, jak wspomniano, asymetryczne – to rodzice ustalają zasa-

dy, udzielają pouczeń, wskazówek określających sposób funkcjonowania dziecka w rodzinie i poza nią, oraz podejmują ostateczne decyzje z tym związane.

Na utrwalony w badanym materiale obraz dziecka jako członka rodziny składają się takie podkategorie, jak proces wychowania, autoritet ojcowski, różne sposoby usprawiedliwiania się, spryt, psoty i szczerłość.

1. Dziecko podlega procesowi wychowania

Analizowane dowcipy rejestrują jedną z podstawowych funkcji rodziny, jaką stanowi wychowanie potomstwa – rodzice są pierwszymi wychowawcami dziecka. Istotną metodą wychowawczą stosowaną przez nich, a także przez innych dorosłych członków rodziny, jest działanie werbalne, w zakres którego wchodzi pouczenie rodzicielskie i rady od bliskich krewnych dziecka. Dotyczą one przede wszystkim stereotypowego wyobrażenia o przyszłości dziewcząt i chłopców oraz ról społecznych związanych głównie z zamążpójściem i ożenkiem, jakie na nich czekają w dorosłym życiu. Badany materiał językowy utrwała tradycyjną wizję świata społeczeństwa patriarchalnego, w którym dziewczęta już od dzieciństwa są przygotowywane do pełnienia w przyszłości roli żony i matki (por. Balowska 2021). Należy zgodzić się tu z Anną Christou, która zauważa, że „celny dziewczęci wiek smęroval k provdání a obřad svatby byl jakýmsi kulmináčním bodem, definitivním přechodem do dospělosti a začátkem nové životní role” (Christou 2020, s. 57).

W prezentowanych dowcipach mamy do czynienia z odidealizowanym przekazem pokoleniowym na temat małżeństwa, które ukazwane jest młodemu człowiekowi w sposób pragmatyczny: na pierwszym miejscu stawiane jest zabezpieczenie finansowe, a nie szczęście rodzinne, miłość i zgoda. Uwypuklone zostały elementy negatywnego stereotypu funkcjonującego w potocznym wyobrażeniu, takie jak: mąż jako żywiciel rodziny vs. rozrzutna żona, zdrady, idealizacja matki przez męża, małżeństwo jako walka płci. Przyjrzyjmy się poniż-

szym przykładom pouczeń wychowawczych skierowanych do dziewcząt i chłopców:

Osmiletá dcera se svěřuje otci: „Hrozně ráda nakupuji.”
„To je ovšem katastrofa, protože nenajdeš manžela, který by stejně rád vydělal peníze.”

„Věř mi, vnučko, v životě ženy bývá jen jedna velká láska!”
„A kdo to byl u tebe, babičko?”
„Námořníci.”

Povídá maminka malému školákovi u jídla: „Jakýpak, že ti nechutná! Za dvacet let budeš manželku otravovat vyprávěním, jak ti maminka výborně vařila!”

„Tati, proč se ženich a nevěsta drží za ruce, když jdou na svatbu?”
„To je takový zvyk, synku. Boxeři před zápasem si taky podávají ruce.”

Innym typem przekazu pokoleniowego w relacji ojców – syn jest kontynuacja rodzinnych tradycji zawodowych. Dla wielu rodzin, także współczesnych, przekazywanie umiejętności zawodowych z pokolenia na pokolenie jest istotną wartością cementującą więzi rodzinne. W dowcipie zjawisko to przedstawione zostało w krzywym zwierciadle, mamy bowiem do czynienia z realizacją modelu profesjonalnego w rodzinie patologicznej, w której dziecko staje się ofiarą przestępczych zainteresowań ojca.

Ptá se gangster svého syna: „Jak dopadly ve škole zkoušky.”
„Výborně, tati, křížový výslech trval asi půl hodiny. Nedostali ze mě ani slovo!”

Symptomatycznym przykładem asymetrycznego charakteru relacji dziecko – rodzic, będącym przejawem nadużywania władzy rodzicielskiej, jest kolejna metoda wychowawcza stosowana w rodzinach – kara fizyczna. Autorytarny sposób wychowania tego typu, związany z naruszeniem nietykalności cielesnej dziecka poprzez przemoc, ból i upokorzenie, jest charakterystyczny przede wszystkim dla ojca. W analizowanych dowcipach kary cielesne są często wykorzystywane jako element tzw. czarnego humoru służącego wyszydzeniu nie tylko okrutnej „karzącej ręki ojca”, ile przede wszystkim takiego

wzorca wychowania, w którym karanie fizyczne jest nadal akceptowane społecznie.

Należy tu przypomnieć, że w perspektywie historycznej stosowanie kar cielesnych znajdowało instytucjonalne uzasadnienie w konieczności siłowego „wyplenienia nieposłuszeństwa dziecka, które pojmowane było [np. jeszcze w XVIII w. – G.B.] jako zamach na autorytet rodzica” (Wasilewska 2013, s. 35; por. też Dvořáčková-Malá i in. 2019). Dziś stosowanie siły wobec dziecka jest niedopuszczalne i prawnie zabronione w większości europejskich krajów (w tym w Polsce od 2010 roku). Mimo tego kwestia tzw. klapsa jest wciąż dyskutowana, a problem ten wskazuje na wyraźną polaryzację zarówno polskiego, jak i czeskiego społeczeństwa³.

Przytoczone poniżej przykładowe dowcipy utrwalają obraz dziecka karanego fizycznie przez ojca, często za przyzwoleniem matki, za niespełnienie oczekiwań rodziców, m.in. za złe zachowanie, brak postępów w nauce czy pobrudzenie podczas zabawy.

Přijde dcera domů ze školy a v žákovské má poznámku: „Je drzá a neustále vyrušuje.”

Druhý den přijde děvče do školy a dává přečíst učitelce odpověď: „To má po matce. Zmlátil jsem je obě. Otec.”

Otec přivádí z dětského hřiště dítě, které je špinavé od hlavy k patě a nadává: „Co jsi dělal? Kde ses tak zašpinil? Já vezmu opasek a tak tě...”

Manželka na něj volá: „Nebij ho, třeba to není náš kluk!”

---

³ Obecnie czeski rząd przygotowuje nowelizację ustawy, która ma uznać kary fizyczne za niedopuszczalny środek wychowawczy. Kwestia kar cielesnych to zagadnienie szeroko dyskutowane w czeskich mediach. Burzliwą społeczną dyskusję wywołał na początku 2022 roku wywiad z ministrem Marianem Jurečką, który wypowiedział się przeciwko wprowadzaniu do kodeksu karnego zakazu cielesnego karania dzieci, podkreślając m.in.: „Jako táta pěti dětí si myslím, že dát do zákona ustanovení, které říká, že rodič ve výjimečné situaci nemůže v rámci výchovy vůbec dát pohlavek nebo takzvaně lepnout jednu na zadek, není správné. Je zásadní umět odlišovat, co je násilí nepřiměřené a dlouhodobé a co je akt, který rodič použije třeba jen několikrát za život k vymezení mantinelů” (<https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-marian-jurecka/r~652e97c27eb911ecb5bd0cc47ab5f122>, dostęp: 20.04.2023).

Potrzeba uzasadnienia kary prowadzi do wyjaśnienia dziecku, że ból, jaki sprawił mu rodzic, wynika z miłości do niego.

Otec vysvětluje synovi: „Ten výprask jsem ti dal proto, že tě mám moc rád.”
„Ale, tati, tolik lásky si snad ani nezasloužím!”

Przykład powyższy w humorystyczny sposób piętnuje surowość wychowania, która przez wieki obowiązywała jako społeczno-kulturowy wzorzec dyscyplinowania i kształtowania charakteru dziecka. Karanie fizyczne jako podejście wychowawcze argumentowano m.in. troską o jego przyszłość. Według Ewy Jarosz i Marka Michalaka „Bito także po to, by zapewnić pomyślność w dalszym życiu. W wiekach średnich, ale także później, bicie było uważane za przejaw dbałości o dziecko, jego dobro” (Jarosz, Michalak 2018, s. 12)⁴. Do dziś jeszcze istnieje przyzwolenie społeczne na tego typu metody karania dziecięcych zachowań nieakceptowanych przez rodziców czy opiekunów, uzasadniające karcenie cielesne przewencją w myśl zasady *Czego Jaś się nie nauczy, tego Jan nie będzie umiał*.

2. Autorytetem dla dziecka jest ojciec

Najmłodsze dziecko uczy się poznawać świat samoistnie, poprzez obserwację i naśladowanie dorosłych. W nieco późniejszym wieku swoją ciekawość co do otaczającej go rzeczywistości zaspokajają także poprzez stawianie pytań o sposób funkcjonowania świata. Przejawia wówczas bezgraniczną ufność, że rodzice wiedzą wszystko, szczególnie zaś ojciec, który w oczach dziecka uchodzi za doświadczonego, mądrego i posiadającego rozległą wiedzę we wszystkich dziedzi-

---

⁴ Warto podkreślić, że „W XVII wieku do ograniczania stosowania kar cielesnych nawoływał słynny europejski pedagog Jan Amos Komeński. W niedużym dziele poświęconym edukacji rodzinnej z 1632 roku zalecał unikać w miarę możliwości zbyt częstej chłosty, jednak samo bicie dzieci jako środek wychowawczy akceptował, radził, by tak postępować z dziećmi zuchwałymi, natrętnymi i nieposłusznymi i w ten sposób przyzwyczajając je do uległości” (Jarosz, Michalak 2018, s. 19).

nach⁵. Utrwalony w badanych dowcipach obraz ukazuje dziecko jako osobę, która zaspokajając potrzebę poznawania świata poprzez zadawanie ojcu wielu pytań, w sposób niezamierzony obnaża jego niewiedzę i demaskuje jego przechwałki:

Zvědavý synáček se ptá svého otce: „Tatínku, je Tichý oceán opravdu celý den tichý?”

„Prosím tě, zeptej se mě na něco chytřejšího!”

„Tak dobře, řekni mi tedy na co zemřelo Mrtvé moře?”

Pepiček se ptá otce: „Tati, automobil se píše s měkkým nebo tvrdým y?”

„Napiš prostě auto.”

W naszym materiale pojawiły się także takie przykłady rozmów ojca z dzieckiem, w których rejestrujemy odwrócenie ról: ojciec ignorujący dziecko i traktujący je jako nierównorzędny rozmówcę, może się od niego uczyć logicznego myślenia, kojarzenia faktów i wysuwania wniosków. *Notabene* według Witolda Brzezińskiego odwrócenie porządku hierarchicznego, kiedy dziecko staje się dla dorosłego wzorem do naśladowania, jest typową cechą współczesnego obrazu dziecka jako konstruktów społeczno-kulturowego⁶.

„Tati, co je to kamzík?”

„Ale... taková blbá ryba.”

„Ale tady píšou, že kamzík skáče po skalách.”

„No tak vidíš, jaká je to blbá ryba!”

---

⁵ Iwona Bielińska-Gardziel wśród profili językowo-kulturowego obrazu OJCA w polszczyźnie wyróżnia profil ojca-patriarchy, na który składają się takie jego cechy, jak: mądrość, doświadczenie, surowość i stawianie wysokich wymagań oraz trudność w okazywaniu uczuć (Bielińska-Gardziel 2010, s. 101n.).

⁶ Badacz stwierdza: „Z kolei głównym rysem drugiego obrazu jest postrzeganie dziecka poprzez posiadanie przezeń określonych, ocenianych jako cenne przymiotów, które są właściwe dla jego natury i których nie posiada dorosły. Fakt ten nie tylko dowartościowuje dziecko, ale i dokonuje jego wywyższenia, które prowadzi do odwrócenia hierarchicznego porządku: nie dorosły dla dziecka, lecz dziecko dla dorosłego jest wzorem do naśladowania” (Brzeziński 2012, s. 142).

„Tati, jak jsem se dostal na svět?”

„Přinesl tě čáp, Filípku.”

„A jak maminka?”

„Tu taky přinesl čáp.”

„A tebe tati, taky?”

„Mě taky.”

„A co dědeček, tati?”

„Toho taky přinesl čáp.”

A malý Honzík si do domácího sešitu se školní úlohou pod nápisem *Původ mé rodiny* napsal: *Už tři pokolení nebyl v naší rodině zaznamenán normální porod.*

3. Dziecko jest kreatywne w usprawiedliwianiu się

W powszechnej opinii dziecko charakteryzuje tendencja do częstego wymyślania różnorodnych powodów, za pomocą których chce uniknąć nieprzyjemnych konsekwencji lub ukryć prawdę. Zwykle dotyczy to postępowania, które w jego przekonaniu jest niewłaściwe, ponieważ nie jest zgodne z oczekiwaniami rodziców/dorosłych. Dziecku zatem przypisuje się umiejętność, jaką jest kreatywność w poszukiwaniu przekonujących wyjaśnień, mogących wytłumaczyć je przed rodzicami w związku z problematycznymi sytuacjami, których było uczestnikiem takimi, jak niepowodzenia w szkole czy nieodpowiednie zachowanie. Daje mu to bowiem nadzieję na złagodzenie emocjonalnych reakcji rodziców oraz spodziewanej kary. Ten powszechny sąd eksponują analizowane dowcipy:

Milošek oznamuje doma otci: „Tati, zítra ve čtyři přijd’ do školy, je tam rodičovské sdružení v užším kruhu.”

„Jak jako – v užším kruhu?”

„No, ty, náš třídní a pan ředitel.”

„Mami, pamatuješ si na tu vázu, jak ses vždycky bála, že by se mohla rozbít?”

„Ano, a co má být?”

„Nic, jenom, že teď už se bát nemusíš...”

„Proč máš z dějepisu stále pětky?” zlobí se otec na syna.

„Viš, tati, já za to nemůžu! Učitel se pořád ptá na věci, které se staly před mým narozením!”

4. Dziecko jest sprytnie

Z naszego materiału wyłania się obraz dziecka sprytnego, które posiada zdolność szybkiego i praktycznego radzenia sobie w każdej sytuacji, m.in. w relacjach rodzinnych w celu czerpania z niej korzyści:

„Nastav ruce, Milošku, nasypu ti ořechy,” povídá teta malému synovci.
„Dej je radši tatínkovi, teto,” řekne malý.
„Ale proč? Ty nemáš oříšky rád?”
„Jo, to mám, ale taťka má větší ruce.”

Vnuk: „Milý dědo, blahopřeji ti k narozeninám. A nemáš-li drobné, klidně skočím rozměnit do trafiky!”

Taťka sedí v křesle a čte si detektivku. Přijde k němu syn a říká: „Tati, dej mi dvacku na kino, nebo ti řeknu, kdo je pachatel.”

5. Dziecko psoci

Do stereotypowego wyobrażenia wieku dziecięcego przynależą takie kategorie, jak figle i psoty. Często są to zachowania, które wynikają z chęci eksperymentowania, odkrywania świata, poznawania przestrzeni, w której małe dziecko funkcjonuje. Jednak w miarę jego rozwoju pojawiają się także zachowania świadomie psotne, przez otoczenie nieakceptowane, oznaczane jako niegrzeczne a nawet złośliwe, zwłaszcza wtedy, kiedy wyrządzają innym szkodę lub przykrość, choć w zamierzeniu miały być tylko żartem lub zabawą. Tę cechę dziecka eksponują następujące dowcipy:

„To je neuvěřitelné, jak jste, děti, potichu!” pochvaluje si matka.
„Tiše, mami, tatínek usnul,” napomíná ji Karlíček.
„A že jste najednou tak ohleduplní?” diví se matka.
„My čekáme,” povídá Honzík, „až mu dohoří mezi prsty ta cigareta...!”

Malý chlapec se snaží dosáhnout na zvonek u dveří. Kolemjdoucí pán mu pomůže a zazvoní.

„Děkuji,” řekne slušně chlapec, „a teď rychle zdrhejme!”

Jarda jde s rodiči do ZOO a jak přijdou do pavilónu šelem, kluk se hned hrne ke lví kleci, ale rodiče ho napomenou:

„Jaroušku, nechoď k té kleci!”

„Ale neboj mami,” odpoví chlapec. „Já mu neublížím.”

6. Dziecko jest szczere

Pozytywny stereotyp dziecka utrwała takie jego cechy, jak szczerłość, otwartość i uczciwość postępowania. Prostolinijność charakteru dziecięcego powoduje, że mówi ono zawsze to, co myśli, nie potrafi bowiem jeszcze odróżnić treści, których nie powinno z różnych względów ujawniać, ani nie umie jeszcze ukrywać prawdziwych myśli i uczuć. Spontaniczne i szczere reakcje dziecka w relacjach z dorosłymi członkami rodziny w sposób humorystyczny oddają poniższe przykłady:

„Teto,” vyzvídá se malý Petříček, „proč si dáváš ten krém na obličej?”
„Přece abych byla hezčí, Petříčku!”
„Ale moc to nepomáhá, vid’?”

Pepíček Nováků odpovídá do telefonu: „Táta není doma, je na pracovní poradě, máma říká, že ho ale před půlnoci přinesou!”

Přijde malý Pepíček k sousedce a říká: „Dobrý den, maminka se ptá, jestli nemáte kilo mouky, a kdyby ta stará kráva neměla, tak se mám ptát vedle.”

Przestrzeń edukacyjna

Szkoła jest kolejną przestrzenią, w której funkcjonuje dziecko. Tu realizuje rolę społeczną ucznia. Jest „to miejsce, gdzie nie tylko koegzystują nauczyciele z uczniami, ale również drugie, po domu rodzinnym, środowisko społeczne, w którym dziecko przebywa najdłużej. [...] Dwa światy: ucznia i nauczyciela, to z całą pewnością światy sobie nieprzychylnie, w których można dostrzec wyraźne znamiona konfliktu” (Karwatowska, Tymiak 2020, s. 45). Na podstawie zebranego materiału możemy zrekonstruować takie elementy stereotypowego obrazu ucznia, jak to, że nie lubi szkoły, nie odrabia zadań domowych, jest sprytny w ukrywaniu braków wiedzy.

1. Uczeń nie lubi szkoły

W analizowanych dowcipach najwyraźniej zaznaczony jest fakt, że dzieci nie lubią szkoły, a odczucie to obejmuje również niechęć względem nauczycieli. Taki stan rzeczy potwierdzają międzynarodowe badania, jakie zostały przeprowadzone przez Uniwersytet Karola w Pradze oraz Czeską Akademię Nauk⁷. Badaniu poddani zostali uczniowie z 12 krajów europejskich, m.in. Czech, Słowacji, Włoch, Norwegii, Niderlandów. Jak twierdzą autorzy,

Průzkum ukázal, že průměrná oblība školy mezi českými žáky 4. tříd je výrazně podprůměrná, a je dokonce nejnižší ze všech uvedených zemí. Oblība v 8. třídách v Česku pak ještě dále klesá, horší situace už je jen ve Slovinsku a na Slovensku⁸.

Omawiany materiał językowy rejestruje skrajnie przerysowane formy owej niechęci, przejawiające się w tym, że uczniowie źle życzą nauczycielom i szkole jako instytucji. Porównajmy poniższe przykłady:

Před školou u silnice byla cedule s nápisem: „Pozor, nepřejďte děti!”
Jeden z žáků tam dopsal: „Počkejte si na učitele!”

Malý žáček stojí v poli a radostně pozoruje červenou barvu na obzoru. Kolem jde pocestný a ptá se ho: „To tě tak těší západ slunce?”
„To není západ slunce, to hoří škola!”

⁷ Badanie przeprowadził CERGE-EI, czyli zespół badaczy z Centrum Rozwoju Ekonomicznego i studiów doktoranckich UK w Pradze oraz Instytutu Ekonomii Czeskiej Akademii Nauk (CERGE – *Center for Economic Research and Graduate Education*). Por. <https://cuni.cz/uk-6130.html> (dostęp 15.03.2023).

⁸ Autorzy dalej konstatują: „O něco lepší situace je na prvním stupni v oblíbě matematiky. Zde je situace v České republice srovnatelná s průměrem ve sledovaných zemích. Ovšem na druhém stupni škol oblība matematiky mezi českými žáky prudce klesá, takže v 8. třídách je již jedna z nejnižších. [...] Česko zaujímá velmi výjimečnou pozici tím, že ve školách je výrazně více nespokojených žáků než v jiných zemích. Je to dáno především tím, že standardní fenomény se v Česku projevují abnormálně silně. Dochází zde k obrovskému propadu oblíby školy a učení mezi 4. a 8. třídou. Na celkové neoblíbě školy a učení se v českých 8. třídách více než v jiných zemích podílí chlapci” <https://cuni.cz/uk-6130.html> (dostęp: 20.04.2023).

Jednym z przejawów niechęci do szkoły jest także opuszczanie lekcji, czyli wagary, choć należy tu dodać, że przyczyny wagarowania mogą być bardziej złożone i odzwierciedlać głębsze problemy ucznia (rodzinne, rówieśnicze, młodzieńczy bunt itp.), np.:

Matka k synovi: „Fando, volali ze školy. Tvoje učitelka se na tebe zase stěžovala!”
Fanda: „To je blbost! Už pět dní jsem tam nebyl!”

W komunikacji lekcyjnej mamy do czynienia z relacją asymetryczną, w której nauczyciel występuje w pozycji dominującej, ma przewagę nad uczniem ze względu na wiedzę oraz doświadczenie. Stosuje akty dyrektywne, aby skłonić ucznia do wykonania polecenia, np. udzielenia odpowiedzi na pytanie. Taką sytuację uczniowie potrafią niekiedy wykorzystać, aby swoją niechęć do nauczyciela wyrazić nie wprost:

Neoblíbený učitel k žákovi: „Kdybys měl sedm jablíček a já tě o dvě poprosil, kolik by ti jich zůstalo?”
„Sedm!”

Inna forma zachowania uczniów odzwierciedlająca ich nieprzychylny stosunek do nauczyciela polega na lekceważeniu go, odnoszeniu się do niego bez należytej powagi i szacunku, ignorowaniu upominania, okazywaniu braku zainteresowania nauką, i przejawia się z jednej strony w przeszkadzaniu w prowadzeniu lekcji, a z drugiej w tzw. wyłączaniu się ucznia, kiedy przestaje reagować na to, co dzieje się podczas zajęć, np.:

„Všichni dostanete poznámku za vyrušování, kromě Kropáčka, který jak vidím právě spí...!”

2. Uczeń nie odrabia zadań

Obraz ucznia, jaki utrwalają badane teksty, ujawnia brak zainteresowania nauką i zdobywaniem wiedzy. Uzewnętrznia się on także w ignorowaniu przez ucznia zadań domowych. Prace domowe odrabia za niego najczęściej ojciec, przy czym ujawnia w ten sposób swój brak wiedzy, np.:

„Tak co, poznała pani učitelka, že jsem ti dělal domácí úkol?” vyzvídá tatínek.
„Nepoznala. Jen mi řekla, že jsem den ode dne hloupější.”

„Pepičku, kdo ti pomáhal s domácím úkolem?”
„Nikdo, pani učitelko.”
„Pepičku, nelži! Kdo ti pomáhal?”
„Tatínek.”
„Tak mu vyříd', že Wolker byl Jiří a ne Johnny.”

„Proč sis dal do domácího sešitu mou fotografii?” diví se otec.
„Protože pani učitelka povídala, že by strašně ráda poznala toho chytráka, co mi pomáhá s úkoly.”

3. Uczeń jest sprytny

Spryt, swego rodzaju cwaniactwo to cecha, która pozwala na radzenie sobie w każdej sytuacji i którą uczniowie wykorzystują do pokrywania niedostatków wiedzy, będących przejawem braku zainteresowania przedmiotem i nauką, przejawiając przy tym żartobliwy stosunek do rzeczywistości szkolnej. Jednym z przykładów takiego postępowania są zabawne i kreatywne odpowiedzi uczniów na pytania nauczyciela. Humor pozwala im rozładować napięcie podczas lekcji oraz rozbawić kolegów i koleżanki, nie zawsze jednak nauczyciela. Małgorzata Karwatowska, przywołując badania Kazimierza Żygulskiego, stwierdza:

[...] od wieków uczniowie wyśmiewali szkołę, jej nauczycieli, programy i zalecenia, które stanowiły dla nich środki przymusu. Poprzez śmiech dążyli oni do skompensowania sytuacji podporządkowania, wymagań, zrównoważenia nacisku, który szkoła na nich wywierała (Karwatowska 2020, s. 60; por. Żygulski 1985, s. 214).

Przejawy takich zachowań utrwalają następujące dowcipy:

Hodina dějepisu.
Učitel: „Alešku, copak víš o významných matematicích starého Řecka?”
Alešek: „Všichni zemřeli...”

Často w analizowanych tekstach pojawiają się w takiej sytuacji odwołania do spożywania alkoholu, np:

„Mazánku, řekni nám, kdy se píše čárka?”
„Prosím, čárka se píše, když vrchní donese nové pivo!”

„Pepičku, kolik druhů opic znáš?”
„Ani jeden, pani učitelko, já jsem abstinent!”

„Děti, jestlipak je zemská přitažlivost stále stejná?”
„Prosím, není, na Silvestra je větší!”

Efekt humorystyczny w powyższych przykładach spotęgowany jest przez kontrast dykursu lekcyjnego i potocznego – nieprzystawalność czynności spożywania alkoholu do rzeczywistości szkolnej.

Przestrzeń rówieśnicza

Funkcjonowanie dziecka w przestrzeni rówieśniczej oddaje relację o charakterze symetrycznym, w której pełni ono rolę kolegi – osoby w tym samym lub zbliżonym wieku. Grupę rówieśniczą traktujemy jako typ zbiorowości społecznej, w której zachodzą określone relacje interpersonalne i kształtują się więzi społeczne. Jest ona drugą po rodzinie niezwykle istotną przestrzenią w procesie rozwoju dziecka, umożliwiającą mu zaspokajanie potrzeb, których nie mogą zaspokoić dorośli: rodzice, krewni, opiekunowie czy też nauczyciele, m.in. potrzeb emocjonalnych, bezpieczeństwa czy poczucia własnej wartości (Przetacznikowa 1983, por. Borowska 2013). Przynależność do grupy rówieśniczej pozwala dziecku na zdefiniowanie własnej tożsamości, kształtowanie charakteru i osobowości, rozwijanie zdolności komunikacyjnych i umiejętności społecznych. Jest ono zwykle członkiem różnych zbiorowości tego typu równocześnie, począwszy od grupy przedszkolnej, klasy szkolnej, przez krąg towarzyski, paczkę, po koła zainteresowań, kluby sportowe, harcerstwo czy grupy parafialne.

Badane dowcipy odzwierciedlają relacje rówieśnicze zachodzące przede wszystkim pomiędzy przedszkolakami, uczniami, harcerzami i członkami grupy parafialnej. Zarejestrowaliśmy także pojedynczy przykład relacji między niemowlakami. Poniżej przedstawimy kontakty z rówieśnikami z perspektywy rodzaju działań podejmowanych

przez dziecko w danej sytuacji komunikacyjnej. Są to: sposoby dziecięcego pojmowania rzeczywistości, skłonność do przechwalania się i działania antyspołeczne.

1. Sposoby dziecięcego pojmowania rzeczywistości

Analizowane teksty wskazują na ważny aspekt funkcjonowania dziecka w grupie rówieśniczej, jakim jest możliwość dzielenia się swoimi uczuciami, problemami, wątpliwościami. Towarzyszą im próby wyjaśnienia otaczającej je rzeczywistości reprezentujące swoiste dziecięce rozumienie świata oparte na oglądzie i ocenie rzeczywistości z punktu widzenia dziecka (Bartmiński, Pajdzińska 2008; por. Wiśniewska-Kin 2016)⁹. Dowcipy natomiast odnoszą się do owego procesu z perspektywy człowieka dorosłego, widzącego w tych próbach dziecięcą naiwność i niepełną wiedzę o świecie, rejestrując tym samym stereotypowy sposób postrzegania dziecka przez dorosłych, np.:

Povídají si dvě děvčátka v mateřské školce: „Maminka neví, jestli si má to nové dítě nechat, nebo ne.”

„Jak to?” kroučí hlavičkou druhá.

„No, já vždycky vidím, jak ho nejdřív rozbaluje a pak zase zabaluje...”

Dva kluci si povídají cestou z kostela: „Co si myslíš, jak to je s tím ďáblem, o kterém dnes kněz mluvil?”

„Víš, jak to bylo s Ježíškem a Mikulášem... Určitě to zase bude tvůj táta!”

---

⁹ Monika Wiśniewska-Kin podkreśla subiektywność kategoryzacji świata w dziecięcym sposobie pojmowania rzeczywistości i słusznie zauważa, że „dziecko dokonuje kategoryzacji przedmiotów, biorąc pod uwagę ich naturalne własności. Takie ich pogrupowanie ułatwia mu uporządkowanie doświadczanej percepcyjnie rzeczywistości. W procesie percepcji zwraca uwagę na różne aspekty rzeczy (profiluje inne cechy), dlatego też dany przedmiot może zaliczyć do kilku kategorii. Najczęściej dokonuje subiektywnej kategoryzacji świata, ujmując go w odpowiednie, porządkujące kategorie naturalne, takie jak: rzecz, wydarzenie, miejsce, sposób, czynność, które uwypuklają istotne dla dzieci składniki semantyczne” (Wiśniewska-Kin 2016, s. 65).

Wśród badanych przykładów znajdujemy także takie, które utrwalają stereotypowy sposób rozróżniania płci dziecka na podstawie barwy odzieży, np.:

Leží dvě mimina pod přikrývkou. Jedno se ptá druhého:

„A ty jsi co, děvčátko, nebo chlapeček?”

„Nevím, ale podívám se.”

Nadzvedne pokrývku a říká: „Já jsem chlapeček.”

„A podle čeho to poznáš?”

„Mám modré dupačky.”

Jak zauważa Paweł Zalewski,

Płeć uznawana jest za naturalnie przyjmowaną kategorię poznawczą już na najwcześniejszych etapach rozwoju psychospołecznego. Potwierdzono automatyczny charakter takiego dopasowania; zarówno dzieci, jak i dorośli w automatyczny i niekontrolowany sposób dzielą napotkanych ludzi według postrzeganej płci, nawet jeżeli kontekst sytuacyjny nie wymaga takich dystynkcji (Zalewski 2021, s. 71)¹⁰.

Obecnie kulturowo przyjęty sposób rozróżniania płci dziecka, określający tzw. typowe barwy związane z płcią: różowa dla dziewczynki, niebieska dla chłopców, obowiązuje od lat czterdziestych XX w. Jeszcze jednak na przełomie XIX i XX w. najmłodsze dzieci były ubierane na biało. Konwencja kulturowa przypisująca płciom odpowiednie kolory zaczęła obowiązywać w latach dwudziestych XX w. wraz z pojawieniem się nowych trendów mody dziecięcej w Stanach Zjednoczonych i Europie¹¹. Uznano wówczas barwę niebieską odpowiednią dla dziewczynki, różową zaś dla chłopca, ponieważ „Niebieski był kolorem delikatności, który dodatkowo, w kulturze chrześcijańskiej łączy się z wizerunkiem Matki Boskiej – naturalnym więc

---

¹⁰ Należy zgodzić się z ujęciem badacza, według którego „Rozpoznawanie płci zachodzi automatycznie ze względu na swoją powszechność – nieustannie stykamy się z egzemplarzami tej kategorii, ponieważ wszyscy ludzie do niej należą i są wedle niej klasyfikowani. Naturalny charakter tej klasyfikacji przesądza o łatwej dostępności kategorii płci w pamięci” (Zalewski 2021, s. 71).

¹¹ Por. <https://zpravy.tiscali.cz/odkdy-je-ruzova-barva-pro-holcicky-a-modra-pro-chlapecky-508051> (dostęp: 15.03.2023).

połączeniem było ubieranie dziewczynek na niebiesko, co odzwierciedlać miało czystość i dobro Maryi. Różowy dla chłopców, był ułagodzoną wersją czerwonego – koloru agresji i mocy (a chłopiec to przecież przyszyły mężczyzna, który musi być silny i energiczny)¹².

2. Skłonność do przechwalania się

Obraz dziecka utrwalony w dowcipach obejmuje także jedną z charakterystycznych dla wieku dziecięcego cech, jaką jest skłonność do przechwalania się. Takie zachowanie w grupie rówieśniczej, jakkolwiek jest naturalnym sposobem zaimponowania kolegom, z perspektywy dorosłego oceniane jest negatywnie, karcone jako niegrzeczne i niepożądane, zaliczane do kategorii „nie wypada”. Obecnie jednak zwraca się uwagę na fakt, że owa odpowiednio profilowana naturalna skłonność może być pomocna w procesie wychowania dziecka, pozwala bowiem rozwinąć u niego szereg umiejętności, np. odwagi do działania, samodzielności, mówienia o swoich zaletach i osiągnięciach, i przyczynić się tym samym do podniesienia poczucia własnej wartości.

Przypisywaną dziecku cechą nadmiernego chwalenia się obrazuje poniższy przykład:

Pepiček se vrátil od moře a ve škole se vytahuje na spolužáky: „Celý prázdniny v cizině! Tak jsem si zvykl na moře, že když se chci napít vody, musím si ji osolit!”

Warto tu dodać komentarz o charakterze geograficzno-kulturowym. Mianowicie z perspektywy kraju, jakim są Czechy, które nie mają dostępu do morza, wakacje spędzone w powyższej scenerii zawsze wiążą się z podróżą zagraniczną. Możliwość takiego wyjazdu świadczy o wyższym statusie majątkowym rodziny, co stanowi dodatkowy motyw do chętności się.

---

¹² <https://psychologiadziecka.org/niebieski-dla-chlopca-rozowy-dla-dziewczynki> (dostęp 15.03.2023).

3. Działania antyspołeczne

Dopełnieniem obrazu zachowań dziecka w grupie rówieśniczej, jaki wylania się z analizy zebranego materiału, są działania niepożądane, noszące znamiona zachowań antyspołecznych. Są to zachowania społecznie nieakceptowane, takie jak zaniedbywanie obowiązków domowych i szkolnych, sięganie po używki, zakłócanie porządku i ładu społecznego, przekraczanie przepisów, przestępczość, wypaczenie systemu wartości, osłabienie poczucia własnej wartości itp. (por. Przetacznikowa 1983). Musimy tu jednak dokonać rozróżnienia między negatywnym wpływem grupy o charakterze destrukcyjnym, np. banda/gang, na zachowanie i osobowość jej członków, a negatywnym wpływem jednostek na siebie bez względu na charakter grupy. Z tym drugim przypadkiem spotykamy się w naszym materiale. Porównajmy następujący dowcip:

Dva malí kluci přepadnou v noci v parku staršího pána. Povali ho na zem, trochu profackují a když už je po loupeži, slušně prosí: „A hlavně to na nás nikde neříkejte. My jsme skauti.”

Mamy tu do czynienia ze zderzeniem z rzeczywistością wyobrażenia o organizacji młodzieżowej niosącej pozytywne przesłanie, jaką jest skauting. Powyższy przykład bowiem reprezentuje zaprzeczenie pozytywnego stereotypu skauta, który w powszechnej opinii jest otwarty, honorowy, rycerski, ofiarny, niesie pomoc innym. Tymczasem rzeczywistość nie zawsze pokrywa się oczekiwaniami społecznymi, ponieważ w gronie osób podzielających powyższe wartości znajdują się także członkowie, którzy nie są oddani idei skautingu i potrafią umiejętnie tuszować swoje negatywne zachowania.

* * *

Przeprowadzona analiza czeskich dowcipów wykazała, że obraz dziecka w nich zawarty odwołuje się do kulturowych stereotypów utrwalonych w społeczeństwie nie tylko czeskim. Należy podkreślić, że teksty te rejestrują przedmiotowe traktowanie dziecka przez do-

rosłych, ujawniające się w procesie wychowania oraz edukacji, i odzwierciedlają pewien sposób stygmatyzacji dziecka: w oczach dorosłych bycie dzieckiem nie jest tożsame z byciem w pełni człowiekiem (por. Golus 2018, s. 319). Przejawy takiego sposobu myślenia znalazły odbicie w naszym materiale i manifestują się w takich zachowaniach dorosłych, jak ignorowanie dziecka, lekceważenie jego problemów, traktowanie go z pozycji władzy, karcenie cielesne.

Trzeba tu zgodzić się z sądem Bogusława Śliwerskiego, który stan ten ujmuje następująco:

[...] dziecko nie osiągnęło jeszcze form dojrzałości do bycia człowiekiem, ono nie jest jeszcze dorosłe, nie jest jeszcze mądre, kulturalne, samodzielne i nie może uczestniczyć w społecznym procesie pracy, a przez to też nie może jeszcze współdecydować o sprawach społecznych ani też o własnych. [...] Podstawowym atrybutem tożsamości dziecka jest jakiś „brak”, odkrywany na różne sposoby, odróżniający dziecko od dorosłego i sprawiający, że dziecko jest po prostu dzieckiem (Śliwerski 2007, s. 102; cyt. za: Golus 2018, s. 319).

Należy wyrazić nadzieję, że dowcipy z jednej strony powielające stereotypowe sądy, z drugiej jednak dokonujące ich oceny poprzez przerysowanie i wyśmianie prezentowanych postaw, nie będą przyjmowane bezrefleksyjnie we współczesnym społeczeństwie coraz bardziej świadomym konieczności upodmiotowienia dziecka w relacjach z dorosłymi. Humor bowiem oprócz funkcji ludycznej może spełniać także inną rolę, może być równocześnie narzędziem do przewyciężania uprzedzeń.

Literatura

- Balowska G., 2014, *Wizerunek mężczyzny w czeskich dowcipach*, [w:] *Mężczyzna w literaturze i kulturze*, red. Grażyna Różańska, Pruszczyk Gdański-Ślupsk, s. 335–348.
- Balowska G., 2021, *Kobieta w czeskich dowcipach*, „Bohemistyka”, nr 3, s. 387–408.
- Bartmiński J., 1999, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] Tegoż, *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 103–120.
- Bartmiński J., 2012, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński J., Pajdzińska A. (red.), 2008, *Podmiot w języku i kulturze*, Lublin.

- Bielińska-Gardziel I., 2010, *Stereotyp ojca we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Rodzina w języku i kulturze*, red. J. Bujak-Lechowicz, Piotrków Trybunalski, s. 95–111.
- Borowska B., 2013, *Kształtowanie charakteru nastolatków w grupie rówieśniczej*, [w:] *Dziecko w przestrzeni życia społecznego*, red. J. Daszykowska, A. Łuczyński, Stalowa Wola, s. 181–197.
- Brzeziński W., 2012, *Obraz dziecka w perspektywie historyczno-porównawczej. Przeszłość we współczesności, współczesność w przeszłości*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 1, s. 141–153.
- Brzozowska D., 2008, *Polski dowcip etniczny. Stereotyp a tożsamość*, Opole.
- Buttler D., 2001, *Polski dowcip językowy*, Warszawa.
- Christou A., 2020, *Žena v českém tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*, Praha.
- Dvořáčková-Malá D., Holý M., Sterneck T., Zelenka J. a kol., 2019, *Děti a dětství: Od středověku na práh osvětlení*, Praha.
- Golus A., 2018, *Od przedmiotu do podmiotu. Status dziecka w rodzinie i społeczeństwie*, „Studia Edukacyjne”, nr 48, s. 315–334.
- Jarosz E., Michalak M., 2018, *Bicie dzieci... Czas z tym skończyć! Kontestacja kar cielesnych we współczesnym świecie*, Warszawa.
- Karwatowska M., Tymiak L., 2020, *Wśród stereotypów i tekstów kultury. Studia lingwistyczne*, Lublin.
- Průcha J., Walterová E., Mareš J., 2008, *Pedagogický slovník*, Praha.
- Przetacznikowa M., 1983, *Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Psychologia wychowawcza*, red. M. Przetacznikowa, Z. Włodarski, Warszawa.
- Skudrzykowska A., 2000, *Czym bawi kawał śląski?*, [w:] *Świat humoru*, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole.
- Śliwerski B., 2007, *Pedagogika dziecka. Studium pądocentryzmu*, Gdańsk.
- Špalíček dobrých českých vtipů, 2005, Praha.
- Špalíček dobrých českých vtipů II, 2006, Praha.
- Wasilewska E., 2013, *Kary cielesne w kontekście paradygmatycznego przejścia w ujęciu celu wychowania*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 2, s. 33–41.
- Wiśniewska-Kin M., 2016, *Dziecięce rozumienie świata – w poszukiwaniu uzasadnień postępowania badawczego*, „Problemy Wczesnej Edukacji / Issues in Early Education”, nr 1, s. 59–70.
- Zalewski P., 2021, *Dlaczego „Julka” jest liberalna? Rozważania o emblematkach stereotypów płciowych i ich społecznych konsekwencjach w polskim dyskursie (anty)aborcyjnym*, „Dyskurs & Dialog”, nr 1, s. 69–90.
- Żygułski K., 1985, *Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu*, Warszawa.

Obraz cesty v české a polské frazeologii

Keywords: journey, voyage, route, conceptual metaphor, semantic stereotypes of word journey, Polish language, Czech language, road, journey, hike, pilgrimage

Klíčová slova: cesta, pouť, cestička, koncepční metafora, významové stereotypy cesty, polština, čeština; droga, podróż, wędrówka, pielgrzymka

Abstract

The author concentrates in the article on language depiction of a journey in Czech and Polish phraseology. They introduce selected views on metaphors of a journey from past up to the present. In both languages phraseologisms connected to individual phases of a journey are analyzed and compared, with its beginning and the end, duration, interruption and various circumstances of one's journey, out of which emerge expressive concurrences and differences in a connotative stereotype of the meaning of word journey in Czech and Polish languages.

Abstrakt

Příspěvek je věnován jazykovému ztvárnění obrazu cesty v české a polské frazeologii. Představuje vybrané pohledy na metaforu cesty od historie do současnosti. V obou jazycích jsou analyzovány a srovnávány frazeologismy spojené s jednotlivými fázemi cesty, s jejím počátkem a koncem, trváním, přerušením a různými okolnostmi cesty, z nichž se vynořují významové shody a diference v konotačním stereotypu pojmu cesta v češtině a polštině.

1. Úvod

Cesta prezentuje jeden z klíčových antropologicko-kulturních fenoménů souvisejících s kategorizací světa a lidského života. Je možné ji nahlížet z mnoha aspektů: civilizačního, národního, široce kulturního, kulturně-historického, filozofického, literárního, matematického,

ho, lékařského, školského, ekonomického, náboženského, tradičního, mytologického či fantastního a mnoha dalších; jak z pohledu duchovního, tak i prakticky cestovatelského.

Z hlediska lingvistického představuje obraz cesty tradiční koncepční a prostorově i časově pojatou orientační metaforu, je součástí mentálního světa a zkušeností každého jedince a jako taková je také nedílnou součástí frazeologie a idiomatiky jednotlivých jazyků. Asociace spojené s obrazem cesty jsou jednak konvenční, jednak mají výrazný hodnotící potenciál a přinášejí široce pojatou a z různých hledisek nahlíženou perspektivu.

Ve vědeckém, a to především v anatomickém pojetí, je *cesta* objektivně chápána jako významná součást konkrétní fyziologické soustavy. To dokládají termíny jako *dýchací cesty*, *močové cesty*, *žlučové cesty* nebo *porodní cesty*¹. Tato pojmenování jsou z hlediska utvářenosti realizována jako terminologická sousloví a vyznačují se i přes svou jednoznačnost značnou metaforičností – *cesta* (užitá vždy v plurálu) v nich vyvolává představu něčeho, kudy proudí bez překážky vzduch nebo tělní tekutiny, které se dostávají na místo určení či z těla ven. Významná je také představa *cesty* v těle jako konkrétního procesu včetně zakotvení v prostoru: cesty odněkud někam, z něčeho do něčeho, cesty jako trasy. Zároveň lidské tělo vnímáme jako neustálý zdroj cest, místo, v němž v konkrétním čase probíhá nespočetné množství přenosu informací. Klíčovou představou korespondující s anatomickým uspořádáním cest v lidském těle je volnost, otevřenost, průchodnost, cesta bez překážek. I když je tato představa konstruována a vní-

---

¹ Viz význam 2 u lexému *cesta* v ASSČ: „dráha, trasa překonávaná chůzí nebo jízdou směr pohybu k nějakému cíli: *ptát se na cestu, jít přímoou cestou, vydat se na zpáteční cestu. Zkrátili si cestu přes pole. Jeli jsme nejkratší cestou domů. Dolní cesty dýchací* anat. součást dýchacího ústrojí zahrnující hrtan, průdušnici, průdušky a plíce; *dýchací cesty* anat. systém na sebe navazujících dutých orgánů, které přivádějí vdechovaný vzduch k plicním sklípkům, součást dýchacího ústrojí; *horní cesty dýchací* anat. součást dýchacího ústrojí zahrnující nosní dutinu, vedlejší nosní dutiny a nosohltan; *močové cesty* anat. součást močového ústrojí zahrnující močovody, močový měchýř a močovou trubici“.

mána jako racionální a emočně neutrální, je podložena mnoha axiologickými asociacemi.

V souvislosti s *porodními cestami* je v přirozeném obrazu světa akcentován silně také význam první fáze CESTY² – začátku – a význam slova *cesta* nabývá v tomto kontextu i symbolické konotace: okamžik začátku cesty, okamžik vzniku nového života a také okamžik vedoucí nejen k změně prostředí, ale především začátek cesty směřující k začlenění do sociálních vazeb, začátek nové identity jedince.

1. Teoretická část

Jedním z podnětů k napsání příspěvku byl fakt, že se *cesta* objevuje jako klíčové představové schéma v kognitivní lingvistice, zejména v jazykovém obraze světa. Např. M. Johnson (1987, s. 126) zařadil *cestu* mezi 27 základních typů představových schémat. I když byl repertoár těchto schémat upravován a modifikován, *cesta* v něm vždy zůstala, což dokazuje, že náleží mezi schémata základní. Podobně G. Lakoff (2006, s. 269) pracuje se schématem cesty v podobě ZDROJ – CESTA – CÍL (source – path – goal) vzniklého na základě zkušenosti člověka s pohybem uvnitř prostoru.

Příspěvek nemá ambici analyzovat všechny významy slova *cesta*, soustředí se na analýzu CESTY z pohledu kognitivně-lingvistického v české a polské frazeologii, představuje rekonstrukci stereotypu CESTY z komparativního pohledu ve dvou blízkých slovanských jazycích. Předpokládáme, že se CESTA v jazykovém obraze světa bude v obou jazycích vyskytovat ve stejných představových schématech na základě shodných či podobných metafor a s ohledem na historii a historickou zkušenost budou frazémy doloženy přibližně ve stejné době. Za významný faktor obsažený ve frazeologii považujeme shodné kulturní zázemí a s ním spjatý křesťanský kontext. Domníváme se proto, že v polštině se bude vyskytovat větší množství frazémů s komponentem CESTY právě v tomto významovém okruhu. Otázkou je také to, ve kterém z obou jazyků bude více konotačních domén reflektujících

² Velká písmena k označení pojmu *cesta* užíváme, máme-li na mysli koncept.

např. stav opilosti, a nakolik jsou ve frazémeh tematizovány jednotlivé fáze cesty. Předpokládáme, že největší podíl metaforiky bude spjatý s cestou jako prostorem. Stranou záměrně ponecháváme cestu v literatuře, neboť její kontexty a uplatnění v literárních dílech by vydalo na samostatný příspěvek³, a také novodobý nomádismus, jenž cestu v dnešním světě do jisté míry problematizuje. Záměrně také nehodnotíme korpusová data orientovaná pouze na význam slova *cesta* a nevěnujeme s ohledem na rozsah příspěvku pozornost synonymiím kromě vztahu *cesta/pout'* a *droga/podróž*.

Frazeologii a idiomatiku i frazém chápeme ve shodě s F. Čermákem, který frazeologii vymezuje jako

[...] svébytnou lingvistickou disciplínu, jejíž primární jednotkou je frazém, respektive idiom a do níž zasahují všechny další jazykové roviny, která však pro svou nominativní povahu nepochybně patří primárně do lexikonu, do jeho oblasti vícelslovných lexémů (Čermák 2007, s. 225).

Jako podstatu idiomu a frazému uvádí „anomálii (nepravidelnost) v různém smyslu“ a definuje frazém takto:

Frazém, idiom je tedy svou anomálností taková jedinečná a ustálená kombinace minimálně dvou prvků, z nichž některý/žádný nefunguje stejným způsobem (tj. s obdobnou funkcí) v jiném/jiných kombinacích, popř. se vyskytuje pouze v kombinaci jediné/několika málo (Čermák 2007, s. 225).

Užitými metodami je excerptce, mezijazyková komparace a analýza struktury konotací spojených s pojmem *cesta* ve vybraných frazém-

³ Na okraj uvádíme skupinu českých literárních frazémů tematizujících CESTU, neboť se jedná o frekventované výrazivo se známými konotacemi. *Cesta* je latentně přítomna ve frazému *Jiříkovo vidění* (podle středověkého eposu líčícího putování uherského rytíře Jiříka do Irska, kolem 1450 česky), *brýle mámení / růžové brýle* jsou aluzí na cestu Komenského postavy Poutníka (*Labýrint světa a lusthaus srdce*, 1631), symbolem cesty je i *malý princ* (A. de Saint- Exupéry, *Malý princ*, 1943). Další konotace přináší citáty: *Všechny cesty vedou do Říma (latinské přísloví)*, *Cesty mohou být rozličné, jenom vůli mějme všichni rovnou* (J. Kollár, *Slávy dcera*, 1824). *Daleká cesta má, marné volání*. (K. H. Mácha, *Máj*, 1936). *Sbohem a šáteček* (V. Nezval, *Básně z cesty*, 1933, stejnojmenná báseň), *bylo to překrásné a bylo toho dost* (Nezval 1933).

mech (vzhledem k rozsahu příspěvku neanalyzujeme přísloví). Naše excerptce vychází z výkladových slovníků (ty používáme pro popis významového spektra) a klíčových frazeologických slovníků v obou jazycích, oporou studie byly také slovníky etymologické a pro češtinu tezaurus. Využili jsme tyto české zdroje: *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971), *Zaorálkova Lidová rčení* (1996), *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (2009), *Akademický slovník současné češtiny* (ASSČ, 2012–dosud). Z polských zdrojů jsme použili: *Słownik języka polskiego PAN* (1958–1969) Doroszewského, Skorupkūv *Słownik frazeologiczny języka polskiego* (1989) a *Wielki słownik języka polskiego* (2007–dosud).

2. Analytická část

Řada konotací spojených s obrazem slova CESTA ve frazeologii má základ v etymologické definici. Pro češtinu vycházíme z *Etymologického slovníku jazyku českého* (2010, s. 84) od V. Machka, pro polštinu ze *Słownika etymologicznego języka polskiego* od W. Boryse (2005, *droga*, s. 117, *podróż*, s. 414)⁴:

stsl. psl. *cesta*. Náleží nejspíše (jakožto postverbale) k stsl. *čestiti* (viz *čistiti*). Význam je chápati tak, že původně to nebylo totéž co 'dráha', ale spíše jen volný průchod, např. mezi davem nepřátel, v houští apod. (srov. stč. *mečem cestu proklesti, cestu sobě vymejtiti, protřiti sobě cestu* apod.), tedy „čestiti“ místo před sebou = činiti je čistým, volným, odklízeti překážky“.⁵

droga od XIV w. (daw. w XVI w. i dziś dial. też *dróga*) 'wydzielony pas ziemi przystosowany do komunikacji', 'wszelki szlak komunikacyjny; trasa, odcinek trasy; podróż, wędrówka; sposób postępowania, działania', kasz. *droga* 'droga', tu też (w specjalnym znaczeniu) archaiczna postać bez przestawki *darga* 'wał sztucznie usypany

⁴ Vybrali jsme nejnovější polský etymologický slovník, protože starší práce jsou z pohledu vývoje moderní etymologie do určité míry zastaralé (Brückner 1927), nedokončené (Sławski 1952–1982) nebo nedokončené a až příliš originální (Bańkowski 2000).

⁵ R. Večerka (2006, s. 186) řadí slovo *cesta* mezi substantiva, která jsou ze synchronního hlediska neanalyzovatelná.

na moczarach'; zdr. *drózka*. ... Pierwotne znaczenie 'to, co jest rezultatem ciągnięcia, rwania, darcia, tarcia: wyżłobienie, wgłębienie, bruzda, rowek, podłużny ślad (np. zostawiony przez coś ciągniętego po ziemi, wymyty przez wodę, wydeptany przez zwierzęta lub ludzi, wyżłobiony przez pojazdy)', stąd wtórnie 'trasa, trakt, utorowany, wydeptany bądź wyżłobiony przez pojazdy pas ziemi do chodzenia, jeżdżenia, ścieżka, droga'.

V češtině z hlediska etymologie byla původnějším výrazem pro cestu *pút*: indoevropský kořen *pot* (srov. např. lat. *pons* – most) označoval to, po čem lze překonávat neschůdný terén. Toto pojmenování prostředku se brzy přesunulo na pojmenování příslušného děje (Nedjedlý 1996, s. 52). V polštině je třeba odlišit výrazy *droga* (viz výše) a *podróż*:

podróż od XVIII w. 'przebywanie dłuższej drogi, podróżowanie', w XVI w. 'powinność dostarczenia podwód i przewożenia produktów dworskich, a także podróżowania w poselstwie'. Z poświadczzonego w XVI w. *podroże* n 'częste przebywanie w drodze' ... od wyrażenia przyimkowego *po drodze* (zob. *droga*). Pierwotne znaczenie 'przemieszczanie się po drodze'.

CESTA je z pohledu konceptuálního klíčovou civilizační představou, z hlediska všednodennosti je to běžná součást života. S postupným rozvojem civilizace a rozmachem technických vymožeností a možností se cesty stávají v lidském životě běžnějšími, častějšími a také se výrazně prodlužují, účastní se jich stále větší množství lidí. Tento proces se promítá do postupného propojování *cesty* s představou *svobody*, neboť ten, kdo může cestovat, není jednak spoutaný pouze s místem, kde žije, není nevolníkem, jednak má prostředky na cestu nebo si je umí opatřit a také si umí poradit v nových podmínkách, v cizím prostředí a mezi cizími lidmi, nabývá na cestě nových zkušeností, poznává nové, což mu zpětně přináší (i vnitřní) svobodu⁶.

Z pohledu představové analýzy je základní soubor představ v obou jazycích spojen s CESTOU duchovní, vnitřní, vycházející z náboženských představ. Jednu z nejstarších křesťanských metafor prezentuje cesta poutníka k Bohu, cesta k věčnému životu. Tuto představu do-

⁶ Podrobně o konceptu SVOBODA viz Vaňková 2019.

kládají v obou jazycích shodné frazémy *křížová cesta*⁷ – *droga krzyżowa*, *pozemská pouť*, *ziemska podróż* – *wędrówka*, *poslední cesta/pouť* – *ostatnia droga*, *být na poslední cestě*, *doprovázet/vyprovodit někoho na poslední cestě* – *towarzyszyć komuś w ostatniej drodze*, *zvoní mu na poslední cestu*. S náboženskou tradicí je spojena symbolika nejistoty v biblickém⁸ rčení – *cesty osudu/Páně/Boží jsou nevyzpytatelné* – *nieodgadnione są drogi Pańskie/Pana/Boże* a špatné cesty, *cesty do pekel*, *droga do piekła*, také v transformaci *to je cesta do pekel*, dále rčení *cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly* – *droga do piekła jest wybrukowana dobrymi chęciami*, *přímá cesta do pekel* – *coś prowadzi prostą drogą do piekła*. V polštině je také doložen významový posun ve frazému *krzyż/krzyżek na droge*, který se užívá ironicky v situaci, kdy chceme zdůraznit, že nás nebude mrzet odloučení. Historicky ale tento frazém znamenal v polštině totéž, co v češtině – *udělat někomu křížek na cestu*, obvykle *na čele* má význam požehnat jej, popřát mu šťastnou cestu.

Metaforiku tohoto představového spektra bychom podle Lakoffa a Johnsona (2002, s. 25) zařadili k ontologické metafoře. Výskyt stejných frazémů dokládá historické a kulturní spoje mezi oběma jazyky v procesu vnímání světa zprostředkovaného jazykem.

Další metaforika CESTY je spojena s pojmy *směrování* (odněkud někam), *orientace*, *pohyb*, s entitami *prostoru* a *času*. Představy vycházejí z dávnověkého pozorování a sledování okolí lidí, se snahou pochopit a také racionálně popsat svět v jeho mnohoznačnosti. *P r o s t o r* je ve frazémech s komponentem *cesta* přítomen samozřejmě, nemá geografické rozměry, stojí jakoby v pozadí představy, nepřináší exaktní rozměr, není třeba jej popisovat. CESTA jednoznačně vychází z tradiční představy, žijící v etymologické definici. Je zakotvená v ohraničených mezích, připomíná nejčastěji čistý pruh či pás, je personifikovaná: *cesty se protly* – *drogi czyjeś przecinają/przecięły się*;

⁷ ASSČ jej označuje i jako sousloví a uvádí významy: 1. soubor vyobrazení (např. obrazy, sochy, kapličky) znázorňující jednotlivá zastavení Kristovy cesty s křížem na Golgotu; 2. modlitba, pobožnost připomínající tuto cestu, konaná zprav. v postní době.

⁸ Viz Epištola sv. Pavla k Římanům.

cesty se propojily – *drogi czyjeś złączyły się*; *cesty se rozešly* – *drogi czyjeś rozchodzą/rozeszły się*; *cesty se sešly* – *drogi czyjeś zeszyły się*. Z jazykového pohledu můžeme u daných frazémů sledovat vztahy synonymie i antonymie. Prostor je obsažen ve struktuře frazémů *sejít z cesty*, *mluvit z cesty*, *býti z cesty* (je odlehlý, leží na vzdáleném místě), *daleko od drogi* nebo *být/mít něco při cestě* – *miec coś po drodze*, v nichž je výrazně vyjádřen směr dolů nebo mimo vymezenou, očekávanou trasu. Podobně *nevědět/neznat cesty/cestu*. Směr nebo směrování k cíli dokládají také frazémy *jít přímou cestou k cíli* / *směřovat k cíli* – *iść prostą drogą do celu*.

Mezi další prostorově orientační frazémy řadíme: *jít/uhnout mu z cesty* – *ustępować komuś drogę*, *usuwać się*, *schodzić komuś z drogi*; *stát někomu v cestě*, *plést se někomu do cesty*, *zlatá střední cesta* / *zachovávat zlatou střední cestu*, u něhož je v češtině zdůrazněn moment setrvání na vymezeném úseku *cesty* a také vyváženost.

Místo a prostor je přeneseně vyjádřeno také vzdáleností – *je na dlouhé cestě*, *jet/jít zbytečně dlouhou cestou* – *ktoś nadrabia/nadrobił drogi*, *ktoś naklada/nalożył drogi*, *chystat se na dlouhou/poslední cestu*, *jít nejkratší cestou*, nebo jistou měřitelnou dimenzí: *urazit/ujít kus cesty* – *szmak/kawał drogi*, *cesta se k němu netrhne/netrhla* (stále k němu někdo chodí)⁹.

Obraz prostorového vymezení cesty a pohybový obraz je také indikátorem ve frazémech *s p o j e n ý c h s o p i l o s t í*. Opilost představuje na jedné straně představuje prostorové vybočení z normálu, a doložené frazémy přinášejí často kontrast, dokládají tak asociativní pojetí polární antonymie), např. *každá cesta je mu úzká* x *cesta mu nestačí*, *mít širokou* x *úzkou cestu*; *šněrovat*, *drátovat cestu*, *být na božích cestách* – flámovat. Polské ekvivalenty se nám z uváděných zdrojů nepodařilo doložit.

Z přírodní situace čerpá starší frazém *zarostla za ním cesta*, *zarostl za ním chodníček* s významem zmizel, ztratil se nebo také umřel nebo *zarostla mu někam/k někomu cesta* – *droga gdzieś/do kogoś zarosła*

⁹ U daného frazému je obtížné rozhodnout, zda je v zobrazené představě preferováno množství návštěvníků, nebo čas.

s významem přestal tam chodit. Patří sem i polský frazém *czuć się jak groch przy drodze* – necítit se fyzicky ani psychicky dobře.

S prostorem souvisí i představa překonávání překážek nebo naopak cesta bez překážek, která žije ve frazémeh *prímá cesta, prosta droga, otevřená cesta, cesta bez překážek – droga bez przeszkód, hladká cesta, schůdná cesta, neschůdná cesta, trnitá cesta – ciernista droga, vyšlapaná cesta – utorowana droga, cestou necestou, stát/ležet/být někomu nebo něčemu v cestě, postavit se někomu do cesty, zastoupit někomu cestu, plést se/vstoupit někomu do cesty / zkrřížit někomu cestu – stawać komuś na drodze, wchodzić/włazić komuś w drogę, odciąć/zatarasować/zastąpić/zabiec/zajść drogę komuś, ktoś zabiega/zabiegł drogę komuś; ktoś zastępuje/zastąpił drogę komuś; ktoś przecina/przeciął drogę komuś; ktoś zachodzi/zaszedł drogę; odstranit/odklidit někoho/něco z cesty, nepřeložit přes cestu ani stébla/ stéblo, jít oklikou, jít přímou cestou – ktoś idzie/poszedł/podąży/podążył/zmierza prostą drogą; cesta je wolná – droga wolna; tudy cesta nevede – nie tędy droga, tudy vede cesta; není jiné cesty než..., nic tomu nestojí v cestě, částečně také droga wolna – dělej, jak myslíš. Prostorová představa je spojena také s frazémou *být na dobré/nelepší cestě, být na špatné/nejhorší cestě – ktoś/coś jest na dobrej/najlepszej drodze, zła droga nie prowadzi do celu.**

Významnou roli ve frazémeh hraje čas využíváný jako prvek kategorizace světa. Je vnímán jako něco známého, neohrazeného, jeho plynutí je chápáno jako věčné, jeho perspektiva není oporou jednotlivých událostí, ale ve své procesualnosti v sobě uchovává vývoj. Obě kontinua, čas i prostor, tvoří předobraz prázdné nádoby neuchopitelné velikosti, kterou je možné do nekonečna opakovaně plnit.

Ve frazémeh se čas na cestě projevuje ve spojení s pohybem a souvisí s akcentací metonymizované CESTY jako procesu. To se promítá do pojmenování fáze cesty, nejčastěji jejího začátku: *být na cestě – być w drodze; vydat se na cestu – wejść na drogę – začátek, zrod něčeho, směřování; cesta v čase – podróż w czasie; dít je na cestě – dziecko jest w drodze; něco je na cestě – coś jest w drodze; zastavit se na půli cesty – ktoś staje/stanął w pół drogi, ktoś wycofuje/wycofał się w pół drogi, ktoś zatrzymuje/zatrzymał się w pół drogi, ktoś zawraca/zawrócił w pół drogi; nechat vůz v polou/půli cesty (ne-*

dokončit práci či započatou věc) – *zatrzymać/wstrzymać się w pół drogi.*

Jako další představové schéma můžeme vymezit CESTU jako *postoj, prostředí, způsob, postup*, ASSČ uvádí také jako význam 4 „sled určitých kroků směřujících k cíli“. Tyto jevy souvisejí ve většině frazémů s morálním, etickým či obecně hodnotícím aspektem charakteru cesty a její konotace. Z antropocentrického pohledu se jedná o výběr perspektivy, kterou frazém zachycuje, a v řadě dokladů také o přítomného či nepřítomného lidského původce či ovlivňovatele. Charakteristická je oscilace mezi cílem a prostředkem a jejich propojení, prolínání obou představ. Tyto obrazy jsou ve frazémeh: *odvrátit někoho ze (správné/náležitě) cesty – ktoś zawraca/zawrócił kogoś z drogi czegoś; jít svou vlastní cestou – ktoś idzie/poszedł/podąży/podążył swoją/własną drogą, ktoś chadza/chodzi własnymi drogami; svést někoho z pravé cesty, – zwieźć na manowce; chodit po kluzkých cestách/cestičkách/stezkách – dělat nebezpečné věci, zejść na śliską/złą drogę – chovat se ilegálně nebo nemorálně; hledat si cestu k něčemu/k někomu; razit někomu cestu – otwierać/torować komuś drogę do czegoś; mít namaštěnou/ušlapanou cestu – mieć utorowaną drogę, dát se na pravou/jinou/správnou cestu – pójść dobrą drogą nebo polské *rozbój na prostej/równej/wolnej drodze* – zřejmě a skandální zneužití, které někomu způsobilo finanční ztrátu.*

Z *působ* vyvstává v souboru představ v těchto frazémeh *cestou milosti – w drodze łaski, w drodze wyjątku* – výjimečně, formou výjimky, *jít svou/vlastní cestou – swoją drogą* – svým způsobem, *elektronickou cestou, otěhotnět přirozenou x umělou cestou, soudní cestou, cestou práva, legální cestou, ústavní cestou – drogą sądowa, drogą prawną, drogą polubowną*, najít cestu řešení sporu. Tento typ frazémů je v polštině výrazně frekventovanější než v češtině, v obou jazycích je užíván v právní a administrativní oblasti. Další frazémy daného typu jsou *jít cestou nejmenšího odporu, udělat něco krátkou cestou, suchou cestou; droga na skróty* – v polštině s významem rychlejší a lehčí, ale považovaný za nesprávný způsob dosažení cíle, *droga przez mękę* – souběh událostí, které jsou pro někoho velmi těžké nebo bolestivé, *ktoś wrócił/powrócił z dalekiej podróży* (sport.) –

někomu se podařilo nedostat gól, neprohrál, ačkoli byl v situaci, kdy to vypadalo, že prohrát jistě musí.

S metaforikou způsobu souvisí i pojem cestička, s nímž jsou spojovány preferenčně negativní konotace, např. *chodit po zakázaných cestičkách, dělat něco po cestičkách* (archaické) s významem dělat něco tajně, oklikami něčeho dosahovat nebo *hledat cestičky* – prosazovat své zájmy, podobně *najít si cestičku/cestičky, umetat někomu cestičky/cestičku, vyšlapávat někomu cestičku, chodit jen po vyšlapávaných cestičkách*. V polštině jsou ale cestičky – *dróżki*, v plurálové formě vyhrazeny pro náboženské kontexty: *dróżki kalwaryjskie/maryjne, dróżki Męki Pańskiej, dróżki pielgrzymkowe, dróżki różańcowe*.

Samostatnou kategorií frazémů tvoří práci formy: *Šťastnou/dobrou cestu / přát šťastnou/dobrou cestu*. V polštině se zde užívá synonymně *szczęśliwej podróży* nebo *szczęśliwej drogi* a pro řidiče také *szerokiej drogi (dobře dojed)*.

3. Závěr

Cílem našeho příspěvku byla dílčí analýza pojmu CESTA ve vybraných frazeologismech ve dvou západoslovanských jazycích, češtině a polštině. Námi analyzovaný jazykový materiál jednoznačně dokládá, že CESTA svou metaforikou náleží mezi archetypální konceptuální schémata, a to v obou jazycích. Představová schémata vytvářejí podobné typy v češtině i polštině. Náš předpoklad, že v polštině existuje více frazémů s náboženskou konotací, se potvrdil částečně (u komponentu *dróżka*). Naopak můžeme konstatovat, že v obou jazycích je nej- větším představovým schématem CESTA spojená s prostorovou a časovou orientací, přestože prostor a čas ani v jednom jazyce nejsou vyjádřeny verbálně s použitím daných pojmů. Metaforika cesty a obraz cesty ve frazeologii vychází z představy ohraničeného pruhu země. Pro další bádání by bylo vhodné porovnat ze stejného hlediska pří- sloví a využít také korpusová data.

Literatura

Akademický slovník současné češtiny. Online: <https://slovníkcestiny.cz> [přístup: 10.10.2022].

- Balowski M., 2018, *Obraz świata w czeskiej frazeologii*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Čermák F. et al., 2010, *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák F. et al., 2009, *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda.
- Doroszewski W., 1969, *Slovník języka polskiego PAN*. Warszawa: PWN.
- Filipec J. a kol., 2009, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Havránek B. a kol., 1989, *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- Hujer O. a kol., 1935–1957, *Příruční slovník jazyka českého*. Praha: SPN.
- Johnson M., 1987, *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff G., Johnson M., 2002, *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lakoff G., Johnson M., 2003, *Metaphors we live by*. London: The University of Chicago Press.
- Klégř A., 2007, *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lakoff G., 2006, *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.
- Machek V., 2010, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Nejedlý P., 1996, *Pojem cesty ve světle staročeské slovní zásoby*. „Listy filologické“ 119, s. 52–55.
- Němec I., 1995, *Systémovost antonymie jako vývojový faktor*. „Naše řeč“ 78, s.136–137.
- Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Skorupka F. 1989, *Slovník frazeologický jazyka polskiego*. Tom I: A–P. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Vaňková I., 2007, *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková I., Šťastná L. et al. (eds.), 2018, *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova.
- Vaňková I., Vodrážková V., 2019, *SVOBODA v českém jazykovém obrazu světa*. In: Abramowicz M., Bartmiński J. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sasiadów*. Tom 4 – *WOLNOŚĆ*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie Skłodowskiej, s. 245–304.
- Večerková R., 2006, *Uvedení do etymologie. K pramenům slov*. Praha: NLN.
- Wielki słownik języka polskiego*. Online z: <https://wsjp.pl> [přístup: 10.10.2022].
- Zaorálek J., 1996, *Lidová rčení*. Praha: Aurora.

O pewnych językowych środkach skuteczności kazań

Keywords: sermon (homily), language, spoken texts, means of impressiveness

Słowa kluczowe: kazanie (homilia), język, teksty mówione, środki skuteczności

Abstract

The article deals with selected language means which keep the attention of hearers, arouse interest in the contents and express the contact of the speaker and the hearer: namely suitable addressing, using of the first person plural (the preacher does not exclude himself from the community of the believers) and language and stylistic features of the spoken utterance.

W artykule zajmuję się wybranymi środkami, które podtrzymują uwagę słuchaczy kazań i wyzwalają zainteresowanie ich treścią oraz wzmagają kontakt nadawcy i odbiorcy. Są to: właściwie wybrany sposób zwracania się do słuchaczy, bezpośrednia forma per „ty”, użycie pierwszej osoby liczby mnogiej (kaznodzieja nie wyłącza się ze wspólnoty wiernych) i cechy wypowiedzi mówionej w warstwie języka i stylu.

Język kazań jest badany z różnych perspektyw: oferowane do analizy jest między innymi ich słownictwo oraz środki oddziaływania na słuchacza. Niniejszy artykuł¹ powinien stanowić częściowy wkład w poznanie wybranych środków, które podtrzymują uwagę słuchaczy kazań i wyzwalają zainteresowanie ich treścią oraz wzmagają kontakt nadawcy i odbiorcy. Są to środki znane i wypróbowane, ale nie zawsze

¹ Artykuł powstał na podstawie mego wystąpienia na VI Interdyscyplinarnej Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Język religijny dawniej i dziś (w kontekście teologicznym i kulturowym)” w wrześniu 2012 r. w Paradyżu. Tekst wystąpienia nie został opublikowany.

wykorzystywane. Zaslugują na analizę filologiczną, która może znaleźć zastosowanie w procesie przygotowania kaznodziejów. Będziemy je obserwować na materiale kazań w pisanej, drukowanej postaci, odwołam się jednak również do przykładów zasłyszanych, czyli tekstów w postaci mówionej: w tym drugim typie przykładów korzystać będę z własnej pamięci i notatek we własnym archiwum. Wszystkie badane tu przemowy były prymarnie przeznaczone dla liturgii katolickiej. Jednak środki skuteczności, które zamierzamy tutaj omówić, mogą mieć bardziej uniwersalne zastosowanie i z pewnością odnajdziemy je w kaznodziejstwie innych wspólnot chrześcijańskich.

Na wstępie uwaga terminologiczna: wyraz *kázání* (kazanie) w czeskim środowisku katolickim zwykle określa odpowiednią część mszy świętej lub nabożeństwa następującą po ewangelii, gdy ksiądz lub diakon przemawia do zgromadzenia wiernych, czyli jest to liturgiczna wypowiedź ustna nazywana *homilią*: tak ją charakteryzują oficjalne dokumenty kościelne po reformie liturgicznej ogłoszonej na Soborze Watykańskim II (*Dokumenty...* 1995, s. 149; *Sobór Watykański...* 1968, s. 67). Współczesna homiletyka katolicka rozróżnia następnie *homilię* jako część liturgii, zwłaszcza mszy św., od *kazania* jako przemowy duchowej wygłaszanej poza kontekstem liturgii, na przykład w nabożeństwach (zob. m.in. Przczyzna 2020, s. 15–21). Ale wyrazu *homilie* w codziennej komunikacji katolików czeskich prawie się nie spotyka: według nich *kazatel* (kaznodzieja) *káže* (wygłasza), a zgromadzenie słucha *kázání* (kazania). To szersze użycie słowa *kazanie* potwierdzają także znawcy sytuacji w języku polskim:

W szerokim rozumieniu kazanie to każda jednostka przepowiadania: homilia, kazanie, konferencja rekolekcyjna. Polski homileta Jan Twardy opowiada się za takim rozumieniem kazania. Jego zdaniem, kazanie to publiczne głoszenie słowa Bożego, które przyjmuje różne formy, takie jak: homilia, kazanie tematyczne, konferencja, przemówienie, nauka, egzorta (Sławiński 2020, s. 46).

Pozwolę sobie więc także w swoim artykule określać wszystkie analizowane teksty jednym polskim terminem *kazanie*.

Przemowa liturgiczna, fachowo nazywana *homilią* i w Czechach zwykle *kázáním*, ma szczegółowo wyjaśnić tekst biblijny, który pod-

czas nabożeństwa został przeczytany, a ma również zadania formacyjne: może doradzać, napominać, przekonywać lub mieć cele ogólniejsze, to znaczy ma zainteresować kogoś czymś. Typowymi, podstawowymi funkcjami tak ukierunkowanych kazań są funkcja konatywna (celem jest apel) i perswazyjna (intencją jest przekonanie adresata). Obie te funkcje bazują na różnych środkach językowych i metodach komunikacyjnych (o środkach perswazji w polskiej homiletyce pisała Dorota Zdunkiewicz-Jedynak 1996). Aby kazanie zadziało na słuchacza, powinno mieć nie tylko ważką, przemyślaną treść, ale również odpowiednią formę, dzięki czemu będzie dobrze odbierane i okaże się skuteczne.

Do podstawowych środków pozwalających na nawiązanie kontaktu należy zwracanie się do słuchaczy, nie tylko na wstępie, kiedy sygnalizuje rozpoczęcie tej części ceremonii, ale też w trakcie kazania, gdy bezpośredni zwrot może ożywić uwagę słuchaczy czy też podkreślić ważność przekazu. Niektóre zwroty są już tradycyjne i ustalone, mogą však przywoływać rozmaite konotacje, a w konsekwencji subiektywne reakcje odbiorców. Na przykład zwrot *draží věřící* (drodzy wierni) jest dziś już lekko patetyczny, może też irytować obecnych w kościele niewierzących; najczęściej występujące przez lata *bratři a sestry* (bracia i siostry) w ostatnich latach bywa w imię zgodności z etykietą zamieniane na *sestry a bratři* (siostry i bracia). Możemy jedynie spekulować, ilu słuchaczy zwraca uwagę na to, czy kaznodzieja użył tej „właściwej” formy i czy zwrócił się do nas z dostatecznym szacunkiem. Inny zwrot adresatywny *milí přátelé* (drodzy przyjaciele) wydaje się być neutralny, ale dla kogoś może trochę zbyt świecki, nieodpowiedni², a zwroty *přátelé Boží* (dosłownie: Boży przyjaciele) czy wreszcie *děti Boží* (dzieci Boże) brzmią sympatycznie, ale niekiedy mogą być również odbierane jako natrętne, zwłaszcza gdy są przez kaznodzieję wielokrotnie powtarzane. Myślę, że

---

² Zwrotów *přátelé*, *milí přátelé* używa się w języku czeskim często w codziennej komunikacji (podobnie jak w języku polskim *Mili/Drodzy/Szanowni Państwo*), mogą być zatem odczuwane jako nieodpowiednie w kościele (przyp. tłum.).

właściwie wybrany sposób zwracania się do słuchaczy to taki, który nie powoduje niestosownych myśli i rozważań, nie odwróci uwagi słuchaczy od tematu kazania.

Zdarza się niejednokrotnie, że ksiądz rozpoczyna kazanie bez początkowego zwrotu do odbiorców, lecz od razu rozwija myśl ewangelii, która właśnie została odczytana, a która może wywołała w słuchaczach pytania i wątpliwości. Podam przykład ze swoich zbiorów. Czytanie z Ewangelii dotyczyło wytrwałej modlitwy i kończyło się zdaniem: „Jeśli więc wy, choć źli jesteście, umiecie dawać dobre dary swoim dzieciom, o ileż bardziej Ojciec z nieba da Ducha Świętego tym, którzy go o to proszą” (Łk 11, 13)³. Po przewidzianym porządkiem liturgii dialogu („Oto słowo Pańskie” – „Chwała Tobie, Chryste”) i po chwili ciszy ksiądz powiedział: „No tak! Ja marzyłem o nowych adidasach, a dostanę Ducha Świętego!” – i kontynuował, wyjaśniając tę myśl. To wypróbowany środek przykuwający uwagę, nie da się go jednak stosować za każdym razem. Potrzeba tu rozwagi i umiaru.

Kazanie bez początkowego zwrotu do odbiorców jest prawdopodobnie nowszym trendem: Stanisław Koziara odkrył, że w pięciu tomach tak zwanych *Świętokrzyskich kazań radiowych* (Kraków 1983–1991) „na łączną ilość 579 kazań i homilii ponad połowa, bo aż 323, nie posiada w ogóle form adresatywnych [...] W pozostałej grupie tekstów, których jest 256, formy adresatywne pojawiają się głównie w części początkowej – 179, rzadziej w toku kazania” (Koziara 1994, s. 141). Koziara jako przyczynę tej mniejszej liczby podaje m.in. fakt, że „kapłan na początku [Mszy św. – K.K.] zwraca się z pozdrowieniem do wiernych” (a następnie nie czuje potrzeby powielania adresu), a także „powszechne korzystanie [...] z gotowych materiałów kaznodziejskich, które [...] nie ograniczają tekstu określonym typem form adresatywnych” (Koziara 1994, s. 144).

---

³ Cytaty biblijne na podstawie wydania *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wyd. 5 popr., Poznań: Pallottinum, 2008.

Intencja kaznodziei, by powiązać zakończenie czytania biblijnego z początkiem kazania, a tym samym pominąć zwykły zwrot do słuchaczy, jak opisano powyżej, jest więc przypadkiem szczególnym.

Innym środkiem kontaktowym, który w użyciu również może okazać się problematyczny, jest zwracanie się do słuchaczy bezpośrednio – per „ty”. Kaznodzieja przemawia w drugiej osobie liczby pojedynczej, chociaż ma przed sobą wielu ludzi, przeważnie starszych niż on: „Pomyśl sobie, ile dobrego Pan Bóg ci darował. Czy ty Mu za to jesteś choć trochę wdzięczny?” Wyraża wielkie zaangażowanie czy nawet osobistą troskę duszpasterza o każdego wiernego z osobna, ale bywa to też nieszczerze, i jeśli takie jest, miewa niemiły wydźwięk. Do tego dochodzą jeszcze okoliczności historycznojęzykowe. Językowe sposoby wyrażania szacunku (w języku czeskim tzw. *vykání* – użycie drugiej osoby liczby mnogiej wobec drugiej osoby liczby pojedynczej), różnice między formami grzecznościowymi i familiarnymi – przynajmniej w czeszczyźnie – rozwinęły się stosunkowo późno (zob. Gebauer 1929, s. 142). Stąd też w kazaniach Ojców Kościoła, które są czytane do dziś, spotykamy zwroty w drugiej osobie liczby pojedynczej. Na nas współczesnych oddziałują być może inaczej niż na pierwotnych słuchaczy: dla nich były neutralne, dla nas mogą być mocnym środkiem apelatywnym. Drugiej osoby liczby pojedynczej chętnie używał św. Augustyn (354–430) albo św. Jan Chryzostom (350–407). Występuje też w znanym miejscu maryjnego kazania św. Bernarda (1090–1153):

Kimkolwiek więc jesteś, gdy pojmiesz, że w potopie tego świata chybocesz się raczej wśród burz i nawałnic, miast kroczyć po ziemi, nie odwracaj oczu od blasku tej Gwiazdy, jeśli nie chcesz się pogrążyć na skutek burzliwych podmuchów. Gdyby się zerwały wichury pokus i gdybyś natrafił na skały utrapień, patrz na Gwiazdę, przyzywaj Maryję. Jeśli miotają tobą fale pychy albo niezdrowej ambicji, czy też oszczerstwa albo zazdrości – patrz na Gwiazdę, przyzywaj Maryję. Kiedy gniew albo chciwość, albo cielesna pożądliwość uderzy w duchową łódź – patrz na Maryję (*Liturgia godzin* 2014, s. 1334–1335).

Dodajmy, że w Ewangelii per „ty” zwraca się do nas Jezus Chrystus: „Ty zaś, gdy chcesz się modlić, wejdź do swej izdebki, zamknij

drzwi i módl się do Ojca twego, który jest w ukryciu. A Ojciec twój, który widzi w ukryciu, odda tobie” (Mt 6, 6). Syngularne formy drugiej osoby w wypowiedziach liturgicznych odnoszą się nie do jednego, ale do wszystkich obecnych słuchaczy.

Częściej pojawia się w kazaniach eksplicytny sposób zwracania się do całego zgromadzenia przez użycie liczby mnogiej, co daje efekt, który prowizorycznie określiłem jako „kaznodziejski inkluzyw-ekskluzyw”: pierwsza osoba liczby mnogiej obejmuje również przemawiającego duchownego, druga osoba odnosi się tylko do słuchaczy. Kiedy w kazaniu zabrzmiał jakiś postulat czy polecenie, można odnieść wrażenie, że dotyczy tylko osób świeckich, a księży już nie. Widać to wyraźnie na przykładzie fragmentu ze św. Augustyna:

Już przedtem wspominałem, abyście nie przebywali w kościele bezowocnie, słuchając o tak wielu świętych sprawach, a nie postępując święcie (*Liturgia godzin* 1988, s. 140).

Pisząc o drugiej osobie liczby mnogiej w kazaniach, Dorota Zdunkiewicz-Jedynak wskazuje nawet na ryzyko, że „wyraża się w ten sposób swoisty manicheizm”, bo chodzi o środek „wyraźnego, zdecydowanego dystansowania się wobec fali zła, która dotyka jego słuchaczy” i jego samego nie (Zdunkiewicz-Jedynak 1994, s. 152). Takim przykładem – owszem, literacko wystylizowanym – jest kazanie Monsignore O’Duffy’ego z powieści Brucea Marshalla *Chwała córki królewskiej* (*All glorious within*); ze względu na czytelnika cytuję je w przekładzie czeskim i polskim:

Ve jménu Otce a Syna a Ducha Svatého. Amen. Drazí bratři, protože se ve vaší farnosti rozlézá tolik zpupných hříchů, zavolal mě váš dobrý farář k vám, abych vám dával misie a zahnal vás zpět na cestu Páně [...] Podíváme-li se na nynější svět, vidíme, jak se na dlažbě našich měst hemží velké řvoucí, chrochtající, chlastající, smilníci, rouhající se, neparující se, zpupné pohanské davy, a všichni ti lidé se pokládají za úctyhodné občany, protože nosí na hlavách klobouky a přes sebe nepromokavé pláště, kterými je vidět, a také ještě paraplasta. Nezasluhují si úcty ani za mák. Nezasluhují si úcty, protože si nevšímají Božích příkázání. A tahle velká řvoucí, chrochtající, chlastající, smilníci, rouhající se, neparující se, zpupná pohanská masa bude spolykána peklem, ve kterém bude hořet po celou věčnost, nedá-li si včas pozor.

A vy, draží bratři v Ježíši Kristu, vy jste částí té velké řvoucí, chrochtající, chlastající, smilníci, rouhající se, naparující se, zpupné pohanské masy (Marshall 1948, s. 114).

W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego, amen. Moi drodzy bracia, ponieważ tyle grzechów grasuje po tej parafii, wasz zacny proboszcz wezwał mnie, bym wygłosił nauki misyjne i zagnał was z powrotem na drogę Pana [...] Gdy patrzymy dziś na świat, widzimy wielką ryczącą, chrząkającą, chulaszczą, rozpustną, bluźnierczą pyszałkowatą, rozszalałą pogańską masę, mrowiącą się po brukach naszych miast i uważającą się za zbiorowisko godnych szacunku obywateli z powodu kapeluszy na głowach i płaszczy nieprzemakalnych, przez które wszystko widać, i parasolek. Ale oni nie są godni szacunku. Nie są godni szacunku, ponieważ za nic mają przykazania Boże. Toteż ta wielką ryczącą, chrząkającą, rozpustną, bluźnierczą, pyszałkowatą, rozszalałą pogańska masa ścieknie jakby kanałem do piekła, aby piec się tam przez całą wieczność, jeśli nie będzie bardzo uważać. I wy, moi drodzy bracia w Jezusie Chrystusie, jesteście częścią tej wielkiej ryczącej, chrząkającej, hulaszce, rozpustnej, bluźnierczej, pyszałkowatej, rozszalałej, pogańskiej masy (Marshall 1995, s. 88–89).

Kaznodziejski inkluzyw-ekskluzyw może być oczywiście względem słuchacza funkcjonalny i nie pozbawiony poważania, szacunku, i można go znów odnaleźć u cytowanego wcześniej św. Augustyna:

[...] przypomnijmy słowa powiedziane im przez proroka. Słuchajcie więc z uwagą, my zaś będziemy słuchać z bojaźnią [...] Właśnie przed chwilą usłyszeliśmy ten wyjątek i dlatego postanowiliśmy o nim do was mówić. Bóg udzieli pomocy, abyśmy powiedzieli prawdę, jeśli nie zechcemy szukać jej u siebie. Gdybyśmy bowiem głosili własną naukę, byłibyśmy pasterzami, którzy pasą siebie samych, a nie owce. Jeśli natomiast głosimy Jego naukę, On jest waszym Pasterzem, kimkolwiek byłby pośrednik (*Liturgia godzin* 1988, s. 190).

Jeżeli nie wynika to wprost z treści komunikatu, właściwsza dla kazań jest, jak sądzę, pierwsza osoba liczby mnogiej: stosując ją, kaznodzieja nie wyłącza się ze wspólnoty wiernych. (O funkcji czasownikowej kategorii osoby w kazaniach pisała też Katarzyna Treffler-Smyczek 2020.)

Dla lepszego oddziaływania na słuchaczy kazanie winno mieć charakter wypowiedzi mówionej, to znaczy cechy mowy w warstwie języka i stylu. Powstaje tu problem praktyczny. Wielu księży nie potrafi wygłosić spójnej mowy bez kartki, toteż tekst kazania odczytują.

Jeżeli więc jest ono napisane w stylu wypowiedzi pisanej, zawiera wyraźne środki języka pisanego, to z reguły nie oddziałuje indywidualnie, trudniej odbiera się je słuchem, a słuchacze mogą mieć problem ze skupieniem uwagi. Potrzeba zatem, ale jest to sztuka, stylizować pisaną postać kazania tak, żeby przy czytaniu brzmiała naturalnie jak wypowiedź ustna. A jeśli kaznodzieja używa tekstów z wydanego zbioru kazań innego autora, może je wcześniej przybliżyć do postaci mówionej, nie powinien jej tylko mechanicznie odtwarzać.

Struktura językowa wypowiedzi mówionej to wielkie zagadnienie lingwistyki; nie zamierzam w tym miejscu czynić ogólnego przeglądu środków i metod. Wypowiedź mówiona nie oznacza oczywiście wypowiedzi nieliterackiej, niekulturowanej. Poprawnym językiem literackim można mówić w sposób naturalny, choć w języku czeskim jest to zapewne trudniejsze niż w polskim. Słyszałem wiele kazań wygłaszanych nieliterackim językiem potocznym (tzw. *obecná čeština*), ale kiedy w niektórych potoczność była funkcjonalna i pojawiała się głównie w egzemplach, w innych była bezcelowa, irytująca. Język pisany odznacza się skondensowaną strukturą zdań, zdania przeciążone licznymi członami składniowymi można na potrzeby wypowiedzi ustnej podzielić na krótsze i bardziej przejrzyste syntagmy. Dla mowy typowe jest powtarzanie tego samego wyrażenia (zwykle przedmiotu, o którym się mówi) i częste odsyłanie do niego. Następnie również używane są wyrażenia, którymi oddziela się rozwiniętą frazę imienną od frazy werbalnej. Oto przykład z kazania zachowanego w postaci pisanej, brzmiącego jednak jak wypowiedź ustna. Jego autorem jest św. Karol Boromeusz (1538–1584):

Wszyscy wprawdzie, przynaję, jesteście słabi, ale Pan Bóg udzielił nam środków, z których jeśli tylko zechcemy, możemy łatwo skorzystać. Spójrzmy więc na kapłana, który wie, że wymaga się od niego świętości życia, wstrzemięźliwości i anielskich obyczajów w postępowaniu. Chciałby tego wszystkiego, ale nie myśli o zastosowaniu prowadzących ku temu środków: postu, modlitwy, unikania złych i szkodliwych rozmów oraz niebezpiecznych poufałości (*Liturgia godzin* 1988, s. 1329).

Pozwolę sobie na mały eksperyment. Chociaż uważam, że przytoczony fragment brzmi całkiem naturalnie jako tekst mówiony, po-

dam go jeszcze własnej redakcji, uzupełniając o środki typowe dla wypowiedzi ustnej:

Zapewne wszyscy jesteśmy słabi, zakładam to. Ale Pan Bóg daje nam środki, które łatwo nam pomogą, oczywiście, jeśli nam na tym zależy. Jest ksiądz, który chciałby wieść życie bez skazy, który wie, że tego się od niego wymaga, i chciałby być powściągliwy i żyć jak anioł, bo tak to ma być; jednakże ten ksiądz nie zamierza użyć środków, które są do tego odpowiednie: nie pości, nie modli się, nie unika kontaktów ze złymi ludźmi, nie unika znajomości, które są dla niego szkodliwe i niebezpieczne.

Wniosek: Przypomnieliśmy kilka środków językowych, które wzmagają oddziaływanie i poprawiają odbiór wypowiedzi mówionej. W kazaniach winno się je stosować, pamiętając o poważnym charakterze nabożeństwa i o możliwych subiektywnych reakcjach odbiorców. Nawiązywanie kontaktu ze słuchaczami stanowi konieczny element konstrukcji gatunków homiletycznych. Kazanie to nie fachowy referat, ale żywe słowo.

Przełożył Jarosław Malicki

Literatura

- Dokumenty II. vatykańského koncilu*. Praha: Zvon, 1995.
- Gebauer J., 1929, *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl IV. Skladba. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Kozíara S., 1994, *Status i funkce form adresatywnych w języku współczesnych kazań*. In W. Przyczyna (ed.), *Fenomen kazania*. Kraków: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, s. 136–145.
- Kvítková N., 2005, *Jazyková stránka kázání*. In N. Bayerová a kol., *Specifika církevní komunikace*. Ostrava: Ostravská univerzita, s. 77–92.
- Liturgia godzin: codzienna modlitwa Ludu Bożego*. 4, Okres zwykły, tydzień XVIII–XXXIV. Poznań: Pallottinum, 1988.
- Liturgia godzin zakonów franciszkańskich w Polsce*. IV, Okres zwykły: tydzień 12–23. Wrocław: Franciszkańskie Wydawnictwo św. Antoniego, 2014.
- Marshall B., 1948, *Plná slávy*. Přeložila Hana Šnajdrová [= Jan Čep]. Praha: Vyšehrad.
- Marshall B., 1995, *Chwała córy królewskiej*. Przeł. J. J. Szczepański. Warszawa: Pax.

- Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wyd. 5 popr., Poznań: Pallottinum, 2008.
- Przyczyna W., 2020, *Pojęcie homilii i kazania. Ujęcie homiletycznoteologiczne*. In W. Przyczyna, K. Skowronek (eds.), *Język homilii i kazań*. Tarnów: Biblos, s. 11–26.
- Sławiński H., 2020, *Homiletyka współczesna o języku kazań i homilii*. In W. Przyczyna, K. Skowronek (eds.), *Język homilii i kazań*. Tarnów: Biblos, s. 41–61.
- Sobór Watykański II: konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań: Pallottinum, 1968.
- Świętokrzyskie kazania radiowe*. Tom 1–5. Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy, 1983–1991.
- Trefler-Smyczek K., 2020, *Przekaz Ewangelii w duchu nowej ewangelizacji na przykładzie wybranych homilii i kazań*. In W. Przyczyna, K. Skowronek (eds.), *Język homilii i kazań*. Tarnów: Biblos, s. 89–102.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 1994, *Rola czasownikowej kategorii osoby w kształtowaniu relacji między kaznodzieją i słuchaczami (na materiale tekstów kaznodziejskich stanu wojennego)*. In W. Przyczyna (ed.), *Fenomen kazania*. Kraków: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, s. 146–156.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 1996, *Językowe środki perswazji w kazaniu*. Kraków: Poligrafia Salezjańska.

Do kostela na bohoslužbu, na mši, nebo na liturgii? **K významům nejčastěji užívaných výrazů** **označujících křesťanské náboženské obřady¹**

Keywords: lexicographical treatment, liturgy, Mass, meaning, religious ceremony, (church) service

Klíčová slova: bohoslužba, lexikografické zpracování, liturgie, mše, náboženský obřad, význam

Abstract

The article deals with the meanings and lexicographical treatment of expressions denoting religious, particularly Christian ceremonies, in Czech. In the article, the nouns *obřad* 'ceremony', *bohoslužba* '(church) service', *mše* 'Mass' and *liturgie* 'liturgy' are examined, with particular attention to their respective semantic and lexicographic features. Attention is paid to the differences in usage of these terms, because although each of them can refer to a liturgical ceremony, they are nonetheless not always freely interchangeable.

Článek se zabývá významy a lexikografickým zpracováním výrazů označujících náboženské, zejména křesťanské obřady. Postupně jsou zde zkoumána substantiva *obřad*, *bohoslužba*, *mše* a *liturgie*, a to zejména z hlediska sémantického a lexikografického. Pozornost je věnována rozdílům v užívání těchto výrazů, protože i když všechny v některém ze svých významů mohou označovat bohoslužebný obřad, nejsou vždy volně zaměnitelné.

¹ Tato publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

1. Úvod

I člověk, který se sám nehlásí ke křesťanství, se občas setká se situací, kdy má nějak pojmenovat obřad některé z křesťanských církví. V tu chvíli mnozí zaváhají, jaký výraz použít, aby se nedopustili nějakého *faux pas*. Kromě substantiva *obřad* se totiž nabízejí další výrazy, zejména *bohoslužba*, *liturgie* a *mše*, které všechny označují bohoslužebné obřady, nejsou však vždy volně zaměnitelné. Ve svém příspěvku se budu zabývat sémantikou a rozdílem v užívání těchto výrazů, zaměřím se i na jejich lexikografické zpracování, a to jak na jejich podobu v dosavadních výkladových slovnících češtiny, tak i na budoucí zpracování ve vznikajícím *Akademickém slovníku současné češtiny* (dále: ASSČ).²

2. Sémantika a lexikografické zpracování výrazů *obřad*, *bohoslužba*, *mše* a *liturgie*

2.1. Obřad

Nejobecnější, sémanticky nejširší z výše uvedených výrazů je substantivum *obřad*, které významově pokrývá jak akty náboženské, tak i společenské v nejširším slova smyslu. *Slovník spisovného jazyka českého* (dále: SsJČ) rozlišuje u lexému *obřad* dva významy, *Slovník spisovné češtiny* (dále: SSČ) pouze jeden, srov. příslušné heslové stati z těchto slovníků:

obřad, -u m. (6. j. -u, -ě)

1. slavnostní provádění státního, společenského, náboženského aj. aktu, složené z řady růz. úkonů, zprav. předepsaným n. ustáleným způsobem; ceremonie: *dvorní o-y*; *uvítací o.*; *o. čepení* (při svatbě); *pohřební, smuteční o-y*; expr. *jídlo se mu stalo*

² Za konzultace k tomuto článku děkuji faráři Církve československé husitské Mgr. Lukáši Bujnovi, římskokatolickému knězi Mgr. Petru Hruškovi, Ph.D., duchovnímu Pravoslavné církve v českých zemích doc. PhDr. Hanuši Nyklovi, Ph.D., kazateli Bratrské jednoty baptistů Mgr. Davidu Slámovi, faráři Českobratrské církve evangelické Mgr. Anně Šourkové a duchovnímu Církve adventistů Vítězslavu Vurstovi, B.Th.

pravým o-em; jen se mnou nedělejte žádné o-y okolky;

2. kniž. souhrn předpisů o úkonech zvl. bohoslužebných, způsob, jakým se konají; ritus: *sloužit mši podle o-u slovanského* (SSJČ)

obřad, -u m slavnostní akt prováděný ustáleným způsobem, ceremoniál: *svatební, pohřební obřad; dvorní obřady*; expr. *jidlo je pro něho obřadem* (SSČ)

V ASSČ heslo *obřad* dosud zpracováno nebylo, jako členka autorského kolektivu tohoto slovníku však návrh zpracování mohu předložit již nyní. SSJČ první význam definuje jako ‚slavnostní provádění státního, společenského, náboženského aj. aktu‘, SSČ pak jako ‚slavnostní akt‘. Pro pojetí SSJČ mluví např. spojení *pohřeb bez obřadu*, pro pojetí SSČ zase nahrazení výrazu *obřad* výrazem *akt* v typických kolokačních spojeních jako *smuteční obřad/akt, obřad/akt svěcení* apod. Obě pojetí lze v definici zohlednit formou dvou významových odstínů. Oba slovníky uvádějí v definici adjektivum *slavnostní*, tento rys však zřejmě není obligatorní, jak ukazuje i opozice *slavnostní* vs. *skromný obřad*, lze tedy užít např. formulaci ‚akt zprav. slavnostního rázu‘. (Podstatná jména *ceremonie* a *ceremoniál* jsou v ASSČ naproti tomu vyložena jako ‚slavnostní obřad‘, jedná se tedy o kohyponyma *obřadu*, která označují právě různé slavnostní akty.)

V dokladech z *Českého národního korpusu* (dále: ČNK) se často objevuje spojení *velkopáteční obřady* (173x v SYN v11). Nejedná se o volné spojení, ale o terminologické sousloví označující římskokatolickou bohoslužbu slouženou na Velký pátek místo mše (tento den se v římskokatolické církvi nekoná svátost eucharistie, a tím pádem nemůže být sloužena ani mše svatá – eucharistická bohoslužba). Spojení *velkopáteční obřady* bude tedy zpracováno jako vykládané sousloví a připojeno k prvnímu významu hesla *obřad*.

V ASSČ bude zohledněn i druhý význam substantiva *obřad* uváděný v SSJČ – ‚souhrn předpisů o bohoslužebných úkonech‘. Jako plné synonymum tohoto významu bude uvedeno substantivum *ritus*.

Zde tedy návrh heslové stati substantiva *obřad* v ASSČ:

obřad (2. j. -du, 6. j. -dě) podstatné jméno rodu mužského neživotného
1. společenský nebo náboženský akt zprav. slavnostního rázu, složený z řady různých

úkonů, prováděný předepsaným nebo ustáleným způsobem; slavnostní provádění tohoto aktu: *smuteční / pohřební obřad; obřad korunovace / křtu / svěcení vody; pohřeb s obřadem / bez obřadu; Snoubenci mají možnost volby mezi církevním a civilním svatebním obřadem.*; *Slavnostní obřad vítání občanů se koná na radnici.*; *Jídlo je pro Francouze obřad, který si vychutnávají nejčastěji s rodinou nebo s přáteli.* □ *velkopáteční obřady* náb. (v římskokatolické církvi) bohoslužba s četbou pašijí konaná na Velký pátek odpoledne namísto mše

2. náb. předepsaná forma a způsob konání náboženských obřadů 1; syn. ritus: *liturgie byzantského obřadu; katolická církev východního obřadu* řeckokatolická; *Karel IV. založil klášter na Slovanéch pro mnichy slovanského obřadu.*; *Kostel byl vysvěcen jako místo pro bohoslužby římského obřadu.*; *Svatba se konala podle židovského obřadu.*

2.2. Bohoslužba

Substantivum *bohoslužba* již bylo v ASSČ publikováno, proto zde vlastní návrh jeho lexikografického zpracování podávat nebudu. Zajímavé je nicméně sledovat proměnu definice tohoto podstatného jména ve výkladových slovnících češtiny. V *Příručním slovníku jazyka českého* (dále: PSJČ) je *bohoslužba* definována jako ‚služba Bohu n. bohům; náboženský, církevní obřad‘. V SSJČ byla tato definice mírně upravena: ‚(v náb. pojetí) služba bohu n. bohům, náboženský n. církevní obřad‘. Přidaný předvýklad ‚v náboženském pojetí‘ však žádnou novou informaci oproti vlastnímu výkladu nepřináší, jedná se spíše o dobově poplatný prvek. Spojka *nebo* doplněná mezi adjektiva *náboženský* a *církevní* rovněž není namístě, protože navozuje dojem, jako by církevní obřad nebyl obřadem náboženským. V definici SSČ byl nadbytečný předvýklad ‚v náboženském pojetí‘ opět vypuštěn a definice upravena na ‚služba bohu n. bohům jako cír. obřad‘. Autoru definice se zde spojením obou částí výkladu spojkou *jako* podařilo lépe objasnit poněkud vágní spojení ‚služba bohu n. bohům‘. Ne příliš šťastné spojení ‚náboženský nebo církevní obřad‘ však autor bohužel zredukoval na v kontextu definice rovněž nevhodné sousloví ‚církevní obřad‘. Vztahuje-li se totiž definice na všechna teistická náboženství (v definici je explicitně připouštěna dokonce možnost služby více bohům, tzn., jsou v ní zahrnuta i náboženství polyteistická),

není vhodné takový obřad nazývat církevním, protože *církev* je termín spojovaný téměř výhradně s křesťanstvím.

Se všemi zmíněnými výhradami se uspokojivě vypořádali autoři definice substantiva *bohoslužba* v ASSČ, kteří jeho význam vykládají jako ‚náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, bohů‘. Významově nepřilíš srozumitelné spojení ‚služba bohu nebo bohům‘ se v definici již neobjevuje, jako opěrné slovo bylo zvoleno pouze substantivum *obřad*, konkrétně pak *náboženský obřad*, jenž pokrývá obřady všech náboženství, a to monoteistických i polyteistických, jak explicitně ukazuje poslední část definice ‚Boha, bohů‘. Srov. celou heslovou stat’ v ASSČ:

bohoslužba (2. j. -žby, 2. mn. -žeb) podstatné jméno rodu ženského náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, bohů: *katolická / pravoslavná / evangelická bohoslužba; židovská / hinduistická bohoslužba; velikonoční / nedělní bohoslužba; bohoslužba v kostele / v synagoze; chodit na bohoslužby*

Mezi autory ASSČ proběhla diskuse nad relevancí dalšího významového prvku pojmu *bohoslužba*, a to rysu ‚společného shromáždění‘. Jeden z původních návrhů definice v ASSČ byl ‚obřad k oslavě Boha uskutečněný setkáním věřících‘. Tento významový rys uvádějí také některé teologické slovníky a encyklopedie, např. u hesla *bohoslužba* v *Liturgickém slovníku* R. Bergera se uvádí, že ‚liturgie, bohoslužba ... označuje bohoslužebné shromáždění církevní obce...‘ (Berger 2008, s. 246). V slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* je bohoslužba definována jako ‚základní podoba veřejného kultu soustředěná v křesťanství zpravidla na zvěstování evangelia, na eucharistii, popř. na další svátosti‘ (Pavlincová, Horyna 2003, s. 254). Adjektivum *veřejný* i další části definice v sobě rovněž implikují rys ‚účasti věřících‘. Autoři ASSČ se však nakonec rozhodli pro definici s širším významovým záběrem a dodatek o setkání věřících v ní neuvádějí.

Také doklady nalezené v ČNK vesměs potvrzují, že výrazem *bohoslužba* jsou nejčastěji nazývána modlitební shromáždění věřících (vedená knězem). Jedná-li se o různé speciální kněžské úkony typu žehnání či svěcení, ať už např. velikonočních pokrmů, lázeňských pramenů, bytů věřících atd., používá se spíše výraz *obřad*. Podobně

i svátostné, slavnostní či smuteční akty, jako svatba, křest nebo pohřeb, nebývají označovány jako *bohoslužby*, ale jako *obřady* (srov. např. *Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve*, která obsahuje postup obřadů křtu, svátosti manželství, pohřbu, zpovědi, zaopatřování nemocných, požehnání úrody, svěcení vody, bytu atd.).

Hranice mezi obřadem a bohoslužbou ovšem není ostrá, někdy je možné užít oba výrazy. Záleží také na úzu té které církve (resp. toho kterého náboženství). Římskokatolický kněz Petr Hruška, který byl konzultantem tohoto článku, vysvětluje, že v římskokatolické církvi je každé žehnání zasazeno do alespoň krátké bohoslužby, tzn. součástí celého obřadu je pozdrav lidu, čtení Božího slova, modlitby věřících, pak následuje samotné žehnání a nakonec Modlitba Páně. Proto podle něj slovo *bohoslužba* může být užito i jako obecný výraz, kterým lze pojmenovat rozličné církevní obřady. Další konzultant, husitský farář Lukáš Bujna, by naproti tomu slovo *bohoslužba* vyhradil pouze pro společnou modlitbu shromážděné obce.

Z jazykového hlediska zajímavé je u substantiva *bohoslužba* užití morfologického čísla. Jde o ojedinělý příklad podstatného jména, které se kromě běžné opozice singuláru a plurálu (*bohoslužba* – *bohoslužby*) v určitých případech užívá i jako singuláre tantum (*bohoslužba*) a plurále tantum (*bohoslužby*).

Nejprve se zastavíme u případů, kdy je slovo *bohoslužba* užito jako singuláre tantum, jako hromadné substantivum. Nejčastější je toto užití ve spojeních *slovanská*, příp. *staroslověnská* nebo *latinská bohoslužba*, která označují typ ritu, kterým se v dřívějších dobách řídily bohoslužby na našem území. Substantivum *bohoslužba* zde tedy označuje vlastně ‚soubor bohoslužeb‘ a je v tomto případě synonymní se substantivem *liturgie* (1. význam, viz dále). Srov. korpusové doklady:

[1] V roce 863 přišli [Konstantin a Metoděj] na pozvání knížete Rostislava na Velkou Moravu, aby zde šířili slovanskou vzdělanost a bohoslužbu ve srozumitelném jazyce.

[2] V Sázavském klášteře se pěstovala slovanská bohoslužba jako dědictví věrozvěstů Cyrila a Metoděje až do roku 1096.

[3] Sílicí vlivy latinské bohoslužby pomalu, ale jistě vytlačovaly staroslověnskou liturgii do pozadí.

Starší slovníky toto užití reflektují, ale vždy jen v rámci exemplifikace. PSJČ větný doklad *Předkové naši přijavše víru Kristovu, měli nejprve bohoslužbu slovanskou* opatřil dovýkladem „užívali při církevních obřadech jazyka slovanského“. SSJČ uvádí pouze příklad *slovanská bohoslužba v našich zemích*, bez jakéhokoli vysvětlení. SSČ doklad *slovanská bohoslužba* uvádí s blíže nespecifikovaným dovýkladem „liturgie“. ASSČ pak toto hromadné užití substantiva *bohoslužba* nereflektuje již vůbec. Důvodem je mimo jiné i fakt, že užití substantiva *bohoslužba* jako singuláre tantum i ve výše zmíněných kontextech konkuruje běžná opozice jednotného a množného čísla. Srov. např. tyto korpusové doklady:

[4] Cyril a Metoděj byli bratři povolani z Řecka na Velkou Moravu, kde prosadili staroslověňštinu jako jazyk pro slovanské bohoslužby.

[5] Kníže Břetislav II. roku 1097 přidělil opatství břevnovským benediktinům, kteří na Sázavě zavedli latinské bohoslužby.

[6] Po několik staletí [klášter] působil jako významné středisko hlaholského písemnictví a staroslověnských bohoslužeb.

Druhé z hlediska kategorie čísla zajímavé je užití substantiva *bohoslužba* jako plurále tantum, tedy podstatného jména pomnožného. Tomuto případu se z výkladových slovníků češtiny nejvíce věnoval PSJČ, který u hesla *bohoslužba* uvádí samostatné podheslí *bohoslužby* s kvalifikátorem „pomn.“, výkladem „hlavní bohoslužebný obřad, na př. mše u katolíků“ a příklady *Lidé po ranních bohoslužbách již dávno odešli* a *Konati bohoslužby*. Toto užití je zachyceno ještě v SSJČ, který v rámci exemplifikace uvádí příklad *po nedělních bohoslužbách* s dovýkladem „po mši“. SSČ ani ASSČ již pomnožné užití substantiva *bohoslužba* neuvádějí. Důvodem je skutečnost, že jako plurále tantum bylo substantivum *bohoslužba* zachyceno hlavně v textech 19. a 1. poloviny 20. století, kdy bylo toto užití běžné, v novějších dokladech se s tímto užitím již téměř nesetkáváme. Výjimkou jsou texty po-

cházející z prostředí evangelické církve, v jejímž úzu se toto pomnožné užití zachovalo dodnes.³ Svědčí o tom i následující doklady z ČNK:

[7] Hostem farního sboru Českobratrské církve evangelické bude v neděli 15. února farář a poslanec Parlamentu ČR Svatopluk Karásek. Dopoledne od devíti hodin bude kázat při bohoslužbách v kostele Českobratrské církve evangelické ve Sladkovského ulici.

[8] Na Velký pátek 29. března v krnovském evangelickém kostele bohoslužby začínají v 17 hodin čtením pašijí.

[9] Program oslav uzavřely bohoslužby v evangelickém kostele.

[10] Také v sousedním Senior domě máme jednou týdně evangelické bohoslužby.

2.3. Mše

Výraz *mše* pochází z latinského *missa*, a to z poslední věty bohoslužby, pronesené knězem, *Ite, missa est*, doslova „jděte, rozpuštěna (poslána, propuštěna) je“. J. Rejzek ve svém *Českém etymologickém slovníku* uvádí, že „k čemu se vztahuje tato věta, však není zcela jisté, nejspíš ke shromáždění, ale možná i k posvěcenému chlebu a vínu, které se v raných dobách křesťanství posílaly k sousedním křesťanským společenstvím“ (Rejzek 2015, s. 435).

Význam substantiva *mše* je podle SSJČ, SSČ i *Akademického slovníku cizích slov* (dále: ASCS) „hlavní liturgický obřad v katolické církvi“. V poslední době se však slovo *mše* v tisku i v běžné komunikaci rozšířilo jako univerzální výraz nahrazující všechny další v úvodu zmíněné výrazy, tedy *bohoslužbu*, *liturgii*, a dokonce i významově nejširší *obřad*. Srov. následující doklady z ČNK:

[11] Sváteční mši bude celebrovat hlava estonské pravoslavné církve.

[12] Kromě klasických půlnočních v katolických kostelech mohou na štědrovečerní mši vyrazit také evangelíci.

---

³ Za upozornění na tuto skutečnost děkuji evangelické faráře Anně Šourkové.

[13] V plzeňském kostele sv. Mikuláše řečtí katolíci slaví božskou liturgií, mši, která se velmi podobá mši pravoslavné.

[14] Pravoslavný kněz sloužil mši v 30 metrech. (doklad z MF DNES, jako *mše* je zde označován obřad svěcení chrámové věže po rekonstrukci)

[15] Mnozí z přítomných mohli židovskou mši vidět poprvé a byli překvapeni její neokázalostí.

[16] Snad každý z účastníků muslimské mše měl v ruce mobil a snažil se poslední rozloučení s Alim natočit.

Je zřejmé, že v uvedených dokladech je slovo *mše* užito v širším, neterminologickém významu, který dosavadním slovníkovým výkladům neodpovídá. Vhodnost užití slova *mše* ve výše uvedených kontextech jsem konzultovala s několika duchovními různých křesťanských církví (viz poznámku č. 2). Oslovení duchovní husitské, pravoslavné a několika protestantských církví se shodují, že *mše* je římskokatolický termín a v kontextu jejich církve jeho použití není namístě. Označení *mše* je podle nich v nekatolických křesťanských církvích většinou spojováno s jinou formou spirituality, příznačnou právě pro římskokatolickou církev. Tím spíše se můžeme domnívat, že ještě problematičtější bude užití tohoto termínu pro označení bohoslužeb jiných náboženství, v uvedených korpusových dokladech konkrétně judaismu a islámu.

Jak jsem zmínila v úvodu tohoto článku, laický uživatel zpravidla nezná adekvátní termíny pro různé obřady všech křesťanských církví a dalších náboženství, proto hledá univerzálně použitelný výraz. Užití substantiva *mše* však není z výše uvedených důvodů příliš vhodné. Jako z konfesijního hlediska neproblematické pojmenování lze místo toho doporučit výraz *bohoslužba*. Jak již bylo řečeno, v ASSČ bylo podstatné jméno *bohoslužba* definováno dostatečně široce jako ‚náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, bohů‘, svým významem tedy slovo *bohoslužba* pokrývá obřady nejen všech křesťanských církví, ale i všech dalších monoteistických i polyteistických náboženství. Užití substantiva *bohoslužba* lze tak doporučit vždy, když si nejsme jisti, jaký výraz pro příslušný náboženský obřad použít, a to i za cenu, že

v některých speciálních případech by bylo třeba vhodnější užít substantivum *obřad* (viz výše zmíněné akty žehnání, křtů, pohřbů apod.).

Z výše uvedeného vyplývá, že *mše* a *bohoslužba* nejsou synonyma, byť se tak slovo *mše* často užívá, ale jedná se o hyponymně-hyperonymní vztah, kde *bohoslužba* je nadřazený a *mše* podřazený pojem. I v rámci římskokatolické církve je *mše* jen jedním z různých typů bohoslužeb, byť tím nejdůležitějším (dalšími jsou např. *adorace*, *křížová cesta* nebo již zmíněné *velkopáteční obřady*).

V ASSČ substantivum *mše* dosud publikováno nebylo, můj návrh jeho lexikografického zpracování však již vyšel v drobnosti věnované významům slova *mše* v časopise *Naše řeč* (Koutová 2022). Definici jsem v souladu s koncepcí ASSČ formulovala tak, aby obsahovala kromě generického zařazení i podstatné rysy daného lexému. Nešlo mi přitom o vyčerpávající teologickou definici, ale o uvedení nejpodstatnějších rysů a diferenčních prvků, jimiž se *mše* liší od jiných (zejména křesťanských) bohoslužeb. Fundovaný výklad, o který bych se při tvorbě definice mohla opřít, jsem hledala v dostupných teologických slovnících. *Slovník křesťanské kultury* uvádí, že *mše* je ‚základní obřad katolického kultu, jehož podstatným prvkem je proměňování chleba a vína na památku Poslední večeře‘ (Lemaítrová, Quinsonová, Sotová 2002, s. 240). Ve slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* se uvádí, že *mše* je ‚od 6. stol. obecně užívaný název pro obřad v řím.-kat. církvi, v jehož rámci se uskutečňuje formou oběti svátost eucharistie‘ (Pavlincová, Horyna 2003, s. 383). R. Berger ve svém *Liturgickém slovníku* definuje *mši* jako ‚na Západě převládající označení nejdůležitější bohoslužebné formy křesťanské obce; skládá se z bohoslužby slova a eucharistie‘ (Berger 2008, s. 296).

Teologické slovníky se tedy shodují na podstatném rysu *mše*, a tím je konání svátosti eucharistie v jejím rámci. Slavení svátosti eucharistie lze také označit za diferenční rys, kterým se *mše* liší od ostatních římskokatolických bohoslužeb. Oproti předchozím výkladovým slovníkům jsem ve svém návrhu definice jako opěrné slovo nepoužila významově široký výraz *obřad*, ale sémanticky specifitější výraz *bohoslužba*. Jako vyjádření jejího výsadního postavení v rámci římsko-

katolických bohoslužeb jsem ponechala adjektivum *hlavní*. Na rozdíl od starších výkladových slovníků jsem mši nespecifikovala jako bohoslužbu katolickou, ale úžeji jako bohoslužbu římskokatolickou, protože řečtí katolíci pro tuto bohoslužbu stejně jako pravoslavní a další východní křesťané užívají termín *svatá* nebo *božská liturgie*, starokatolíci pak dávají přednost označení *eucharistická slavnost*.

Rovnocennou víceslovnou alternativou jednoslovného termínu *mše* je sousloví *mše svatá*. Předchozí výkladové slovníky češtiny (PSJČ a SSJČ) tuto variantu reflektovaly pouze v rámci exemplifikace, pro zpracování v ASSČ jsem navrhla uvedení přímo v záhlaví hesla.

Jako druhý význam slova *mše* uvádějí slovníky (SSJČ a ASCS) ‚cyklická vokální skladba, zprav. s průvodem varhan n. orchestru, doprovázející mešní obřady, popř. provozovaná i koncertně‘ (SSJČ), resp. ‚vokální n. vokálně-instrumentální útvar na text mešního ordinaria, missa‘ (ASCS). Mešní ordinarium, zmiňované v definici ASCS, tvoří pevné části mše, tj. takové, které se během liturgického roku nemění. Jak ale ukazuje příklad známé *České mše vánoční* J. J. Ryby, může být mše komponována i na texty sváteční, proto jsem definici pojala šířeji jako ‚vokální nebo vokálně-instrumentální skladba na text některých částí mše‘.

Ve zmíněné drobnosti v *Naší řeči* jsem se zabývala i otázkou zohlednění problematičtějšího univerzálního užití substantiva *mše*, tj. významu ‚(jakýkoli) náboženský obřad, bohoslužba‘. V ASSČ se podává popis současně lexikální normy a vzhledem k časovému odstupu od vydání předchozích výkladových slovníků a změnám ve slovní zásobě se zde uvádějí i (dostatečně lexikalizované) významy, které SSJČ, SSČ a ASCS nezachytily (srov. Kochová, Opavská 2016, s. 14–15). Pokud jde tedy o diskutabilní rozšířený význam substantiva *mše*, koncepce ASSČ mluví spíše pro jeho zařazení do slovníku. Avšak vzhledem k tomu, že se jedná o citlivé téma (věřícím jiných náboženství a jiných křesťanských církví než římskokatolické může vadit, když se výrazem *mše* označují jejich bohoslužby), nepovažuji za vhodné tento význam pouze registrovat bez jakéhokoli vysvětlu-

jícího komentáře. Připojila jsem proto vysvětlující uživatelskou poznámku (viz níže).

Zde tedy můj návrh lexikografického zpracování substantiva *mše*, publikovaný v *Naší řeči*:

mše (2. j. mše) podstatné jméno rodu ženského lat.

1. náb. *mše (svatá)* hlavní bohoslužba římskokatolické církve, jejíž podstatou je slavení eucharistie (svátosti ustanovené Ježíšem Kristem na památku jeho poslední večeře): *nedělní / slavnostní / poutní mše; ranní / večerní / půlnoční mše svatá; zádušní / děkovná mše; zpívat / ministrovat při mši svaté; liturgické předměty pro slavení mše; Kněz sloužil / celebroid mši svatou.; Každou neděli chodíme do kostela na mši.*

2. náboženský obřad, bohoslužba: *V plzeňském kostele sv. Mikuláše řečtí katolíci slaví božskou liturgii, mši, která se velmi podobá mši pravoslavné.; V synagoze v Rakovníku se jednu dobu střídaly sobotní židovské mše a nedělní mše církve husitské.* V případě nekatolických křesťanských církví a jiných náboženství je v tomto významu vhodnější použít označení *bohoslužba*.

3. hud. vokální nebo vokálně-instrumentální skladba na text některých částí mše 1: *Rybova vánoční mše; Sbor zazpívá Bachovu Mši h moll.*

2.4. Liturgie

Slovo *liturgie* pochází z řeckého *leitúrgiá* – ‚veřejná služba‘, resp. ‚služba lidu, obci‘ (srov. Rejzek 2015, s. 383). V křesťanské tradici to znamená, že Boží lid má účast na Božím díle (srov. *Katechismus katolické církve* 2002, s. 281).

Výklad substantiva *liturgie* se jeví jako ze všech dosud zmíněných výrazů nejkomplicovanější. Podívejme se, jak si s ním poradily dosavadní české výkladové slovníky:

liturgie, -e f. círk. souhrnný název pro bohoslužebné úkony a osoby, pro bohoslužebné místo, nářadí atd. *Římská, řecká, koptická liturgie. Slovanská liturgie* bohoslužby konané slovanským jazykem. **D** služby boží, mše (hl. v církvi východní). *Pop odsloužil liturgii a vyšel před kostel.* Hol. Přen. *Dnešní parlamentní práce, at' ve výbo-rech, at' v plenu na „dohodnutých“ a nezměnitelných předlohách je pouhá liturgie, ze které mizí náboženský obsah: demokracie.* Přít. (PSJČ)

liturgie -e ž. (z lat. řec.) bohoslužebné úkony, obřady, bohoslužebný řád; bohoslužba: *latinská, slovanská l.; odsloužit l-i* (Hol.) *mši* (SSJČ)

liturgie -e ž <l <ř> bohoslužebné obřady a úkony, bohoslužba: *slovanská, latinská liturgie* (SSČ)

liturgie -e ž <l <ř> církv. souhrn bohoslužebných úkonů a obřadů a jejich pevně stanovený řád, bohoslužebný pořad: *latinská, slovanská l.* (ASCS)

Vidíme, že nejvíce prostoru heslu *liturgie* věnoval PSJČ, ostatní slovníky mají exemplifikaci velmi chudou a různé významy slova *liturgie* postihují v rámci pouze jednoho slovníkového významu, často s částečným synonymem *bohoslužba*. Heslová stať uváděná v PSJČ je sice podstatně širší, uvádí však podle mého názoru jak ve výkladu, tak v exemplifikaci zbytečné či nevhodné údaje („bohoslužebné osoby, místo, náradí atd.“, uvedení přeneseného dokladu), a podstatné rysy zde naopak chybí. Pro více informací proto opět nahlédneme do teologických slovníků a encyklopedií.

Výklad hesla *liturgie* v *Liturgickém slovníku* R. Bergera se pro účely všeobecného výkladového slovníku příliš nehodí, neboť není podán jako exaktní, neutrálně formulovaná slovníková definice, ale svým příznakovým, mysticko-poetickým stylem cílí hlavně na zasvěceného věřícího člověka, srov.:

Liturgie, bohoslužba [...] označuje bohoslužebné shromáždění církevní obce, ve kterém dává Kristus skrze Ducha svatého ve zvěstování a svátostných znameních věřícím podíl na svém velikonočním mysteriu a umožňuje vykoupnému člověku dát Otci odpověď chval a díky (Berger 2008, s. 246).

Pro nás jsou v tomto výkladu podstatné zejména tyto prvky: *liturgii* a *bohoslužbu* autor pojímá jako synonyma a nazývá tak bohoslužebné shromáždění věřících, spojené zřejmě zejména s eucharistií (což naznačuje onen „podíl na velikonočním mysteriu“).

Slovník křesťanské kultury uvádí, že liturgie je „veřejné uctívání projevované Bohu“. Dále se zde uvádí, že liturgie je „v užším slova smyslu postup tohoto uctívání“. Heslová stať pak pokračuje tímto encyklopedickým pojetým výkladem:

Liturgie se může lišit podle krajů a doby: mluvíme o liturgii východní a západní. K východní patří liturgie řecká, která vychází z liturgie sv. Chrysostoma (sv. Jana Zlatoústého) a sv. Basila, dále např. arménská, byzantská, koptská. Západní liturgie je

dnes reprezentována především liturgií římskou (Lemaítrová, Quinsonová, Sotová 2002, s. 212).

V této části výkladu se tedy již význam slova *liturgie* posouvá směrem k významu substantiva *ritus*. K ještě užšímu vymezení dochází v závěru výkladu:

Římští katolíci dnes často označují tímto výrazem slavení svátosti oltární, eucharistii. Pravoslavní nazývají svůj základní obřad eucharistickou nebo božskou liturgií (Lemaítrová, Quinsonová, Sotová 2002, s. 212).

Podle této části výkladu by tedy liturgie byla pouze konkrétním typem bohoslužby, a to bohoslužbou eucharistickou.

S eucharistickou bohoslužbou ztotožňuje liturgii i *Encyklopedie náboženství*, která uvádí, že „během doby se liturgie v katolické a pravoslavných církvích vyvinula ve slavnostní bohoslužbu s přesným průběhem, v jejímž centru je eucharistická slavnost. Již v raném středověku rozlišujeme různé mešní liturgie, jako liturgie římská, sv. Basila, sv. Jana Zlatoústého, Petrova aj.“ (Murrer, Elser, Ewald 1997, s. 184–185).

Ve slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* jsou přehledně uvedeny tři významové okruhy slova *liturgie*:

Veřejný obřad uctívání Boha (˘bohoslužba) či předepsané pořadí modliteb a obřadů, jimiž se tato úcta vzdává (˘ritus). V římskokat. církvi je nejdůležitější formou liturgie mše svatá, v pravoslaví sv. liturgie, jejíž ústřední částí je ˘přijímání (slavení ˘eucharistie) (Pavlincová, Horyna 2003, s. 366–367).

Podle tohoto slovníku je tedy *liturgií* nazývána eucharistická bohoslužba pouze v pravoslaví, v římskokatolické církvi se této ústřední bohoslužbě říká *mše svatá*.

Rovněž podle *Encyklopedie Diderot* se slovem *liturgie* označuje eucharistická bohoslužba ve východních církvích, v jiných případech (tj. mluvíme-li o bohoslužbách západních církví) je takto označována oficiální bohoslužba, tzn. zřejmě bohoslužba s pevným, předepsaným pořádkem:

[...] oficiální bohoslužba. V katolické církvi [...] zahrnuje mši, ostatní svátosti, liturgii hodin a některé obřady. Ve východních církvích se liturgií míní eucharistická bo-

hoslužba, v některých protestantských církvích předem určený průběh čtení, modliteb a zpěvů v bohoslužbě (*Encyklopedie Diderot* 1998, s. 665).

Uvádí-li se ve výkladu „v katolické církvi zahrnuje mši, ostatní svátosti, liturgii hodin a některé obřady“, může to znamenat jednotlivé formy liturgie, ale i to, že liturgií je myšlen celý soubor (oficiálních) bohoslužeb a obřadů. Pro druhou interpretaci hovoří 1. vydání slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* (Pavlincová a kol. 1994), kde se uvádí, že „dnes v říím-kat. církvi znamená liturgie všechny předepsané služby Boží (včetně hodiněk)“ (Pavlincová a kol. 1994, s. 228).

Máme tu tedy několik významových okruhů slova *liturgie*, k nimž ekvivalentně k lexému *mše* přidávám ještě význam ‚vokální skladba na text liturgie‘:

1. bohoslužba (jakákoliv),
2. oficiální bohoslužba (s pevnou, předepsanou strukturou),
3. soubor bohoslužeb a obřadů dané církve,
4. pořádek závazný pro tyto bohoslužby, ritus,
5. (ve východních církvích) eucharistická bohoslužba,
6. vokální skladba na text liturgie (eucharistické bohoslužby).

Je jasné, že tuto sémantickou šíři nebude možné postihnout v rámci jednoho významu, jak to činily předchozí výkladové slovníky češtiny. Některé z významových okruhů bude nicméně vhodné zpracovat v rámci jednoho významu jako sémantické odstíny.

Jako první význam navrhuji z frekvenčních i sémantických důvodů uvést ‚soubor bohoslužeb a obřadů dané církve‘. K tomuto významu bude vhodné připojit i významový odstín ‚pořádek závazný pro tyto bohoslužby‘, protože ve většině dokladů se tyto dva významové okruhy navzájem prolínají, srov. např. následující doklady z ČNK:

[17] Řeckokatolická církev užívá východní liturgii, ale za svého nejvyššího představitele uznává římského papeže.

[18] Existuje mesiánské židovství, evangelikální judaistický proud uznávající Ježíše jako Mesiáše, ale zachovávající si tradiční židovskou liturgii.

Jak ukazuje poslední uvedený doklad, tento význam se týká i obřadů židovských⁴, proto bude namístě před vlastní výklad doplnit zpřesňující sémantizační poznámku ‚v křesťanství a v judaismu‘. Jako částečné synonymum tohoto významu lze uvést substantivum *ritus*. Co se týče vztahu tohoto významu k substantivu *bohoslužba*, je tu *liturgie* hyperonymem *bohoslužby* (náboženského obřadu).

Druhý význam hesla *liturgie* by měl zachycovat užití tohoto substantiva jako označení náboženského obřadu, bohoslužby. Výše uvedené definice z náboženských slovníků naznačují, že jde zejména o bohoslužbu křesťanskou (užití v kontextu jiných náboženství je zcela netypické), a to zpravidla o bohoslužbu obřadního typu, při které se dodržuje určitý předepsaný pořádek. Můžeme tedy říci, že výraz *liturgie* je v tomto významu synonymem substantiva *bohoslužba*, byť synonymem pouze částečným (v ASSČ se při výkladu významu běžně pracuje s částečnou synonymií, proto zde můžeme slovo *bohoslužba* uvést jako částečné synonymum, i když je jeho význam širší). Jako oporu pro výklad tohoto významu slova *liturgie* můžeme tedy užít stávající definici substantiva *bohoslužba* v ASSČ, tj. ‚náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha‘, doplněný o zpřesnění ‚zprav. s určitým předepsaným pořádkem‘ a částečné synonymum *bohoslužba*. Omezení tohoto významu na křesťanský kontext můžeme opět signalizovat sémantizační poznámkou, a to ‚v křesťanství‘ nebo přesněji ‚v křesťanství, zejména západním‘, neboť ve východních křesťanských církvích má substantivum *liturgie* úzce vymezený terminologický význam ‚eucharistická bohoslužba‘.

Jako třetí význam hesla *liturgie* bude zpracován právě posledně zmíněný význam ‚eucharistická bohoslužba ve východních křesťanských církvích‘⁵. Stejně jako mše v římskokatolické církvi je i liturgie

⁴ Srov. i výklad významu slova *liturgie* v judaismu, který uvádí slovník *Judaismus, křesťanství, islám*: ‚soubor obřadů předepsaný k veřejné bohoslužbě‘ (Pavlincová, Horyna 2003, s. 137).

⁵ K východním křesťanským církvím patří zejména církev pravoslavná, církev řeckokatolická a starobylé východní církve, jako asyrská, koptská, etiopská atd. V de-

jen jednou z různých bohoslužeb pravoslavné a řeckokatolické církve, byť tou nejdůležitější (dalšími bohoslužbami denního cyklu jsou zejména *večerní* a *jitřní*, které spolu tvoří tzv. *celonoční bdění*, dále se slouží různé příležitostné bohoslužby, jako např. *panychida* – bohoslužba za zesnulé). Při tvorbě definice se můžeme inspirovat výkladem použitým u hesla *mše*, neboť *svatá liturgie* (nazývaná též *božská liturgie*) je ve východním křesťanství obdobou římskokatolické *mše svaté*. I zde budou proto v podheslí významu uvedeny rovnocenné víceslovné varianty jednoslovného termínu *liturgie* – *svatá liturgie* a *božská liturgie*. Dodejme ještě, že *liturgie* a *mše* jsou v tomto významu koheponymy substantiva *bohoslužba*.

Konečně čtvrtý význam substantiva *liturgie* je opět analogický k poslednímu významu hesla *mše*. Jedná se o vokální⁶ skladbu na text částí liturgie (eucharistické bohoslužby).

Jako vykládané sousloví zpracujeme i termín užívaný v římskokatolické církvi *liturgie hodin*. Jedná se o soubor různých modliteb konaných v konkrétní hodiny v průběhu celého dne. Jiný název pro tento soubor modliteb je *denní modlitba církve* (tento název bude uveden v definici jako synonymum).

Můj návrh zpracování hesla *liturgie* v ASSČ tedy vypadá takto:

liturgie (2. j. -ie) podstatné jméno rodu ženského řec.

1. náb. (v křesťanství a v judaismu) souhrn všech bohoslužeb, bohoslužebných úkonů a obřadů; forma a způsob jejich konání, bohoslužebný pořádek, ritus: *katolická / evangelická / židovská liturgie; rozpory mezi slovanskou a latinskou liturgií na Velké Moravě; Boží hod velikonoční je v křesťanské liturgii nejvýznamnější svátek.; Řeckokatolická církev užívá východní liturgii, ale za svého nejvyššího představitele uznává římského papeže.; Na Velký pátek je římskokatolická liturgie strohá, nekoná se mše, ale pouze bohoslužba složená ze čtení textů a zpěvu.; Zatímco v katolické církvi stojí v popředí bohoslužby samotná liturgie, reformované křesťanské církve kladou větší*

finici však budou jako nejdůležitější zástupkyně východního křesťanství zmíněny pouze církve pravoslavná a řeckokatolická.

⁶ Na rozdíl od *mše* zde nebude uvedena též charakteristika „vokálně-instrumentální“, protože ve východním křesťanství se při bohoslužbách pouze zpívá, neužívají se žádné hudební nástroje.

důraz na kázání.

2. náb. (v křesťanství, zejména západním) náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, zprav. s určitým předepsaným pořádkem, bohoslužba: *mešní liturgie* mše svatá; *Kardinál Dominik Duka posvětil při slavnostní liturgii nový oltář v kostele Panny Marie Vítězné.; Tradiční liturgie v bazilice svatého Petra ve Vatikánu včera zahájila křesťanské velikonoční svátky.; Základem bohoslužebného života husitské církve je liturgie, kterou vypracoval Karel Farský.; Během katolické křestní liturgie přijímá dospělý katechumen po udělení křtu ještě svátost biřmování.*

3. náb. (*svatá / božská*) *liturgie* hlavní bohoslužba pravoslavné a řeckokatolické církve, jejíž podstatou je konání eucharistie (svátosti ustanovené Ježíšem Kristem na památku jeho poslední večeře): *liturgie sv. Jana Zlatoústého; Pravoslavný kněz sloužil liturgii.; Na paschalní půlnoční a jitřní bohoslužbu navazuje slavnostní svatá liturgie s eucharistií.; Jsou různé názvy pro bohoslužby, při nichž se koná přijímání: římská katolíci jim říkají mše, pravoslavní křesťané božská liturgie, baptisté večeře Páně.*

4. hud. vokální skladba na text částí liturgie 3: *Sbor zazpívá Božskou liturgii sv. Jana Zlatoústého, opus 41, P. I. Čajkovského.*

□ *liturgie hodin* náb. (v římskokatolické církvi) soubor modliteb konaných v konkrétní hodiny v průběhu celého dne, denní modlitba církve

3. Závěr

Naznačené sémantické relace mezi většinou polysémnými výrazy *obřad*, *bohoslužba*, *mše* a *liturgie* ukazují, že pro laika může být skutečně obtížné se v nich zorientovat, a není proto překvapující, že uživatelé tyto výrazy nezřídka zaměňují. Ne vždy je však taková záměna vhodná, protože každý ze zmíněných výrazů je do jisté míry sémanticky specifický a jeho užití je zpravidla omezeno na určitý kontext. Za nejuniverzálnější výraz můžeme označit substantivum *bohoslužba*, které má ze všech zkoumaných výrazů největší uplatnění při označování náboženských obřadů různých křesťanských církví i jiných náboženství. Lze ho tak doporučit vždy, když si nejsme jistí, jaký výraz pro označení určitého náboženského obřadu použít.

Zdroje

SYN v11: *Český národní korpus – SYN v11*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <https://www.korpus.cz>. [cit. 22. 3. 2023].

Duchovní vylezl na lešení, aby sloužil mši ve třiceti metrech nad zemí, 2019. „Mladá fronta DNES” [Karlovarský kraj], 14.11.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov*, 1995, 1. vydání. Praha: Academia.
- Akademický slovník současné češtiny* [rozpracovaný rukopis; hesla s náslovím a-, b-, c-, č-, d-, e-, f-, g-]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Berger R., 2008, *Liturgický slovník*. Praha: Vyšehrad.
- Encyklopedie Diderot: Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích*, 1996–1998. Praha: Nakladatelský dům OP.
- Katechismus katolické církve*, 2002, 2. vydání, doplněné a opravené. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Kochová P., Opavská Z. a kol., 2016, *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Koutová M., 2022, *K významům slova mše*. „Naše řeč” 105, č. 4, s. 237–241.
- Lemaîtreová N., Quinsonová M. T., Sotová V., 2002, *Slovník křesťanské kultury*. Praha: Garamond.
- Murrer G., Elser M., Ewald S., 1997, *Encyklopedie náboženství*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Pavlincová H. a kol., 1994, *Judaismus, křesťanství, islám*, 1. vydání. Praha: Mladá fronta.
- Pavlincová H., Horyna B. a kol., 2003, *Judaismus, křesťanství, islám*, 2. vydání, podstatně přepracované a rozšířené. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957, Praha: Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství.
- Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník*, 2. vydání, přepracované a rozšířené. Praha: Leda.
- Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve*, 2010, 3. vydání, upravené a doplněné. Praha: Pravoslavná církev v českých zemích.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*: S Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky, 2003, 3. vydání, opravené. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971. Praha: Academia.

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan HRDLIČKA

DOI: 10.14746/bo.2023.4.10

Univerzita Karlova, Praha

Jede na Pálavské vrchy¹

Keywords: preposition, Czech as a foreign language, the textbook of Czech language for foreigners, linguo-didactics, local meaning, linguo-didactic proposition

Klíčová slova: předložka, čeština jako cizí jazyk, učebnice češtiny pro cizince, lingvodidaktika, význam lokální, lingvodidaktická poučka

Abstract

The usage of the primary prepositions *do* + genitive (*G*) and *na* + accusative (*A*) (not only in local, dynamic and directional, i.e. a direction designating meaning) in speech is rather difficult for people speaking foreign language. In case of a range of mountains the preposition *do* + *G* is usually connected with the plural (*do Krkonoš*), while the preposition *na* + *A* with the singular (*na Šumavu*). Nevertheless, in practical speech we can meet with exceptions. In this study the occurrence of prepositions for *les* – *forest* – (*do Českého lesa*), *pohoří* – *range of mountains* – (*do pohoří Rila*), *vrch* – *hill* – (*na Žďárské vrchy*) and *výšina* – *height* – (*na Golanské výšiny*) is analysed. The distribution of the above prepositions is commented briefly from the linguo-didactic point of view.

Řečové užití primárních předložek *do* + *G* a *na* + *Ak* (a to nejen ve významu lokálním dynamickým směrovým, tedy pohybu určitým směrem) je pro jinojazyčné mluvčí dosti obtížné. V případě pohoří se prepozice *do* + *G* pojí obvykle s pohořími v plurálu (*do Krkonoš*), prepozice *na* + *Ak* s pohořími v singuláru (*na Šumavu*). V řečové praxi se však setkáváme s různými výjimkami. V příspěvku se analyzuje výskyt prepozic s pojmenováními *les* (*do Českého lesa*), *pohoří* (*do pohoří Rila*), *vrch* (*na Žďárské vrchy*) a *výšina* (*na Golanské výšiny*). Řečová distribuce zmíněných předložek je z lingvodidaktického hlediska stručně komentována.

České předložky patří z pohledu oslovených zahraničních bohemistů studujících na Ústavu bohemistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze jednoznačně k nejobtížnějším kapitolám mluvnice češtiny (blíže Hrdlička 2000), a to

¹ Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika.

z několika relevantních příčin. Lze je rozdělit do dvou základních skupin, a sice na důvody povahy a) jazykové a b) lingvodidaktické.

Ad a) Vedle značného, a nadto stále rostoucího počtu českých předložek (k 19 prepozicím primárním je třeba v současnosti přičíst přes 500 prepozic sekundárních, viz Vlková 1988 aj.)² připomínáme značnou pestrost jejich významů (v tuzemské odborné literatuře se uvádí na 20 významových celků, např. předložková spojení s významem místním, časovým, účelu, příčiny, způsobu, zřetele, podmínky apod. viz Kroupová 1985, Blatná 2006 aj.), ale také nemalou synonymii i různou stylovou platnost předložek (srov. *Nebylo to k nim / vůči nim příliš vstřícné; Pohádali se nejspíš kvůli penězům / pro peníze / skrz peníze*). Upozorníme rovněž na nemalé nebezpečí interference, která se obvykle projevuje řečovým užíváním neadekvátních předložek i nevhodných pádů (viz polské *Jdu do doktora* místo náležitého *Jdu k doktorovi*, ruské *Je to pro nich* místo správného *Je to pro ně* aj.).

Ad b) Situaci jinojazyčným mluvčím zpravidla neusnadňuje ani stávající zpracování daného slovního druhu v mnohých učebních materiálech češtiny pro cizince, které se kromě jiného vyznačují výrazným sémaziologickým přístupem,³ nežádoucím formalismem a nezřídka absencí vhodných lingvodidaktických instrukcí (ty jsou často zapotřebí zejména k adekvátnímu užívání sémanticky prázdných či chudých předložek původních), blíže Hrdlička 2000, 2009 aj.

Jednu z důležitých, dalo by se říci bazových oblastí (rozsáhlou a složitou, srov. Hrdlička 2001, 2022) představují velmi početná a významově bohatě rozrůzněná předložková spojení s významem místním (ADV Loc). V příspěvku se stručně zastavíme u řečového užití předložek *do + G* a *na + Ak* (obě patří v současném jazyce nejen mezi nejužívanější české prepozice, ale lexémy vůbec) ve významu dynamickém směrovém (pohyb určitým směrem) s vybranými pojmenováními českých i zahraničních pohoří. Tato oblast sice představuje jen zlomek celé problematiky, s níž se v různé míře setkávají jinojazyční mluvčí v podstatě již od počátků akvizice češtiny, přesto je důležitá a zajímavá.

Na konkurenční uplatnění zmíněných původních předložek narážíme již v obecné rovině, srov. spojení *Jede na hory* versus *Jede do hor*.⁴ V prvním případě, v každo-

² Monosylabické primární prepozice se vyjma předložku *k* překrývají se slovesnými prefixy. Při této příležitosti poukážeme na jejich úzkou řečovou kooperaci a vzájemnou účelnou provázanost. V komunikátu podporuje předložka význam předpony, odpovídá jí svou funkcí, resp. významem (*Auto vjelo do garáže; Vyšel z ředitelovy kanceláře*), nezřídka i svou formou (*Napsala to na papír; Předstoupil před shromážděné studenty*).

³ Alespoň v učebnicích češtiny pro pokročilejší jinojazyčné mluvčí bychom se přimlouvali za výraznější uplatňování přístupu onomaziologického (tedy za popis prepozic přehledný, systematický, uspořádaný po významových celcích), který ovšem znemožňuje stávající tradiční a dominantní horizontální prezentace české deklinace, resp. systému pádů.

⁴ Roli může hrát i význam „vzdálený cíl cesty“, srov. analogická spojení *Jede na tábor* x *Jede (= vjíždí) do tábora, Chystají se jet na poušť* x *Chystají se vyrazit do pouště* atd. Zajímavý případ

denní komunikaci nepoměrně častějším, má mluvčí podle našeho soudu obvykle na mysli běžnou cestu (za účelem turistiky, lyžování aj.), kdežto z druhé alternativy je možné vyrozumívat, že se může jednat o zdůraznění zamýšleného proniknutí do příslušného teritoria, do „nitra“ hor, „dovnitř“ (v úvahu připadá kupř. výzkumná expedice, horolezecká výprava apod.).

Jakým způsobem řečový výskyt prepozic v daných kontextech nerodilému mluvčímu češtiny srozumitelně a naučitelným způsobem vyložit? První pokusy dobrat se spolehlivých doporučení⁵ očekávaný výsledek nepřinesly (srov. naprosto neuspokojivý výklad Mářův,⁶ který zcela opomíjel klíčovou roli mluvnického čísla), mapovaly totiž situaci pouze dílčím způsobem.

S určitým odstupem se objevuje jednoduchá, avšak vcelku osvědčená poučka: jednotlivé vrcholy či celá pohoří v čísle jednotném se užívají s předložkou *na + Ak* (*na Sněžku, na Králický Sněžník, na Milešovku, na Ještěd, na Praděd, na Říp / na horu Říp, na Kunětickou horu, na Svatý kopeček, na Jánský vrch; na Šumavu, na Kavkaz, na Malou Fatru, na Ural, na Českomoravskou vysočinu, na Dražanskou vrchovinu, na Plzeňskou pahorkatinu, na Tibetskou plošinu, na Starou planinu*), jsou-li v plurálu, užívá se s velkou pravidelností prepozice *do + G* (*do Krkonoš, do Beskyd, do Jeseníků, do Javorníků, do Karpat, do Krušných hor, do Orlických hor, do Vysokých Tater, do Alp, do And, do Pyrenejí*), viz Hrdlička 2000 aj.

Jak je ze selektivního přehledu zřejmé, platí ona lingvodidaktická instrukce spolehlivě jak v případech, kdy není zmíněna povaha geografického útvaru (*hory, vrchovina, vysočina, pahorkatina, planina, plošina*), tak také v situacích opačných.

V řečové praxi se ovšem setkáváme s určitými spojeními, která výše zmíněnému pravidlu nepodléhají. Připomeneme alespoň některé z nich, zejména ta předložková vyjádření, která jsou podle našeho soudu pro pokročilejší zahraniční bohemisty z ko-

---

představuje syntagma *Jede na Kavčí hory* (část Prahy).

Prepozice *do + G* vykazuje výraznou tendenci pojit se s prostory a s lokalitami spíše uzavřenými, ohraničenými, vůči okolí níže položenými (ať přírodními, nebo člověkem vytvořenými), např. *do propasti, do údolí, do nížiny, do průrvy, do rokle, do kaňonu, do soutěsky, do průsmyku, do Povltaví* (do údolí podél daného toku), *do Podkrkonoší* (dolů pod zmíněné pohoří, na jeho úbočí), *do příkopu, do sklepa, do suterénu, do podchodu, do šachty, do jámy, do dolu, do zákopu* atd. Předložka *na + Ak* obvykle uvozuje útvary s parametry právě opačnými. Nezřídka se ovšem jedná o významy účelové (ADV Fin), srov. *Jde na oběd* – ptáme se nikoliv „jde kam?“, ale „proč?“, „za jakým cílem?“, „za jakým účelem?“ – aby obědval.

⁵ K výrazným příspěvkům (ovšem s podstatně širším dopadem) patří kupř. Današ 1964, Čechová 1981, Čermák 1996 aj.

⁶ „Také u názvů pohoří není situace jednoduchá. Je sice pouze spojení na *Šumavu, na Šumavě* proti výhradnímu *do Tater, v Tatrách*, ale u názvu Krkonoše máme kolísání *na Krkonoše, na Krkonoších/do Krkonoš, v Krkonoších*. Obojí spojení je přibližně stejně časté, někdy se uplatňuje ovšem i jenný stylistický rozdíl. U názvů cizích pohoří je téměř výhradně spojení s *v* a *do: do Alp...*“ (Mára 1968, s. 132).

munikačního hlediska relevantní, a pokusíme se odchylnou řečovou distribuci uvažovaných předložek stručně okomentovat.

- 1) Jednu z nepočtených výjimek potvrzujících pravidlo představuje syntagma *Jede do Himálaje*. To je ovšem snadno osvojitelné a jeho náležité užití podle našeho mínění nepůsobí jinojazyčnému uživateli zásadnější potíže. Obdobně se s předložkou *do + G* mohou pojit i jiná pohoří (*Jede do Hindúkuše, do Sierra Nevady, do Centrálního masivu* aj., patrně vlivem expanze konkurenční předložky *na + Ak* se však můžeme variantně setkávat i s ní). Rolí může sehrávat i formální tvarosloví: jde-li o méně užívané názvy hor, nabízí se „invariantní“ tvar akuzativu (formálně shodný s nominativem), kterému může dát mluvčí přednost před potenciálně tvarově nejistou formou genitivu, srov. *Jede na Rodopy, na Pirin* apod.
- 2) Jinou odchylkou je spojení předložky *do + G* s lexémem *les*, srov. *Jede do Českého lesa, do Slavkovského lesa, do Bavorského lesa* atd. Vysvětlení je zde vcelku prosté. Obecné pojmenování *les* (přestože je v singuláru) se ustáleně pojí s danou prepozicí, a ta se nemění, ani když se zmíněné apelativum změní v proprium.
- 3) Systémově (a nejspíše uzuálně) se prepozice *do + G* pojí s pojmenováním *pohoří* (a také *středohoří*), a to i přes singulárovou podobu příslušného horského útvaru (jde o nominativ jmenovací, díky němuž se lze opět vyhnout případné obtížné flexi):⁷ *jede na Atlas, na Rilu* versus *do pohoří Atlas, do pohoří Rila; jede do Českého středohoří, do Francouzského středohoří*. Lexém *pohoří* může mít i význam konkretizující, upřesňující: uvede-li mluvčí např. *že jede do pohoří Chřiby, do pohoří Smrčiny*, je situace zřejmá, v opačném případě tomu tak být nemusí (komunikant se může domnívat, že se jedná o název obce aj.).
- 4) S plurálovými podobami pojmenování *vrch, výšina* se obvykle (na první pohled nepravdělně) pojí předložka *na + Ak*: *Jede na Pálavské vrchy* (ale i *na Pálavu*), *na Golanské výšiny*⁸ (ale také *na Golany*), *na Žďárské vrchy, na Hostýnské vrchy*, a to patrně z toho důvodu, že se říká „jít na vrch(ol)“, tedy na nejvyšší bod příslušného útvaru.

Co dodat závěrem? Snad jen tolik, že jsme daleci domnívat se, že by tímto stručným příspěvkem byla zmíněná problematika popsána, byť jen v relativní úplnosti. Ukazuje se totiž, že je natolik rozsáhlá, bohatá a pestrá, že její soustavnější analýza nepochybně nabídne a odhalí ještě další zajímavé lingvistické i lingvodidaktické tendence a podnětná zjištění.

Literatura

Blatná R., 2006, *Víceslovné předložky v současné češtině*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny.

⁷ Srov. i podobné *Jede do podhůří Krkonoš* aj.

⁸ Srov. ovšem spojení *vyndšet někoho do (nebeských, nadoblačných) výšin, závody do vrchu, jet na kopec* (na jeho vrchol) versus *jet do kopce* (pouze směřování vzhůru).

Čechová M., 1981, *K expanzi předložky na v současné jazykové praxi*, „Naše řeč“ 64, s. 33–45.

Čermák F., 1996, *Systém, funkce, forma a sémantika českých předložek*, „Slovo a slovesnost“ 57, s. 30–46.

Daneš F., 1964, *Malý průvodce po dnešní češtině*, Praha, Orbis.

Hrdlička M., 2000, *Předložky ve výuce češtiny jako cizího jazyka*, Praha, Karolinum.

Hrdlička M., 2001, *K užívání předložkových spojení s významem místním*, „Bohemistyka“, č. 1, s. 137–152.

Hrdlička M., 2009, *Gramatika a výuka češtiny jako cizího jazyka*, Praha, Karolinum.

Hrdlička M., 2022, *Ke struktuře sémantického celku v onomaziologicky koncipovaném popisu mluvnické češtiny jako cizího jazyka*. „Journal of Slavic Languages“ 27, s. 1–17.

Kroupová L., 1985, *Sekundární předložky v současné spisovné češtině*, Praha, ÚJČ ČSAV.

Mára K., 1968, *Změny v užívání předložek v a na v současné češtině ve srovnání s polštinou*, „Slavica Pragensia“ X, s. 131–136.

Vlková V., 1988, *K některým aspektům užívání předložek*, In: Praktické kapitoly ze spisovné češtiny (J. Petr, ed.), Praha, ÚJČ ČSAV, s. 67–73.

ProCzeFor – Pronunciation of Czech for Foreigners

Ve druhé polovině roku 2022 byla vydána dvojice unikátních praktických cvičebnic k nácviku výslovnosti pro nerodilé mluvčí studující češtinu jako druhý jazyk, jejichž autorkami jsou fonetičky s dlouholetou praxí Zdena Palková a Jitka Veroňková z Fonetického ústavu FF UK v Praze. Publikace *Výslovnost spisovné češtiny pro cizince – cvičení pro cizince* (modrá) a *Souhrnná a tematická cvičení – k nácviku výslovnosti a mluvené češtiny pro cizince* (červená)¹ vznikly především, jak samy autorky uvádějí, na základě potřeb pro výuku výslovnosti v rámci letních škol a dalších jazykových kurzů.²

Procvičování výslovnosti při výuce češtiny bývá často upozadováno na úkor složité gramatiky i rozsáhlého lexika, což je patrné i v míře výslovnostních cvičení v klasických učebnicích češtiny pro cizince. Nejen z tohoto důvodu je pak více než vítané mít k dispozici pomůcku, jež poskytuje komplexnější a rozsáhlejší materiál k výuce a procvičování českých hlásek, hláskových spojení a dalších jevů zvukové roviny češtiny. Takovými jsou například oddíl publikace *Flip (Your) Teaching! 2* (Kopečková 2017) zahrnující praktická cvičení spolu s návody a tipy pro lektory, jak s materiálem efektivně pracovat, či *Cvičebnice výslovnosti češtiny nejen pro školní výuku* (Štěpáník, Vlčková-Mejvaldová 2018), jež obsahuje mj. příklady variantní výslovnosti (např. středočeské), se kterou se cizinci mohou v každodenním životě setkávat.

Cvičebnice Z. Palkové a J. Veroňkové však v této oblasti nabízí zcela jedinečný materiál, zejména proto, že v nich uživatel najde nejen velké množství různorodých

¹ Zdena Palková, Jitka Veroňková, *Výslovnost spisovné češtiny (cvičení pro cizince)*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2022 a Jitka Veroňková, *Souhrnná a tematická cvičení (k nácviku výslovnosti a mluvené češtiny pro cizince)*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2022.

² Jak je již v textu naznačeno, publikace jsou barevně odlišené (modrá a červená). To může být mj. praktické označení při práci na lekcích. Odlišení na základě barev využívám dále v textu pro snadnější orientaci.

cvičení k opakování i testování řečových dovedností, konkrétně výslovnosti hlásek, slov, slovních kombinací atd., ale také QR kódy propojující tištěný materiál s aplikací, jež nabízí zvukové stopy ke všem cvičením (více k samotné aplikaci níže po stručném představení tištěných cvičebnic).

Modrá cvičebnice je svým uspořádáním a také náplní některých cvičení inspirována známou praktickou příručkou Zdeny Palkové *Základní kurs české výslovnosti (pro cizince)* (Palková 1989), jež byla publikována na konci 80. let minulého století.³

Po krátkém úvodním slově, v němž se mj. nachází stručná instrukce, jak s knihou zacházet, následují kapitoly zaměřené na procvičování jednotlivých českých hlásek (včetně rázu), a to v rámci slov, slovních spojení i celých vět. Zde je nutno ocenit, že je materiál velmi obsáhlý a hlásky, jež mají být primárně procvičovány, se nachází vždy v odlišných pozicích (iniciálních, mediálních, finálních) i v různém hláskovém okolí. Zohledněny jsou i otevřené a zavřené slabiky, v případě konsonantů *r* a *l* pak pozice slabikotvorné. Pozornost je dále zaměřena na souvislou řeč, přičemž je kladen důraz na asimilaci znělosti a asimilaci artikulace, slovní přízvuk a melodii, resp. intonaci v češtině. Také v rámci těchto jevů poskytuje publikace mnoho různorodých cvičení, na jejichž základě má student možnost zlepšit své řečové dovednosti na rovině segmentální i suprasegmentální.

Každá kapitola obsahuje krátký úvod, v němž jsou představeny skupiny hlásek (např. alveolární okluzívy *t, d, n*; vokály *o, ó*) či konkrétní probíraná řečová složka. Jsou zde uvedeny principy tvoření hlásek, pravidla pro realizace hláskových spojení (asimilace), základní typy kadencí v češtině apod. U jednotlivých cvičení pak lze najít další tipy či doporučení k nácviku daného jevu.

Samotných cvičení je velké množství, a nabízí tak možnost vybrat si právě taková, která jsou pro výuku výslovnosti v danou chvíli potřebná. Cvičení jsou z větší části drilová a je zde často kladen důraz na nácvik jasně odlišení komplikovaných dvojic, např. zvukové diference *dy × di*, znělých a neznělých konsonantů (např. *p × b, s × z*), vokalické kvantity (např. *a × á, u × ú*) atd. Ke konci každého dílčího oddílu má uživatel možnost se s využitím aplikace „otestovat“ (více dále).

Červená cvičebnice má obsahově poněkud jiný charakter, zejména s ohledem na výběr lexika. Zatímco v modré se vyskytují i slova zastaralá, méně frekventovaná apod., aby byla naplněna především potřeba obsáhnout veškeré pozice, hláskové okolí atd., v této publikaci je zohledněna spíše využitelnost zde procvičovaného lexika následně v praxi. Od toho se odvíjí i odlišné uspořádání kapitol, ačkoliv i zde se postupuje od procvičování hlásek ke složitějším slovním kombinacím, přes asimilace, přízvuk a intonaci až k delším textům. Zároveň jsou kapitoly uspořádány tematicky (např. státy a města, časové údaje atd.).

³ Tato příručka nebyla a není doplněna o žádný zvukový materiál.

Stejně jako v případě modré cvičebnice jsou v úvodu prezentovány instrukce, jak s knihou zacházet, a stručné informace o řazení a náplni jednotlivých kapitol a o práci s aplikací. Následují dvě kapitoly, jež jsou věnovány zvukové rovině českého jazyka a vztahu ortografie a výslovnosti. Nejedná se pouze o teoretický výklad. Obě kapitoly jsou vždy doplněny o cvičení k praktickému nácviku hlásek (s přihlédnutím k různým pozicím a hláskovému okolí) i hláskových spojení, především ve formě drilu (např. minimální páry typu *ede × ete, asa × aša* apod.). V případě druhé kapitoly je výslovnost procvičována na jednoduchém a zároveň praktickém lexiku, konkrétně na vlastních jménech. Uživatel si může opět kromě jednotlivých hlásek procvičit i další řečové složky – asimilaci znělosti, asimilaci artikulace či přízvuk.

Jak bylo řečeno výše, kapitoly, jichž je dohromady sedmáct, jsou uspořádány i tematicky, přičemž se náročnost lexika mírně stupňuje. Ve čtvrté kapitole lze nalézt základní fráze (poděkování, představování, pozdravy apod.), v kapitolách 7–10 uživatel procvičuje dny v týdnu, měsíce, roční období, hodiny, data, barvy atd., přičemž jsou tato slova a slovní spojení již součástí celých vět či v kombinaci s různými prepozicemi, nacházíme zde dvojice adjektivum × adverbium apod. Student si tak během nácviku výslovnosti osvojí i další jazykové dovednosti. V kapitole 15 má uživatel možnost se naučit správnou realizaci názvů evropských metropolí. Autorka velmi pečlivě volí různé slovní kombinace a příkladové věty, jež mohou být pro uživatele v řeči užitečné (např. *Helsinki. – Pochází z Helsinek. – Žiju v Helsinkách.*), a zahrnuje všechna evropská hlavní města. Kapitoly 16–17 jsou již věnovány náročnějším textům, v případě šestnácté kapitoly se jedná o přísloví, v případě sedmácté pak o souvislé texty. Tyto části jsou určeny především pokročilejším studentům.

Kromě zmíněných tematických nalezneme v knize také tři kapitoly souhrnné (určené zejména k opakování základních zvukových vlastností češtiny) a pět kapitol vstupních, které některým kapitolám předchází a většinou zahrnují cvičení s úkolem, např. doplňování diakritiky, hlásek atd.

Celou cvičebnici uzavírá kapitola 18, jež je označena jako *Příloha*. Ta obsahuje další poslechová cvičení, ale za zmínku stojí zejména její první část, v níž lze procvičit slovní zásobu vztahující se k Česku (např. *k České republice, v Česku, z Česka, Čech, Češi* atd.) a k dalším státům a hlavním městům, a to ve formě: *Reykjavík. – Jsou z Reykjavíku. – Je v Reykjavíku.*

Stejně jako v případě modré cvičebnice, i zde je ke všem cvičením přiřazen QR kód, který nasměruje uživatele do aplikace se zvukovými stopami pro další opakování či testování. U každé kapitoly je také stručný úvod, jak s kapitolou zacházet, v rámci jednotlivých cvičení jsou pak uvedeny tipy nebo doporučení, na co dávat při výslovnosti pozor, jaké řečové složky jsou zde procvičovány atd.

Aplikace *ProCzeFor*, jež je s oběma cvičebnicemi propojena pomocí QR kódů, dává uživateli prostor k dalšímu nácviku. Právě využití QR kódu lze považovat za

ideální. Uživatel nemusí hledat webové stránky a složitě se ke cvičením proklikávat (případně ještě hůře – hledat přehrávač pro přiložené CD), naopak se hned dostane právě k tomu, co potřebuje. S ohledem na samotný nácvik, ať už se jedná o minimální páry, slovní kombinace, celé věty atd., nabízí aplikace dvě možnosti: *poslech a opakování* nebo *trénink a test*.

Poslech je vždy doplněn textem, při opakování je již text skryt a student si opakuje slova a slovní spojení pouze na základě vlastní percepce. Při tréninku si uživatel procvičuje veškeré varianty, které jsou ve cvičení obsaženy (např. *krásný – krásní*), zatímco v testu již musí vybírat pouze variantu, kterou slyší. Aplikace pak uživateli vy odpoví vždy hned vyhodnocuje. Velkou výhodou je možnost tzv. „míchání“ jednotek použitých ve cvičení, což lze využít jednak pro opakování nácvik, jednak pro testování skupin studentů, aby od sebe nemohli „opisovat“. U každého cvičení pak aplikace nabízí i kontrolu, a to ve formě ikony „očička“. Po jeho rozkliknutí se zobrazí procvičované slovo, slovní spojení atd. transkribované pomocí české (CZ) i mezinárodní (IPA) fonetické abecedy a oscilogram znázorňující realizaci řeči.

Kromě klasického drilu (výběr správné varianty apod.) se v aplikaci vyskytují také další možnosti procvičování, zejména na základě percepce, např. doplňování diakritiky, hlásek, celých slov atd., výběr přízvučné slabiky, oprava slovosledu, hledání správné prepozice či rozhodování o tom, zda dojde v daném spojení ke znělostní asimilaci.

Z výše uvedeného vyplývá, že jsou obě cvičebnice určeny především pro spolupráci lektora a studentů (veškerý text je v češtině). Pro lektora (zejména „nefonetika“) jsou velmi užitečné zmíněné úvodní informace a pravidla k hláskám a dalším složkám zvukové roviny, stejně jako tipy k jejich nácviku. K opravdu efektivnímu procvičování problematických hlásek a jevů je nutné, aby se lektor s knihami předem seznámil a jednotlivá cvičení si pečlivě prošel. Bude tak mít možnost vhodně vybrat a nakombinovat cvičení, která studenti aktuálně potřebují. Pro samostudium lze cvičebnice využít také, nejsou však vhodné pro začátečníky, zejména kvůli možné jazykové bariéře. Pro pokročilejší studenty pak může být náročný právě výběr vhodného cvičení, pokud nebudou chtít postupovat systematicky a udělat všechna cvičení, která cvičebnice nabízejí. Pro samostatnou práci je však velmi dobře využitelná právě aplikace.

Jak bylo řečeno v úvodu, cvičebnice spolu s aplikací nabízejí zcela jedinečný materiál k procvičování řečové dovednosti, jež bývá často ve výuce češtiny pro cizince upozaďována. Kromě nepřeberného množství cvičení, která nejen v případě červené cvičebnice umožňují i efektivní procvičování frekventovaného lexika, ať už jednoduššího či složitějšího, autorky věnovaly čas také tomu, aby uživateli přiblížily základní informace ke zvukové stránce češtiny. Opomenout nelze ani to, že autorky vzhledem ke konkrétním doporučením a dalším tipům zde předávají své know-how.

Pokud jde o samotnou aplikaci, nemá mj. díky rychlému propojení s textem aktuálně konkurenci. Lze ji využít při výuce, ať už skupinové nebo individuální, i k samostatné práci. Vzhledem k tomu, že se jedná o e-materiál, mají autorky možnost jej neustále doplňovat a aktualizovat. Pro snadnější používání k ní existuje i manuál, který lze najít online (www.proczefer.cz). K případným dotazům pak slouží e-mail proczefer@ff.cuni.cz. Nic tedy nebrání lektorům ani studentům, aby s nácvi-kem výslovnosti ihned začali.

Literatura

- K o p e č k o v á M., 2017, *Procvičujeme výslovnost*. In B. Bednaříková a kol., *Flip (Your) Teaching! 2*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 77–147.
- P a l k o v á Z., 1989, *Základní kurs české výslovnosti (pro cizince)*. Praha: SPN.
- Š t ě p á n í k S., V l ě k o v á - M e j v a l d o v á J., 2018, *Cvičebnice výslovnosti češtiny (nejen pro školní výuku)*. Plzeň: Nakladatelství Fraus.

Ondřej ŠEFČÍK
Masarykova univerzita v Brně

DOI: 10.14746/bo.2023.4.13

Profesor Marie Krčmová¹

Řekněme si to upřímně, tak jak to měla ráda naše paní profesorka, proč to dělat jinak: pokud se někdo narodí na Štědrý den, pak lehce naruší přípravu vánočních svátků. Jako vánoční dárek se malá Marie narodila do rodiny univerzitního profesora Josefa Hrabáka v roce 1940.

Málokdy se stane, že se tak šťastně skloubí genetické předpoklady a intelektuální prostředí doma, ale pokud se tak stane, má zvědavé a zvědavé dítě ty nejlepší předpoklady pro duševních růst... a těch předpokladů se Marii Hrabákové dostalo šťastným řízením osudu dost a dost. Přitom doba nebyla radostná, od Mnichova uplynuly dva roky, univerzita byla již přes rok uzavřena a nedaleké Kaunicovy koleje potměnily nejčernějšími stíny věznění a poprav. Mariin domov ale byl zla ušetřen a zůstal jí drahým domovem po celý život a tím kotvištěm, kam míří loď, a kořenem, z něhož roste zdravý strom.

Marii to táhlo k univerzitnímu prostředí celý život, vystudovala na brněnské univerzitě obor čeština a ruština (1962, promovaná filoložka) a bohemistice a slavistice zůstala věrná po celý život, všechny odbočky nakonec vedly vždy domů.

Její odborná činnost začala na dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd od roku 1968, nakonec ji ale tlak doby přiměl k přestupu na filozofickou fakultu, protože v roce 1971 bylo nutné „uklidit“ do akademie Milana Jelínka, a Marie byla tím, kdo si to s ním vyměnil. Často sice litovala své milované dialektologie (ale vlastně ji nikdy neopustila, v její specifické formě), nakonec si však pedagogickou činnost oblíbila a vytrvala v ní ještě dlouho do důchodu. Zakotvila pak na Ústavu českého jazyka na filosofické fakultě a její odborná činnost se zaměřila na fonetiku a fonologii, sociolingvistiku, dialektologii, pedolingvistiku a stylistiku.

Následoval priorizovaný postup v odbornosti a akademických žebříčcích, po promoci následovala interní aspirantura a titul PhDr. (1966, v oboru český jazyk na základě práce *Prízvukování předložek na Brněnsku*), v roce 1972 získala titul CSc. (v oboru

¹ Předneseno na pohřbu prof. Marii Krčmové dne 17. března 2023.

bohemistika – současný český jazyk prací *Městská mluva brněnská*), habilitována byla nejdříve jmenováním v roce 1988, to bylo potvrzeno habilitačním spisem *Běžně mluvený jazyk v Brně* v roce 1991 a konečně v roce 1998 nejvyšší odborná meta: profesorka pro obor český jazyk.

Po letech strávených na Ústavu českého jazyka Marie Krčmová v roce 1995 spoluzaložila s Adolfem Erhartem Ústav jazykovědy (dnes: a baltistiky) a byla jeho první vedoucí. Na nově založeném ústavu akreditovala nové studijní obory obecné jazykovědy a baltistiky, pokračovala doktorská studia indoeuropeistiky. Kdo někdy zakládal obory a ústav, tuší, jaká to byla dřina, zvláště v době napjatých fondů a turbulentních změn. Vedoucí pak Marie Krčmová byla až do roku 2004, kdy jeho vedení předala autorovi této řeči s charakteristickým výrokem: „teď si to užijte chvilku vy.“ Nutno říci, že v tom okamžiku byla ona budovatelská fáze ukončena a ústav byl zcela soběstačný.

Nicméně někdo si ale prostě nedá říci a v devadesátých letech pomáhala navíc založit a provozovat i nové katedry češtiny na univerzitách v Opavě a Ostravě, které by bez jejího osobního nasazení (a ostatně i dlouhých cest vlakem tam a zpátky), ostatně Ostravská univerzita také ocenila Marii Krčmovou titulem emeritní profesorky.

Naše fakulta jí titul emeritní profesorky předala hned v roce 2009, ale kdo Marii Krčmovou znal, věděl, že to neznamena, že složí ruce do klína a bude točit prsty mlýnek, protože i pak se podílela na přímé výuce (ač s věkem stále méně a méně) a vedení diplomových a disertačních prací se s nasazením sobě vlastním věnovala až do posledních chvil. Vždycky si byla vědoma jisté marnosti titulů a poct, ale přesto ji právem zahřály u srdce, protože to byly pocty ne „vysezené“, ale odpracované a někdo ji vždy musel navrhnout, za svou odbornou činnost byla oceněna například *Zlatou medailí Masarykovy univerzity* a *Cenou města Brna* a řadou dalších ocenění, jako byla třeba *Cena děkana Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*.

Jméno Marie Krčmové si v průběhu let získalo svou proslulost i za hranicemi naší země, neboť vedla dlouholetou a plodnou spolupráci se slovenskými, polskými, německými a rakouskými učiteli z univerzit v Bratislavě, Banské Bystrici, Řezně, Poznani a Vídni.

Pokud jsem na začátku hovořil o tom, jak novorozená Marie Hrabáková svým příchodem pozměnila jedny Vánoce v jedné brněnské profesorské rodině, pak je nutno dodat, jak jistě budou souhlasit ti, kteří ji znali a mnozí z nich jsou zde, že odchod takového člověka již žádnou radost v sobě nemá, zvláště pokud dotyčná osoba žila, jako žila Marie Krčmová. Tento smutný den nastal letos, šestého března, po krátkých komplikacích plynoucích z více dlouhodobějších zdravotních problémů, kterými Marie Krčmová trpěla se statečností a humorem.

Česká lingvistika i celá akademická obec ztrácí v profesorce Krčmové nejen přední odborníka na dialektologii, specialistku na českou fonetiku a fonologii, stylistiku a sociolingvistiku, ale také vynikající a oblíbenou pedagožku, britkou komentátorku, nebojácnou kritičku a laskavou rádkyni a páteř každého kolektivu.

Není zde prostor pro výčet nejzásadnějších titulů, napsaných samostatně či se spoluautory, aspoň tedy stručně: *Poznávání společnosti a rozvíjení jazyka v předškolním věku* (1980), *Běžně mluvený jazyk v Brně* (1981), *Fonetika a fonologie českého jazyka* (1984), *Metodika jazykové výchovy v předškolním věku* (1987), *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny* (1990 a vícekrát v nových přepracovaných vydáních), *Jazyk a kultura vyjadřování* (1998). Nutné zmínit právě podíly na společných dílech, spoluautorství knih *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (2007, s Janou Pleskalovou, Radoslavem Večerkou, Petrem Karlíkem), *Kronika tak řečeného Dalimila* (2005, s Hanou Vrbovou a Marií Bláhovou), *Integrace v jazycích, jazyky v integraci* (2010, s mnoha spoluautory), *Současná stylistika* (2008; s Marií Čechovou a Evou Minářovou), *Příruční mluvnice češtiny* (1995, s Miroslavem Greplem, Petrem Karlíkem, Markem Nekulou a Zdenkou Rusínovou, více vydání); *Encyklopedický slovník češtiny* (2002, s Jarmilou Bachmannovou, Petrem Karlíkem, Markem Nekulou a Janou Pleskalovou) a *Nový encyklopedický slovník češtiny* (2017, s Petrem Karlíkem, Markem Nekulou a Janou Pleskalovou).

Méně známou stránku činnosti Marie Krčmová byla ta společenská, zde bych rád připomněl, že pomáhala spoluobnovovat ženský spolek Vesna, v jehož představenstvu byla do roku 2003 a nejednalo se funkce sinekurní a bez práce, bylo to ve stejné době, kdy ze zárodku plácala nový ústav a práce pro Vesnu nebyla bez značné námahy a bez časových nároků, naopak. Nedoceněná, protože známa jen těm, jichž se týkala, byla její osobní pomoc lidem, zde zmíním třeba péči o jejího starého učitele Jana Chloupka, kterému ulehčovala konec života svými návštěvami, jak jen mohla, když byl mnohými bývalými kolegy okázale zapomenut, nejednalo se ale o jediný a izolovaný případ, jen jeden z mnoha, které zde nemohu jmenovat.

Možná si myslíte, že toto je konec, ale to se mýlíte, protože Marie Krčmová měla ještě více fazet. I v národním tisku si všimli toho, že s ní odešla opravdová znalkyně městské mluvy, tedy i toho, čemu se říká *hantec* a pod čímž si představuje kdekdo kdeco, ve skutečnosti její znalosti byly mnohem hlubší, od mluveného standardu k tzv. plotňáčtině. Samozvaných znalců hantecu je, že by s nimi šlo topit pod kotly Starobrněnského pivovaru, ale jen jedna osoba měla odbornou supervizi nad brněnskou verzí *My Fair Lady (ze Zelňáku)*, která byla přenesena do Brna i prostředím a jazykem a nemusíte hádat, kdo touto osobou byl. Muzikál byl díky technicky preciznímu hantecu hitem a hraje se pořád, jen s minimálními pauzami, přes dvacet let. Připomínám, že profesor Higgins (v Brně Hradský) je povoláním fonetik, což nás opět vrací k jedné z odborných zálib Marie Krčmové.

Pokud mohu vzpomínat jako její student, později podřízený kolega a pak nadřízený kolega, pak musím říci, že k profesorce Krčmové se člověk musel lidsky dostat postupně, nebyla typem, který by stál o lacinou popularitu a strpěl lenost a vyloženeš nesnášela samolibost... byla v tomto jako to víno, co pil Karel IV s Buškem z Velhartic... kdo si uvykl, náhle zjistil, že je přítomnosti rovné a upřímné osoby, která nemá

zapotřebí nikomu lichotit a ještě více nesnese podlézavost vůči sobě, osoby, která odhalí seberozpoznání génie a neváhá jim propíchnout lichotivě sebeiluze. O takové lidi ostatně nestála a oni utekli, aby zůstali v příjemných představách o sobě samých. Ti, kteří se dostali dále, poznali přátelskou a napomáhající duši, od níž pochvala byla vždy jen zasloužená a upřímná, jako byla upřímná v kritice a která uměla poradit, a to velmi dobře, když byla požádána. Studenti, kteří ji poznali blíže, zůstali jejími ce- loživotními obdivovateli a v této chvíli nás takových taky pár je.

Za sebe si pamatuji dobře dodnes okamžik, kdy jsem pochopil, že jsem si zaslou- žil její důvěru. Nebylo to v okamžiku pověření nějakým administrativním úkolem či nějakou pochvalou za odvedenou práci, natož hlubokou myšlenou, ale šlo o toto: v de- vadesátých letech, kdy jsem dělal ještě doktorát, mne požádala, abych o dovolené nakrmil virtuální *tamagoči* rybičku, kterou měla tehdy instalovanu jako spojič a která se musel tu a tam „nakrmit“, jinak virtuálně pošla... řekla mi tehdy: „je to blbost, ale prostě bych nerada ji tady našla na monitoru břichem vzhůru.“

Na takovou Marii Krémovou vzpomínejme: jako osobnostně nesmírně pevnou osobnost s kritickým myšlením, s velkou laskavostí a pevnou páteří, jako člověka vel- kého i v maličkostech a jako dobrou vědkyni, pedagožku a také přítelkyni. Odpo- čívejte v pokoji, paní profesorko, snad se jednou setkáme na druhé straně, třeba i za zvuků *My Fair Lady*.

Helena CHÝLOVÁ

Západočeská univerzita v Plzni

DOI: 10.14746/bo.2023.4.14

Marie Čechová jubilující

Slušelo by se napsat ke kulatému jubileu, ale profesorka PhDr. Marie Čechová, DrSc., při výběru a psaní medailonů významných bohemistických osobností důrazně rází heslo: „Pětky neslavíme“. Takže nebylo možné v žádném odborném periodiku připomenout, že oslavila v minulém roce 85 let. Poslední medailon a jubilejní sborník vyšel k jejím 80. narozeninám¹, ale M. Čechová s neutuchajícím elánem posledních

¹ J. Kostečka, *Sborník k životnímu jubileu profesorky Marie Čechové*. Červený Kostelec: Nová čeština doma a ve světě. Pavel Mervart, 2017, s. 7–11. Bibliografie prací M. Čechové viz J. Papcunová, A. Nejedlá, *Bibliografie vědeckých prací profesorky PhDr. Marie Čechové, DrSc. za léta 1967–2007*. In: *Co všechno slovo znamená: Sborník příspěvků věnovaných*

šest let stále intenzivně pracuje a dovolím si říct, že překvapuje svou energií, vědeckou a organizační aktivitou.

V roce 2019 získala cenu Milady Paulové vyhlášenou MŠMT ČR a udělovanou významným českým badatelkám za celoživotní přínos české vědě. Tato cena předsta- vuje jedno z mnoha potvrzení profesního významu M. Čechové. Cena je významná nejen pro ni osobně, ale také pro bohemistiku, které M. Čechová zasvětila celý život. Od svých posledních kulatých narozenin stačila vydat tři monografie: *Řeč o řeči* (2017) – soubor statí zaměřených na užívání řeči v různých komunikačních oblastech, *Život s češtinou. Češka – češtinářka – Čechová* (2020) analyzující dynamiku součas- né řečové praxe a *Svět v češtině a svět češtiny. Za češtinou a pro češtinu* (2022) na- vazující na obě předchozí monografie a zachycující vývoj a současný stav sledované problematiky.

M. Čechová se pravidelně zúčastňuje vědeckých lingvistických i lingvodidak- tických konferencí, řídí s energií sobě vlastní vydávání časopisu *Český jazyk a litera- tura*, je editorkou tří monografií na Katedře českého jazyka literatury FPE ZČU v Plzni: *Od praxe k teorii a zpět ve vyučování češtině I, II* (2019, 2021, společně s M. Spěváčkovou) a *Utváření české národní identity do 19. století. Literaturou a v li- teratuře, školou a ve škole* (2021, společně s D. Frantou a M. Spěváčkovou), připravu- je odborné přednášky, pracuje v redakčních radách dalších odborných časopisů a vy- dává řadu časopiseckých studií i článků publikovaných v domácích i zahraničních sbornících, bohatá je i také její činnost recenzní. Za všechny jmenujme z poslední doby alespoň články *Řečová a vzdělávací praxe a jejich výzkum* („Didaktické studie“ 12, 2020, s. 114–123), *Kam spěje vývoj nejen flexe proprii?* („Bohemistika“ 2020, č. 3, s. 345–360), *Regionální problematika ve vyučování* („Český jazyk a literatura“ 72, 2021–2022, s. 174–179), *Budou talentovaní češtináři handicapováni?* („Český jazyk a literatura“ 73, 2022–2023, s. 6–10).

Nesmíme zapomenout ani na organizování a dlouhodobou přípravu paní profe- sorkou milované *Olympiády v českém jazyce*, která se po letech uskutečňovaných on- line, opět vrací k normálnímu průběhu.

O osobnosti M. Čechové a jejím profesním působení již bylo napsáno mnohé, ve všech pádech bývá skloňován její význam pro bohemistiku, rozvoj didaktiky českého jazyka v oblasti teoretické i praktické, při tvorbě učebnic, vypočítávány jsou její práce lingvistické a lingvodidaktické. Je třeba ocenit, že do svých prací dokázala věnit své dlouholeté zkušenosti ze školské praxe a díky tomu také vytvořit „čechovskou“ školu mnoha svých následovníků. Svou láskou k češtině, osobním příkladem, odvahou, pra- covním nasazením, odbornou erudicí a také prostřednictvím mnoha systematicky

profesorce PhDr. Marii Čechové, DrSc., Ústí nad Labem, UJEP, 2007, s. 15–30. L. Zimová, *Životní jubileum prof. PhDr. Marie Čechové, DrSc.* „Naše řeč“ 90, 2007, s. 161–164.; M. Ba- lowski, *Životní jubileum prof. M. Čechové*. „Bohemistika“ 2007, č. 3, s. 237–238.

zpracovaných učebních textů ovlivnila a stále ovlivňuje několik generací učitelů českého jazyka na základní a střední škole.

A samozřejmě i mnohé studenty univerzitní. Pro mé současné studenty je zosobněním zejména dvou publikací *Současné stylistiky* (společně s M. Krčmovou a E. Miňárovou, 4. vyd., 2008) a oblíbené mluvnice *Čeština – řeč a jazyk* (s kolektivem autorů, naposledy rozšířené a upravené vydání, 2023).

Osobně jsem paní profesorku poznala během doktorského studia a jako její doktorka se cítím dosud. Dnes úzce spolupracujeme při redigování časopisu *Český jazyk a literatura* a zblízka mám možnost vidět, kolik úsilí a času je třeba, aby každé číslo bylo naplněno tématy důležitými a inspirativními nejen pro učitele českého jazyka, ale i pro bohemisty.

M. Čechová patří k osobnostem, které rádi pomohou a poradí, její vstřícný přístup ke studentům a mladším kolegům je příslovečný, její pečlivost a trpělivost v přístupu k jejich pracím je nezměrná. Pokud potřebujete poradit v bohemistickém či didaktickém tématu, paní profesorka chvíli přemýšlí, nakrčí nos a pak řekne: *Měl(a) byste se podívat ještě tam, o tom psal(a)...* Druhá její reakce je: *Já se podívám do knihovny a ozvu se...* Její přehled a paměť je možno označit za ohromující.

Stále přichází s novými myšlenkami a tvůrčími náměty a setkání s ní je obohacující profesně i lidsky. Za všechny její žáky, studenty, doktorandy i kolegy si dovoluji pográtulovat k jejím narozeninám a popřát paní profesorce hodně sil, elánu a pevné zdraví, aby mohla dál pobývat na své chatě a radovat se na zahradě z kvetoucích rostlin. A dál inspirovat studenty, mladé a mladší učitele a kolegy, aby se věnovali vědě a bohemistice.

Lubomír HAMPL
Slezská univerzita, Katovice

DOI: 10.14746/bo.2023.4.15

První setkání slovanských jazykovědců na Opolské univerzitě

V krajském městě Opoli 18. května 2023 roku – na půdě Opolské univerzity – byla zahájena první mezinárodní vědecká konference *Slovanské jazyky v diachronním a synchronním pojetí*, která se týkala průvodní jazykozpytné tematiky: *Mezi historií a současností*. Tato pořádaná konference byla dvoudenní a ukončila se 19. května. Setkali se zde významní čeští, polští a ukrajinští lingvisté, kteří seznamovali účastníky předmětné konference se svými současně prováděnými a také dlouhodobě usku- tečňovanými jazykovědnými průzkumy.

Pořadatelem zmíněné konference – jak již bylo výše uvedeno – byla Opolská univerzita v Opoli, a konkrétně Katedra slovanských jazyků Ústavu jazykovědy. Čestnou patronátní záštitu přejal čestný konzul České republiky v Opoli dr Artur Żurkowski. Podporovatelem konferenčního předsevzetí bylo detašované opolské oddělení Sdružení spolupráce Polsko-Východ (Stowarzyszenie Współpracy Polska–Wschód), které zastupovala náměstkyně předsedy zmíněného filiálního pracoviště dr Irena Dancka. Konferenci slavnostně otevřela pořadatelka (předsedkyně organizačního výboru) tohoto zmíněného mezinárodního sympozia dr hab. prof. UO Grażyna Balowska. Jménem organizátorů přivítala hosty a sdělila jim, že je opravdu ráda, že tolik účastníků má zájem prohlubovat slovanskou spolupráci v oblasti široce chápané vědy, především z odvětví humanistiky, soustřeďující se na předmětně jazykovědné disciplíně. Přítomni byli specialisté a vysoké třídy odborníci z českých, polských, slovenských a ukrajinských vysokoškolských středisek. Česká republika byla reprezentována: Akademií věd České republiky v Praze, Univerzitou Karlovou v Praze, Slezskou univerzitou v Opavě, Univerzitou v Hradci Králové, Masarykovou univerzitou v Brně, Ostravskou univerzitou v Ostravě. Polskou stranu reprezentovali experti z akademického prostředí: Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani, Slezské univerzity v Katovicích, Jagellonské univerzity v Krakově, Opolské univerzity v Opoli, Univerzity Mikuláše Kopernika v Toruni, Łódžské univerzity v Łodzi. Slovensko bylo zastupováno Univerzitou Matěje Bela v Bánské Bystrici. Ukrajinu reprezentovala dvě akademická střediska: Національна музична академія України, Київ і Вінницький Національний Технічний Університет.

Plenárního jednání se zúčastnili tři prelegenti. Zahájila Jana Hoffmanová z Ústavu pro jazyk český z Akademie věd České republiky. Ve své přednášce, kterou pojmenovala *Názvy článků ve slavistických a bohemistických časopisech (frekventované struktury jako součást akademického psaní)* se zaměřila na problematice, v jaké míře jsou srozumitelné tituly vědeckých článků pro odběratele textu. Zabývala se standardizovanými kroky a postupy při tvorbě vědeckých článků, metatextovými frázemi a rovněž frekventovanými strukturami názvů článků. K tomuto účelu prozkoumala názvy příspěvků v šesti ročnících (2015–2020) vybraných českých a polských slavistických a bohemistických časopisů (*Stylistyka, Bohemistyka, Slavia, Slovo a slovesnost, Naše řeč*) věnovaných lingvistice, ale i literární vědě. Druhý z přednášejících Mięczyński z Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani ve svém příspěvku *Polsko-czeskie pogranicze językowe w świetle antropomimii* se soustředil na otázce proprium označující buď osobu nebo popřípadě skupinu osob zakodovanou v psané podobě – včetně s jejich variantami, vyskytujícími se na polsko-českém pohraničí – které obvykle graficky ztvárněné jsou velkou iniciálou. Třetí z přednášejících Andrzej Charczarek ze Slezské Univerzity v Katovicích ve své přednášce *Korpus tekstów w leksykografii jednojęzycznej i przekładowej* se zaměřil na národní korpusy a obzvlášť prozkoumal lexém *klika* v různých významech

a kolokačních spojení. V multimediální prezentaci se zabýval textem z mnoha úhlů pohledů – s důrazem na aspekt lexikografický, sociolingvistický a na diachronní perspektivu.

Po plenárním jednání a po kávově-čajové přestávce shromáždění účastníci zmiňené první mezinárodní konference se rozdělili do dvou jazykovědných skupin, kde v panelech byly přednášeny referáty z lingvistické problematiky, týkající se terminologických aspektů a lexikálně srovnávacího názvosloví. V první sekci bylo předneseno šest referátů. Nejdříve Jiří Zeman z Univerzity v Hradci Králové v příspěvku *Jazykové kontakty češtiny a slovenštiny v poválečném období* zdůraznil srozumitelnost těchto dvou typologicky a geneticky blízkých slovanských jazyků, ale podotknul, že pořád existuje jev proplétání mateřského jazyka do struktury druhého jazyka. Kontakt češtiny a slovenštiny v 2. polovině 20. století vytvářel příznivé podmínky pro užívání slovenských jazykových prvků v českých projevech. Příspěvek sledoval fungování slovakismů v českých mluvených projevech a textech v různých oficiálních i soukromých komunikačních situacích. Následovně Gabriela Olchová z Univerzity Matěje Bela v Banské Bystrici ve svém příspěvku *Slovensko dobrý nápad, Česko země příběhů – obraz południowych sąsiadów w polskojęzycznych przewodnikach turystycznych* srovnávala, jak jsou představovány z hlediska jazyka i symboliky tyto dva státy v turistických průvodcích, které jsou prodávány a veřejně dostupné na polském knižním trhu vydávané různorodými nakladatelstvími. V dalším referátu Lubomír Hampel ze Slezské univerzity v Katovicích seznámil účastníky s příspěvkem pojmenovaným *Jaką terminologię stosować w odniesieniu do Republiki Czeskiej (historia a współczesność, czyli inspiracje – emocje – innowacje – neologizmy)*, kde poukázal na rozdílnosti v českém a polském myšlení týkající se názvů *Česko/Čechy* a jiných jednoslovných výrazů a zkratk v souvislosti s Českou republikou a bývalou Československou republikou. Jeho zájem se soustřeďoval na tom, jak lexikální jednotky v translačním procesu jsou převáděny a překádány hlavně do polštiny, ale i do angličtiny a jiných světových jazyků v rámci mezijazykového rozboru. Hovořil také o uvnitřjazykové analýze, tedy o tzv. zeměpisných lexikálních ekvivalentech a o politické terminologii (tedy o úředním názvosloví) včetně se současně objevujícími se neologismami, které polskojazyčnému uživateli jazykové komunikace jsou velice málo, respektive – dá se říci – pouze okrajově známé.

Čtvrtý referát pojmenovaný *Diskreditační řečová strategie v debatách českých politiků* přednesla Ekaterina Rycheva z Karlovy Univerzity v Praze, ve kterém poukázala na promyšlenou techniku, jakou používají někteří politici během debat nebo v průběhu předvolební kampaně. Zdůraznila, že k realizaci diskreditační strategie v politických debatách se používají různé taktiky řeči: taktika obviňování, negativní hodnocení, nálepkování, přímé a nepřímé urážky atd. V projevech politiků se používají různé výrazové prostředky, které posilují pragmatický vliv na vědomí příjemce: metafory, přirovnání, frazémy a hovorová slovní zásoba. Pátý příspěvek

Языковые средства речевые приемы манипуляции информацией на сайте РИА Новости zreferovala Jadwiga Tarsa z Opolské univerzity, ve kterém výstižně vystihla řečové a informační manipulace v souvislosti s válkou na Ukrajině. V šestém příspěvku nazvaném *Jezykowo-kulturowy obraz dziecka w czeskim dowcipie* autorka textu Grażyna Balowska z Opolské univerzity hovořila o jevu vtípu, tedy jaký mají vliv na jazykově-kulturní obraz dítěte, včetně s konceptuálním portrétem domény analyzovaného dítěte v zkoumaném jazyce. V tomto příspěvku autorka zaprezentovala, jak funguje dítě ve třech vrstvách sociálního prostoru: rodinném, vzdělávacím a vrstevnickém. Došla k závěru, že ve vtipech je dítě vnímáno očima dospělého, a proto jsou na jedné straně zdůrazňovány takové rysy, které představují určitý nedostatek ve vztahu k dospělosti: malá znalost světa, naivita, bezradnost, ale na druhé straně existuje také takové chování, jako je lenost, záškoláctví nebo dokonce antisociální chování.

V paralelně probíhajícím druhém jazykovědném bloku bylo předneseno šest příspěvků. V prvním referátu Aleksandra Zięba ze Slezské univerzity v Katovicích seznamovala posluchače s příspěvkem *Metaoperatory narracyjnie w Narodowym Korpusie Języka Polskiego*. Autorka popisuje možnosti využití zásoby Národního korpusu polského jazyka v procesu odlišování vyprávěčských, tedy narativních metaoperátorů. Následovně Radosław Marcinkiewicz z Opolské univerzity přednesl referát pojmenovaný *Lingwista w sklepie płytowym (o jednostkach leksykograficznie wykluczonych)*. Třetí příspěvek *O проекте экспериментального польско-русского словаря жаргона* zreferovala Elena Nevzorova-Kmеч z Lodžské univerzity. Předmětem referátu byly polské a ruské slangově-hovorové jednotky. Byly uvedeny v komparativním aspektu, aby se mohlo dosáhnout co nejlepšího výsledku při vytváření článků obsahujících překlad a zároveň prvky etymologického a vysvětlujícího odkazu. Další příspěvek měl dvě autorky Soňu Schneiderovou a Viktorii Lachmannovou ze Slezské univerzity v Opavě. Přednesly přednášku *Současný jazyk ve veřejné komunikaci pracovních poptávek*. Jejich příspěvek se zabýval jazykem současných pracovních poptávek neboli inzerátů nabídek práce, které v určitých sektorech a na některých pracovních portálech inklinují k neformálnímu jazyku, tedy využití prostředků jazyka nespisovného, slangového, anglicismů a jazyku komunikačně zaměřenému spíše na mladé příjemce takového textu. Další prelegentka Magdaléna Lapúniková rovněž ze Slezské univerzity v Opavě měla připravenou přednášku *Jazyková zdvořilost v současné češtině*. Hovořila jak jsou popsány nejčastější zdvořilostní formule u základních mluvních aktů a jak jsou nastíněny možnosti jejich překládání. Zdrojem dat byla česká a francouzská část digitálního paralelního korpusu InterCorp. Ve svém příspěvku upozornila na možnosti porovnání s dalšími jazyky, zejména s angličtinou a polštinou v rámci plánovaného využití získaných poznatků. Poslední šestý referát tohoto panelového bloku prezentovala Adéla Kereková z Masarykovy univer-

zity z Brna. Průvodní tematika zněla: *Sociodialektologie: nové možnosti dialektologie?*, z které vyznělo, že významným lingvistickým směrem, který poodhaluje spletnosti jazyka a společnosti, je právě popisovaná sociolingvistika.

Následovně nastala občerstvovací kávově-čajová přestávka a později účastníci této první mezinárodní konference navštěvovali s průvodcem různorodá zákoutí muzea Opolské univerzity. V podvečerních hodinách byla připravena pro účastníky slavnostní večeře.

V pátek 19. května, během druhého dne konference prvním referujícím v ranní jazykovědné sekci byla *Katarzyna Dembska* z Univerzity Mikuláše Kopernika v Toruni, která ve svém příspěvku *Kontaminacja jako sposób tworzenia ekspresywnych nominacji osób (na przykładzie języka czeskiego)* hovořila o českých lexikálních inovacích (jako nové formě a jevu v jazyce), protože pozorujeme dynamický rozvoj češtiny, který je výsledkem měnící se mimojazykové skutečnosti. Jako jev v prostoru jazykové hry prezentovaná kontaminace dovoluje, aby mohly vzniknout takové lexikální jednotky, které plní v jazyce ne jenom nominativní funkci, ale ztvárněnou rovněž expresivně. Další přednáška měla tři autory: *Katju Brankačecovou*, *Karolínu Skwarskou* i *Lucii Saicovou* Římalovou ze Slovenského ústavu Akademie věd ČR. Referát měl dost dlouhý název: *Slovesná prefixace, valence a jejich interakce při označování pohybu v západoslovanských jazycích: konfrontace českého přejít k a jeho ekvivalentů v západoslovanských jazycích na základě paralelního korpusu InterCorp*. V příspěvku se autorky zaměřily na příklady českého slovesa přejít k s lokálním významem a jeho ekvivalenty ve slovenských, polských a hornolužickosrbských paralelních textech (InterCorp v 15). Zdůrazňují, že pokud vycházíme z dotazu českého přejít k, kontrastivní analýza ukazuje, že každý jednotlivý jazyk obvykle používá jednotlivé prvky (slovesný kořen, prefixy, adverbia, předložkové fráze) v jiné míře pro vyjádření významu této situace přemístění. Srov. příklad překladu D. Adamse *Stopař vesmíru*. Následující referující osobou byla *Aleksandra Wójcik* z Jagellonské univerzity v Krakově, která seznámila posluchače s tematikou *Rozwój imiesłowów przysłówkowych i frazeologizmów imiesłowowych w języku czeskim – podobieństwa i różnice*. Díky metodám korpusní a statistické jazykovědy byl proveden rozbor přechodníků a také konkrétně specifikovaných ustrnulých přechodníků např. *poćinaje* ‘poczynając od’ nebo *chtěnechtě* ‘chcąc nie chcąc’, tedy lexikalizovaných form, které jazykově v rámci slovních druhů fungují jako předložky nebo příslovce. Prozkoumáno frekventivitu zmíněných přechodníků ve frazeologických jednotkách v různých stylech češtiny 20. a 21. století. Potom se zaprezentovala *Katarzyna Jankowiak* ze Slezské univerzity v Katovicích, která ve svém příspěvku *Język polski i czeski w śpiewie – analiza polskiej i czeskiej wersji utworu zespołu Brathanki* provedla translatologický rozbor z oboru muzikologie. Zaprezentovala fonetické a sémantické rozdílnosti mezi češtinou a polštinou. Poslední referující osobou v ranním panelu byla *Ольга Саха-*

рова viz Національна музична академія України, Київ, která měla připravený příspěvek nazvaný *Травмована мовна особистість як об'єкт лінгвоперсоналогічних досліджень*. Na základě materiálu hry N. Nezhdana *Uzavřené nebe*, napsané v prvních měsících rusko-ukrajinské války, byly analyzovány strategie jazykového chování a zvláštnosti jazykové existence traumatizované jazykové osobnosti.

Po přestávce nastal poslední blok referátů. Nejdříve *Aleksandra Gado-mski* z Opolské univerzity ve svém příspěvku *Еволюція методології теолінгвістических досліджень* hovořil o metodologickém vývoji teolingvistického bádání. Zdůrazňoval, že teolingvistika je světovou nadnárodní vědou spadající do jazykovědy, že se dělí na obecnou a podrobnou, tedy křesťanskou, teolingvistiku spojenou s islámem a jinými náboženstvími. Dále zastával názor, že se teolingvistika dělí na teoretickou a aplikovanou, na synchronní a diachronní. Současně teolingvistika musí řešit didaktickou, výchovnou, sociální, kulturní, etickou a jinou problematiku. Potom *Сергій Кот* viz. Вінницький Національний Технічний Університет připravil přednášku nazvanou *Предмет теолінгвістики*. Jeho referát prezentoval dosavadní chápání předmětu teolingvistika, navržené lingvisty z Anglie, Německa, Polska, Ruska, Srbska, Ukrajiny a několika dalších zemí. Byl analyzován vývoj tohoto konceptu a byla uvedena jeho vlastní definice. Pak *Halina Gado-mska* z Opolské univerzity vyprávěla a seznamovala účastníky symposia s tematikou *Специфика подбора эквивалентов переводах русско-польских православных эортонимов*. Hlavní úlohou referátu byla identifikace a přehledná ukázka rozdílů a shod na jazykové, kulturní, translační a lexikografické úrovni probíhající skrz srovnávací rozbor ruských a polských pravoslavných heortonymů, tedy týkajících se např. církevních svátků, viz. rus. *Pascha* / pol. *Wielkanoc* / čes. *Velikonoce*. Následovně *Wiktoria Szwaaja* z Ostravské univerzity v Ostravě prezentoval referát *Język powieści Atlantyda Andrzeja Chciuka*. Zkoumajíce literární svět *Atlantidy*, poukázal na různorodé jazykové kody (všeobecnou polštinu přeplněnou latinou, angličtinou a francouzštinou) a také na lvovské nářečí, tedy tzv. balak včetně s lexémy pocházejícími z jidiš a s proplétanou němčinou. Pozorujeme, vliv mnohojazyčnosti a mnohokulturnosti velkého knížectví Balaku. Poslední referující osobou byla *Anna Nowicka* z Ostravské univerzity v Ostravě. Její příspěvek se týkal problematiky *Dziecko we frazeologii polskiej*, ve kterém uskutečnila obsahovou a lingvistickou analýzu domény „dítěte“ v polské frazeologii a idiomatice.

Program zmíněné opolské konference byl neobyčejně bohatý a pestrě ztvárněný, ve kterém reprezentativně zazněly opravdu překrásně připravené přednášky, zohledňující ne jenom teoretické aspekty, ale i excerpčně vyprofilované z praktického hlediska jazykové příklady. Během dvoudenního symposia účastníci měli příležitost si poslechnout pětadvacet referátů. Příspěvky – jak již bylo uvedeno – byly zaměřeny na různorodá lingvistická odvětví, která se týkala specialistických oborů.

Mohli jsme se přesvědčit, že referáty prezentované během dvoudenní první uspořádané mezinárodní opolské konference se týkaly velice široké a různorodé tematiky, zaměřené na diachronní zkoumání slovanských jazyků, současném stavu a rozvojových tendencích, na lexikografických popisech slovanských jazyků, jazykově-kulturním obrazu světa Slovanů, na slovanské teolingvistice a také na nových směrech zkoumání slovanské lingvistiky. I když konferenčními jazyky byly všechny slovanské jazyky, většina referátů zazněla v polštině (srov. dvanáct příspěvků), sedm bylo referováno v češtině, čtyři v ruštině a dva v ukrajinštině.

Zmíněná vědecká konference byla na vysoké metodologické úrovni. Většina účastníků ve svých referátech prezentovala ne jenom solidní rozbor z oblasti svých uskutečňovaných průzkumů, ale měla také na zřeteli analýzu prováděnou konfrontativně komparatistickou metodou. V každém bloku po ukončení jednotlivých tematických sekcí následovala vždy meritorní diskuse a aktivní výměna zajímavých inspiračních názorů, které byly doplňovány výstižnými připomínkami, doplňujícími komentáři, vhodnými konkluzemi a zajímavými tvořivými tezemi včetně s nápaditými a poučujícími příklady. Byly pocíťovány plodné dialogy mezi účastníky konference – tedy mezi přednášejícími a posluchači – a vše probíhalo v milé, příjemné, sympatické, přívětivé a srdečné náladě. Jménem organizátorů první mezinárodní vědeckou konferenci věnovanou slovanským jazykům v diachronním a synchronním pojetí, tedy to, co je mezi historií a současností, slavnostně v odpoledních hodinách v jednacím sále muzea Opolské univerzity v Opoli uzavřela dr. hab. prof. U O G r a - ž y n a B a l o w s k a.

INFORMACJA O AUTORACH

GRAZYNA BALOWSKA, profesor uczelni, dr hab., bohemistka, językoznawczyni, kierownik Katedry Języków Słowiańskich Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego. Zainteresowania naukowe: sytuacja językowa w Republice Czeskiej w aspekcie socjolingwistycznym, frazeologia czeska, przestrzeń sepulkralna, leksykografia, leksykologia, laski mikrojęzyk literacki. E-mail: grazyna.balowska@uni.opole.pl. ORCID 0000-0002-8175-2313.

JITKA BIELEŃ, Mgr. et Mgr., Ph.D., bohemistka, językoznawczyni, adiunkt w Zakładzie Filologii Czeskiej i Łużyckiej Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Główne zainteresowania naukowe: testowanie języków obcych, metodyka nauczania języków słowiańskich, czeska leksykologia i leksykografia, czesko-polskie stosunki językowe. E-mail: Jitka.luka@seznam.cz. ORCID 0009-0008-3880-7615.

ANDRZEJ CHARCIAREK, profesor uczelni, dr hab., sławista, językoznawca, kierownik Zakładu Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Główne zainteresowania naukowe: leksykografia, leksykologia, polsko-czesko-rosyjska komparatystyka. E-mail: andrzej.charciarek@us.edu.pl. ORCID 0000-0001-5651-5730.

HELENA CHÝLOVÁ, doc. PaedDr., Ph.D., bohemistka, językoznawczyni, docent w Katedrze Języka i Literatury Czeskiej Wydziału Pedagogicznego Zachodnioczeskiego Uniwersytetu w Pilźnie (Katedra českého jazyka a literatury Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni). Główne zainteresowania naukowe: leksykologia, słowotwórstwo, sławistyka, język starocerkiewnosłowiański, rozwój języka, puzyzm językowy. E-mail: hchylova@seznam.cz. ORCID 0000-0002-3325-3851.

JAROSLAV DAVID, doc. Mgr., Ph.D., bohemista, językoznawca, kierownik Katedry Języka Czeskiego Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Ostrawskiego (Katedra českého jazyka Filozofické fakulty Ostravské univerzity). Zainteresowania naukowe: semantyka i leksykologia historyczna, onomastyka, tekstologia. E-mail: jaroslav.david@osu.cz. ORCID 0000-0003-2443-5351.

LUBOMÍR HAMPL, prof. UŚ, dr hab., językoznawca, bohemista i polonista, Instytut Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego. Zainteresowania naukowe: frazeologia, językowy obraz świata, stereotypy narodowościowe, język religijny, sytuacja współczesnego języka czeskiego i polskiego, translacja, interferencja językowa, jednostki leksykalne języka czeskiego i polskiego, a także zagadnienia różnicowania językowego obrazu świata z uwzględnieniem cech semantycznych i konceptualnych języka ojczystego, dydaktyka, pansoficzne zagadnienia Jana Amosa Komeńskiego. E-mail: lubekhampl@poczta.onet.pl. ORCID: 0000-0002-9549-8360.

MILAN HRDLIČKA, doc., PhDr., CSc., bohemista, lingwodydaktyk. Instytut Studiów Bohemistycznych, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Karola w Pradze (Ústav bohemistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze), Katedra

Języka i Literatury Czeskiej, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Zachodnioczeski w Pilźnie (Katedra českého jazyka a literatury Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni). Zainteresowania naukowe: bohemistyka lingwistyczna, szczególnie morfologia współczesnego języka czeskiego, problemy opisu i prezentacji języka czeskiego innojęzycznym cudzoziemcom. E-mail: milan.hrdlicka@ff.cuni.cz, mhrdlick@kcj.zcu.cz. ORCID: 0000-0002-4976- 8286.

MARTINA JEŽOVÁ, Mgr., bohemistka, językoznawczyni, doktorantka w Instytucie Języka Czeskiego Uniwersytetu Masaryka w Brnie (Ústav českého jazyka Masarykovy univerzity v Brně). Zainteresowania naukowe: składnia języka staroczeskiego, język łaciński, pragmatyka. E-mail: martina.jeza@gmail.com. ORCID 0000-0002-5231-5886.

KAREL KOMÁREK, doc. PhDr., Ph.D., bohemista, językoznawca, docent w Katedrze Bohemistyki Uniwersytetu im. F. Palackiego w Ołomuńcu (Katedra Bohemistiky Univerzity Palackého v Olomouci). Główne zainteresowania naukowe: gramatyka historyczna języka czeskiego, historia języka czeskiego, onomastyka, język tekstów literackich, język religijny. E-mail: karel.komarek@upol.cz. ORCID 0000-0002-1944- 466X.

MICHAELA KOPEČKOVÁ, Mgr., Ph.D., bohemistka, językoznawczyni, adiunkt w Katedrze Bohemistyki Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Palackiego w Ołomuńcu (Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci). Zainteresowania naukowe: fonetyka, ortoepia, język czeski jako obcy. E-mail: michaela.kopeckova@upol.cz. ORCID 0000-0001-8991-3866.

JOANNA KORBUT, dr, bohemistka, językoznawczyni, pracuje jako adiunkt w Zakładzie Filologii Czeskiej i Łużyckiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Zainteresowania naukowe: frazeologia i paremiologia słowiańska w ujęciu porównawczym, tendencje rozwojowe współczesnej czeszczyzny (w zakresie leksykologii i słowotwórstwa), czeska leksyka potoczna, historia języka czeskiego. E-mail: joanna.korbut@uj.edu.pl. ORCID 0000-0002-3119-4384.

MARTA KOUTOVÁ, PhDr., Ph.D., bohemistka, językoznawczyni. Instytut Języka Czeskiego, Akademia Nauk Republiki Czeskiej (Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky v Praze). Zainteresowania naukowe: leksykologia, leksykografia. E-mail: koutova@ujc.cas.cz. ORCID: 0000-0001-8186-8183.

ELIŠKA KRÁLOVÁ, Mgr., bohemistka, językoznawczyni, asystentka w Instytucie Języków 2 Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Karola w Pradze (Ústav jazyků 2. Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze). Zainteresowania naukowe: współczesny język czeski, glottodydaktyka. E-mail: eliska.kralova@lfmotol.cuni.cz. ORCID 0000-0002-2886-9328.

MICHAL MÍSTECKÝ, Mgr., Ph.D., bohemista, językoznawca. Katedra Języka Czeskiego, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Ostrawski (Katedra českého jazyka Filozofické fakulty Ostravské univerzity). Zainteresowania naukowe: składnia języka

czeskiego, stylistyka kwantytatywna, onomastyka. E-mail: michal.mistecky@osu.cz. ORCID 0000-0002-9183-4435.

ONDŘEJ ŠEFCÍK, doc. PhDr. Bc., Ph.D., dyrektor Instytutu Językoznawstwa i Bałtystyki Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Masaryka w Brnie (Ústav jazykovědy a baltistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně). Zainteresowania naukowe: fonologia i morfologia języków indoirañskich oraz indoeuropejskich, fonologia i morfologia języków słowiańskich i bałtyckich, fonologia ogólna, morfonologia, historia lingwistyki. E-mail: sefcik@phil.muni.cz. ORCID 0000-0001-6368-9421.